

**GESCHIEDENIS DER DOOPSGEZINDEN IN DE ZUIDELIJKE
NEDERLANDEN
IN DE XVIe EEUW**

DOOR
A. L. E. VERHEYDEN
Doctor in de Geschiedenis

VERHANDELINGEN VAN DE KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR
WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN
VAN BELGIË

KLASSE DER LETTEREN

VERHANDELING
Nr. 36

PALEIS DER ACADEMIËN - HERTOOGSSTRAAT, I
BRUSSEL

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

INHOUDSTAFEL

INLEIDING 5

HOOFDSTUK I: De openbaring (1530-1550)

1. Toestand vóór de opkomst van de wederdoperij	7
2. Binnendringen van de wederdoperij	11
3. De wederdoperij is geen importartikel	
4. Leidraad van de wederdoperij: Melchior Hoffman	12
5. Wederdoperij en Doopsgezindheid in de Zuidelijke Nederlanden	16
6. Vestiging van de herdoperij en de doopsgezindheid in het Prinsbisdom Luik	19
7. Ontstaan en groei van de Antwerpse broederschap	24
8. Toestand te Mechelen en in het zuidelijk deel van het hertogdom Brabant, inzonderheid te Brussel	26
9. Herdoperij en Doopsgezindheid in het graafschap Vlaanderen	29
A. Gent	29
B. Brugge	37
C. Kortrijk	38
D. De wederdoperij buiten de brandpunten	40
E. Slotbeschouwingen omtrent de toestand van de broederschap circa 1550	43

HOOFDSTUK II: De bloeitijd (1550-1565)

I. In Vlaanderen

A. Weerstand aan de inquisitie	55
B. Het project Jan van Sol ter bestrijding van de doopsgezindheid	62
C. Houding der overheid	67
D. De leerverkondigers	68
E. Gevolgen der repressie	77
F. Bloei van de broederschap	80
G. In het hertogdom Brabant (zuiden)	89

II. De Doopsgezindheid in het Prinsbisdom Luik 92

HOOFDSTUK III: De Grote Strijd (1566-1573).

1. Toestand vóór de Beeldenstorm (1566)	95
2. Gedraging van de broederschap tijdens het „Wonderjaar“	1566
3. Toestand van de broederschap na de Beeldenstorm en vóór de komst van Alva	105
4. Tijdens Alva's Bewind	
a. Algemene toestand	111
b. Het verweer van de broederschap in het Vlaamse graafschap	113
c. Het verweer buiten het Vlaamse graafschap	122

HOOFDSTUK IV: Periode van betrekkelijke bewegingsvrijheid (1573-1586) 134

HOOFDSTUK V: Tijdperk van geleidelijke uitwijking (1586-1650) 153

BESLUIT 175

WOORD VOORAF

Het bestaan en de bedrijvigheid der Zuidnederlandse broederschap wekte binnen het kader van de geschiedschrijving van de Hervorming tot op heden bitter weinig belangstelling.

De Doopsgezindheid bleef schier onbesproken. Men is nooit verder geraakt dan de kennis van de openbaring van een reformatorische stroming, meestal *herdoperij* genoemd, omstreeks 1530. De belijders van deze geloofsleer zouden circa het midden van de XVIe eeuw langzamerhand opgeslorpt zijn geworden door het zich verspreidende Calvinisme.

De publicaties die het onderwerp rechtstreeks hebben behandeld zijn vlug opgesomd. In 1877 verscheen van de hand van J. Habets « De wederdoopers te Maastricht tijdens de regering van keizer Karel V ». In feite gaat de auteur niet verder dan het jaar 1535.

In 1920 gaf K. Vos een uitgebreid artikel over de doopsgezinden te Antwerpen. Hier werd interessant materiaal gebracht, dat evenwel de nadruk legt op de periode die Alva's komst voorafgaat. Jammer genoeg heeft deze kerkhistoricus beweerd, dat de broederschap bezweek onder «Alva's ijzeren vuist en dat een onderzoek van de plaatselijke archieven onze kennis toch niet zeer verrijken kan». K. Vos faalde hier heel erg: inderdaad, geen van beide beweringen kan staande gehouden worden.

In hetzelfde jaar verscheen J. Lyna's «De wederdoopers in het graafschap Loon».

In 1937-1941 publiceerde W. Bax zijn tweedelig werk: «Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht», tot heden toe de meest verdienstelijke bijdrage voor een nauwkeurig contact met het Zuidnederlands Mennisme.

De Noordnederlandse kerkgeschiedschrijving bracht evenmin een uitdieping van het vraagstuk. Integendeel! W. J. Kühler, schrijver van het tweedelig werk «De Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de XVIe eeuw» (1932 en 1940) trad Vos' standpunt bij van de onmogelijkheid om een synthese op te stellen van de verspreiding van Menno's leer in het Zuiden.

N. van der Zijpp's «Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland» (1952) vertoonde een eerste verbetering: deze kerkhistoricus trachtte in zijn werk het Mennisme in de Zuidelijke Nederlanden beter tot zijn recht te laten komen.

Zelf zochten we sedert 1933 naar een bredere voorraad van gegevens omtrent de Zuidnederlandse Doopsgezindheid. Het werd ons alras duidelijk dat bewuste reformatorische stroming zwak tot uiting kwam in het Waalse, doch des te krachtiger in het Vlaamse taalgebied. Bovendien tekende zich de historische zekerheid af, dat de broederschap in het Zuiden bedrijvig is geweest van 1530 tot circa 1650. Tevens wordt de Doopsgezindheid aangetroffen zowel in de steden als op het platteland. De leer hoorde thuis zowel in de nijverheids- als in de landbouwgewesten en werd verspreid zowel onder de rijken als onder de armen.

Het gaat bijgevolg niet meer op nog langer over de Zestiende-eeuwse Hervorming te handelen zonder de geschiedenis van de doopsgezinde broederschap een ruime plaats toe te kennen.

Met het verschijnen, in 1957, van de publicatie van Prof. L.E. Halkin «*La Réforme en Belgique sous Charles-Quint*», werd voor het eerst gebroken met de traditie van het over het hoofd zien van het Mennisme in ons land. In genoemd werk wijdde de auteur een afzonderlijk hoofdstuk aan de opkomst en de eerste verspreiding van de Doopsgezindheid in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering van keizer Karel V. Hiernavolgende tekst dient dus beschouwd als een poging om een noodzakelijk

geworden aanvulling te brengen in de tot nu toe al te fragmentarisch gebleven geschiedenis van de Reformatie in België gedurende de XVIe en de eerste helft van de XVIIe eeuw: het Mennisme moge aldus zijn plaats innemen naast het Lutheranisme en het Calvinisme.

Het gebruikte materiaal is hoofdzakelijk van archivalische aard. Om de tekst niet te verzwaren hebben wij, in de mate van het mogelijke, verwezen naar eigen publicaties, waar dan al de nodige referenties opgenomen werden. Naast de enkele moderne publicaties en kronieken, bleek het ons noodzakelijk soms beroep te doen op Tielemans Jansz. van Braght's «*Bloedig toneel of Martelaerspiegel*». Het spreekt vanzelf dat laatstgenoemde bron voor ons slechts bruikbaar bleek, voor zover ze historisch materiaal behelsde. Uiteenzettingen van theologische aard komen niet voor, behalve dan een overzicht van de leerstellingen, hetgeen nodig is voor het begrijpen van de historische ontwikkeling van de doopsgezinde broederschap.

Gedurende de zeer lange periode van onze opzoekingen mochten we ons steeds verheugen in het vertrouwen en de sympathie t.o.v. onze pogingen vanwege de Weledelzeergeleerde Heeren Professoren F.L. Ganshof, H. van Werveke en L.E. Halkin. Ze gelieven dus, langs deze weg, mijn meest oprechte dank voor hun daadwerkelijke en morele steun te ontvangen.

Mijn erkentelijkheid gaat tevens naar de talrijke raadgevers op de archieven en bibliotheken in binnen- en buitenland.

Dr. A.L.E. VERHEYDEN

Augustus 1958.

HOOFDSTUK I

DE OPENBARING 1530-1550

1. Toestand vóór de opkomst van de wederdoperij.

De zuidelijke Nederlanden werden geenszins verrast door Luthers boodschap. Op hun bodem groeiden bewegingen tegen een verstarrende geloofsleer, doch ze kwijnden weg onder de druk van een stevig kerkelijk gezag. Het slagen van de Duitse Hervormer gaf de overtuiging dat de tijd aangebroken was om zich in eigen gebied los te rukken van een dogma, waarmede men zich niet langer kon verzoenen. De nauwe samenwerking van Kerk en Staat in de Nederlanden brak alhier de snelle opgang van het Lutheranisme. Circa 1530 bleef het nog standhouden in beperkte kring in de grote steden. Geen wonder trouwens, vermits zich juist in grote centra als Antwerpen, Brussel en Brugge de markante figuren bevonden om de gemeente bij elkaar te houden. Elders waren de hervormingsgezinden aan hun lot overgelaten wegens de afwezigheid van passende voorgangers.

Toch had het vertreksein geklonken. Het zou volstaan dat een nieuwe boodschap gegeven werd in een begrijpelijker toon om de Hervormingsgeest op breder bases te laten uitleven. De geloofsleer was te zeer aan de oppervlakte beleden geworden, om van de massa te verwachten dat ze vatbaar zou worden voor theologische finesses. Een leer die ten strijde trok tegen de clerus was voor velen welkom, omdat ze aldus hun afkeer voor de kerkelijke misbruiken konden betonen. Nieuwigheden als het afwijzen van de kinderdoop en van de sacramenten wekten sensatie en aldus een niet te betwisten nieuwsgierigheid. Velen verwachtten van de nieuwe oproep de bevrijding uit de klem van een steeds meer drukkende armoede.

Het baarde ons geenszins verwondering dat ook N. van der Zijpp voor Noord-Nederland tot het besluit kwam, dat de Doopsgezindheid alhier meer is geweest dan een overnemen van een beweging in het buitenland ontstaan. Ook voor hem bleken de Noordnederlandse provincies rijp voor de hernieuwing van het geloofsleven. Volgens van der Zijpp bereikte het Anabaptisme Nederland vanuit Straatsburg, Emden en het hertogdom Gulik. Hij neemt dus wel aan, dat de eerste Doperse klanken van buiten af in 1530 zijn doorgedrongen. De oorsprong ligt volgens de Noordnederlandse kerkhistoricus te Zürich (1525), doch onmiddellijk voegt hij eraan toe, dat dit oorspronkelijk anabaptisme uit Zwitserland sterk afwijkt van de Doperse mentaliteit in Noord-Nederland. De oorzaak dient gezocht in het feit, dat de Zwitsers en de Zuidduitsers onder volledig andere omstandigheden evolueerden. De levenstrant van de Nederlanders was trouwens ook gans anders. Het is dus wel zo, dat het Nederlandse volk bereid was om de nieuwe boodschap gretig te aanvaarden. Zoals in het Zuiden, bestond ook in het Noorden, misschien minder sterk geformuleerd, de kritiek op de Roomse kerk. Terecht wijst van der Zijpp op de grote invloed die reeds in de Middeleeuwen uitging van de handelssteden Brugge, Gent en Antwerpen. In het licht van de door ons tot op heden reeds behandelde steden mogen gerust de voorbeelden toegevoegd worden van Brussel, Oudenaarde, Aalst en Kortrijk. Wij kregen bovendien sterk de indruk, dat de ketterij zich niet bepaalde bij de steden, doch herhaaldelijk daarbuiten voorkomt.

De bezwaren tegen de Roomse kerk werden in de Nederlanden circa 1550 duidelijk naar voren gebracht. Ze waren volgens van der Zijpp van drieërlei aard: *sociaal*,

ethisch en godsdienstig.

De neringdoenden protesteerden met klem tegen de vrijdom van de kloosters op het bier en het gemaal. De kloosters maakten inderdaad misbruik van dit recht, zodat producten van noodzakelijk levensonderhoud tegen lage prijs op de markt werden gebracht, tot grote schade van de gebruikelijke leveranciers. Dit misbruik viel het meest op in de streken waar de kerkelijke instellingen legio waren, zoals Groningerland, waar nagenoeg driekwart van het territorium in handen was van de kerken en de kloosters, die daarenboven vrijgesteld waren van de meeste belastingen.

Op ethisch gebied deden zich ongeveer dezelfde toestanden gelden, als in de zuidelijke Nederlanden. De hogere en lagere clerus waren allesbehalve een voorbeeld voor de gelovigen: niet zelden leidden de geestelijken een losbandig leven, waardoor het prestige van de Roomse kerk ernstig werd aangetast. Daar waar de bijtende spot van Erasmus in zijn *Lof der Zotheid* de ogen opende van de ontwikkelden, werd de grote massa diep geschokt door het wangedrag van menig kerkelijk waardigheidsbekleder. Wat de godsdienstige bezwaren betreft, had men het vooral over de kerkelijke leer inzake mis, transsubstantiatieleer, waarbij de ouwel en de wijn veranderde in het lichaam en het bloed van Christus. Steeds meer gelovigen waren van oordeel, dat «missen ende procesyen, wyreucke ende santen (heiligenbeelden), kasuyfel ende waskeerssen, cruysen ende relyken» effectiever werden geacht door de geestelijken dan «liden ende suvere roede bloet onses Liefs Heeren Jesu Christi». Menigeen betreurde dat de Bijbel niet meer tot zijn recht kwam en de Bijbelse waarheid het afleggen moest voor traditie, mirakelverhalen en heiligenverering.

Noord-Nederland heeft dan ook zeer markante voorlopers der Hervorming gekend. De z.g. *Windesheimer Congregatie* neemt een merkwaardige plaats in. Deze congregatie was een beweging van Evangelisch-gezinde kloosterlingen, die het leven in de kloosters wilden hervormen.

Deze beweging werd in betekenis nog overtroffen door de z.g. Moderne Devotie, waaruit trouwens de Windesheimer Congregatie was voortgesproten.

De oorsprong van de Moderne Devotie lag in Deventer bij Florens Radewijns en Geert Groote. Circa 1380 werd aldus reeds de nadruk gelegd op de bekering en de Evangelische volksprediking in de landstaal. Men zou de levenstrant van de apostelen beogen om tot een samenleven te komen, om zonder zich door de kloostergeloften te binden zich gans aan God toe te wijden. Op grond hiervan zouden ze elkander «*Broeders en Zusters des gemeenen*» (d.i. gemeenschappelijk) *levens*» noemen. N. van der Zijpp meent nochtans dat W. J. Kaler te ver gaat, als hij de brug slaat van de Moderne Devotie naar de doopsgezindheid. Laatstgenoemde strekking krijgt in de Nederlanden slechts haar eigenlijke openbaring in 1530, terwijl de Moderne Devotie na 1450 haar greep op het gewone volk al in sterke mate verloren heeft. Terecht oordeelt N. van der Zijpp, dat de Moderne Devotie het terrein voor de Doperse prediking heeft voorbereid, door de verspreiding van een diepe notie voor Bijbels Christendom.

Anderdeels is de Noordnederlandse kerkhistoricus van oordeel, dat de vaak wat mystiek getinte vrome volksboekjes als Henric Mande's *Minlike Clage* tot een dieper verstaan van het Evangelie van belang zijn geweest. Reformatorisch klinkt Mande's uitspraak «dat wij onsselven nochte op onse wercken ende verdiensten ons nyet verlaeten sullen».

Merkwaardig was eveneens de boeteprediking van pater Brugman. Zijn predicatie was in Bolsward nog niet in de vergeethoek geraakt, toen een eeuw later Menno Simons in het nabije Witmarsum «voor 't eerst naar 't vrij ge-

weten» sprekende, eveneens het «doet boete, betert uw leven» liet horen.

Gedurende het eerste kwart van de zestiende eeuw is er veel sprake van sacramentisten of sacramentariërs. Deze benaming werd gebruikt voor al wie de sacramenten van de Roomse kerk, en meer in het bijzonder het sacrament van het altaar (de Mis), negeerde. Deze afwijking van de Roomse kerkleer was zeer verspreid in de Nederlanden. Dit viel o.a. op te Antwerpen, Amsterdam en Maastricht. In laatstgenoemde stad werd Meess van de Wyer, een droogscheerder, gearresteerd. Hij had allerlei ketterse boeken gekocht. Bovendien werd hem bij zijn verhoor in 1529 ten laste gelegd, dat hij zou gezegd hebben: «dat die heylige scriftuer sonder dexsel weir (was) gegeven ende alle mijnschen muechten die volcomentlich verstaen. Ende dat hy sie wail (wel) verstant hadde als die apostele om die Heylige scrifttuer te verstaen ». Op een ander ogenblik had hij lachend en luidruchtig de preek van een Minderbroeder bijgewoond. Meess van de Wyer werd niettemin vrijgelaten en stierf op 14 mei 1530 in zijn eigen huis, zonder de sacramenten van de stervenden te ontvangen, die hij overbodig achtte, omdat hij « gans op Christus stond ».

N. van der Zijpp weidt vervolgens uit over het geval van Wendelmoet Claesdochter (Weynken Claes), een weduwe uit Monnikendam, die na een half jaar gevangen te hebben gezeten, in den Haag, op 20 november 1527, werd verbrand. Op de vraag wat zij dacht over het Sacrament (de Mis), gaf zij als antwoord: «Ick houde u sacrament voor broot ende meel, waer ghij lieden dat voor eenen Godt hout, soo segge ick dattet uwen duyvel is».

Op de vraag: « wat hout ghij van den heyligen oly? », antwoordde zij even kordaat: « Oly is goet op een slaet oft u schoenen daer mede te smeyren ». De monnik, die het verhoor bijwoonde, vroeg haar of zij vóór haar dood niet wilde communiceren (het sacrament ontvangen), kreeg als antwoord: «Wat Godt wout ghy my gheven, die verganckelyck is? die men om een heller (penning) oft duyver vercoopt? ».

Even gevat formuleert zij haar geloofsovertuiging met de woorden: «Ick en ken geen ander middelaer dan Christum ». Wanneer iemand uit de omgeving haar tot zwijgen aanzette, omdat men haar anders zou doden, verklaarde zij: «Oh sy my morgen verbranden ofte in eenen sack steecken, dat ghelt my al even veel. Soo het de Heere voorsien heeft, also moetet geschien, ende niet anders, ick wil by den Heere blyven».

Wie de doopsgezinde martelaarsboeken openslaat, zal het verhaal van haar lijdensweg hierin opgenomen zien. Volgens N. van der Zijpp in zoverre ten onrechte, dat er in haar geloofsbelijdenis nergens sprake is van de bejaard- doop, typisch kenmerk van de doopsgezindheid. Anderdeels, manifesteert zich de doopsgezindheid in de Nederlanden slechts in 1530, terwijl Weynken Claes reeds in 1527 werd terechtgesteld. «Maar», zo vervolgt de Noordnederlandse kerkhistoricus, «naar de geest hoort zij geheel en gans thuis bij de oude doopsgezinde martelaren, niet alleen omdat dezen even fel afwijzend stonden tegenover de sacramenten als Wendelmoet, maar ook omdat wij reeds bij haar dat spiritualisme vinden, dat geloof in de directe werking van Gods heilige geest onmiddellijk in de mensenharten, dat in de belijdenissen der Doperse martelaren steeds zo sterk naar voren komt. Trouwens vele Sacramentisten hebben later de doop aangenomen en velen van hen, die in de twintiger jaren met het gerecht in aanraking kwamen omdat zij kwalijk spraken van het sacrament, laten omstreeks 1535 hun leven als Dopersmartelaar. In elk geval kan men zeggen, dat ook de Sacramentariërs de bodem mede hebben voorbereid (1)».

We gaan evenwel niet akkoord met N. van der Zijpp, wanneer hij beweert, dat men in de Nederlanden tussen 1517 en 1530, en zelfs daarna, zo weinig merkt van Luther. Hij

geeft wel toe, dat het woord « Lutherij » telkens voorkomt in allerlei stukken uit die tijd, maar voegt eraan toe dat die term niet veel betekent. Hij verklaart, dat wie van «Lutherij » beschuldigd wordt, daarom nog niet Luthers is. Nemen we nog aan, dat er bij de ondervragers, — zowel wereldlijke als geestelijke, — verwarring heeft bestaan tot circa 1520. Nadien echter verandert de toestand grondig. Vooreerst zijn er de plakaten, die met steeds meer nadruk de bestrijding van het Lutheranisme beogen. Vervolgens zijn er de overtalrijke geschriften van de Duitse Hervormer, die overal verspreid worden. Meer nog, — en hierover weidden we later meer in het bijzonder uit, — verschillende geschriften van Luther werden

(1) N. VAN DER ZUPP, Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland, blz. 26-31.

door Vlaamse geloofsgenoten vertaald, uitgegeven en verspreid. En dit waarlijk niet alleen te Antwerpen en Brugge. Verwijzen we hier terloops naar de betekenis van het Lutheranisme o.a. te Kortrijk, Aalst, Oudenaarde, Gent en Brussel.

2. Binnendringen van de Wederdoperij.

Het binnendringen van de Doopsgezindheid in de zuidelijke provincies gebeurde niet noodzakelijkerwijze vanuit het noorden. De verre oorsprong ligt voor beide landsgedeelten op Zwitserse bodem. Verjaagd door Zwingli, vluchten de nieuwgezinden naar Zuid-Duitsland (1). De bewogen groeiaren van het Zwitserse anabaptisme gingen niet ongemerkt voorbij aan de aandacht van onze bevolking. De persecutie in vermelde gebieden moet voorzeker als sensationeel bericht uit het bij uitstek hervormingsgezinde Duitsland onze burgers geboeid hebben, in afwachting dat sommigen onder hen zich de nieuwe geloofsleer zullen eigen gemaakt hebben (2).

Doorslaggevend was de veroordeling van hun leer op de Rijksdag te Spiers in 1529. Alweer werden groepen uitgedreven die hun heil zochten in streken, waar ze een rustiger bestaan meenden te vinden. In dat opzicht moest Zuid-Nederland voor hen bepaalde waarborgen bieden. Mochten zij van internationale centra als Antwerpen en Brugge niet verwachten, dat zij ongemerkt in hun schaduw zouden kunnen leven? Dachten zij niet in industriële agglomeraties als Gent zich veilig te kunnen mengen in de overtalrijke arbeidersmassa? Waarom zou het trouwens in 1530 anders geweest zijn dan in 1535, toen, na de mislukking van Munster, groepen Herdopers in allerijl uit het Noorden naar ons gebied trokken?

Het is vanzelfsprekend geenszins uitgesloten, dat ook het Noorden onze provincies beïnvloedde, doch dan pas enkele jaren later, op het ogenblik dat de revolutionairen, Jan van Leiden en Jan Beukels, hun zeloten hadden uitgezonden. De enige waarlijke uitzondering treffen we vermoedelijk aan in het Land van Waas, waar de beïnvloeding van meet af aan rechtstreeks uit het Noorden heeft kunnen gebeuren (3).

Deze streek lag te zeer buiten de grote verkeersaders en bevatte geen dichte bevolkingscentra om van in het begin aan opgezocht te worden door opgejaagde vluchtelingen of door eigenlijke leerverspreiders.

De nieuwe leer is o.i. in het Zuiden vooral binnengedrongen, langs het hertogdom Limburg om zich nadien te ontwikkelen langs de as Hasselt, Antwerpen, Gent, Brugge. Van hieruit verspreidde zich de Doopsgezindheid over het prinsbisdom Luik,

(1) L.E. HALKIN, La Reforme en Belgique sous Charles-, Quint, blz. 78.

(2) A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugs Martyrologium, blz. 14.

(3) A. L. E. VERHEYDEN, De betwistingen rondom het voortbestaan der Hoofdschepenen van het Land van Waas, blz. I.

het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen. Wij vinden hier bovendien de uitleg voor het feit dat deze leer zich nagenoeg uitsluitend in de Vlaamse provincies heeft ontwikkeld. Eens degelijk georganiseerd in het Vlaamse gebied, ontbrak het klaarblijkelijk aan leiders die de verdere provincies in de Franse taal konden bewerken.

3. De Wederdoperij is geen importartikel.

Het gaat evenwel niet op, wegens de geboorte op vreemde bodem van de nieuwe Hervormingsgedachte, te besluiten dat de Doopsgezindheid bij ons een zuiver importartikel zou geweest zijn. W.J. Kühler had hierop de juiste kijk:

«Ontegensprekelijk groeide vóór 1530 onder ons volk zienderogen de specifieke geest van onkerkelijke zelfstandigheid en Bijbelse vernieuwing, die het best de Doperse overtuiging kenmerkt. In Nederland herhaalt zich wat vroeger in Zwitserland en Duitsland was geschied. Het godsdienstige individualisme, dat zich wil losmaken van mensengezag en slechts God wenst te gehoorzamen door te leven naar Zijn woord, komt in verzet: in Zwitserland tegen Zwingli, in Duitsland tegen Luther, in Nederland tegen Rome. En in de drie landen is de bejaarddoop niet het begin, maar de afsluiting: dat teken geeft zijn vastheid van vorm. In Zwitserland ontstaat de doop, die in Duitsland en Nederland wordt overgenomen. Maar hij is alleen maar een uiterlijk kenmerk; de beweging zelf, openbaring van een diepe behoefte van de volksziel, ontstaat spontaan in de drie genoemde landen en vertoont telkens een nationaal karakter. Onder de Zwitserse Dopers bemerken wij weinig van navolging van Christus. Zij leeft op in Zuid-Duitsland, waar de aanleg tot mystiek groter is en bovendien de moderne devotie had ingewerkt. Zij bereikt haar volle bloei onder de Nederlandse Doopsgezinden, bij wie de vroomheid van de middeleeuwen het krachtigst nawerkt (1) ».

4. Leidraad der Wederdoperij: Melchior Hofmann.

Het oorspronkelijk anabaptisme kende geen duidelijke lijn, omdat de leiders zelf nog geen nauwgezette formulering wisten voor hun nieuwste boodschap. Melchior Hofmann, die in het Noorden zijn opvatting verspreidde, draagt hierbij een grote verantwoordelijkheid. Hij kwam nooit in de zuidelijke provincies. Toch mag ondersteld worden, dat de Herdopers die gelijktijdig met hem het onveilige Over-Rijnse verlieten, een soortgelijke overtuiging waren toegedaan. Hier dient de verklaring gezocht voor het tweevoudig aspect van de nieuwe geloofsleer bij het binnendringen in de zuidelijke Nederlanden.

(1) W. J. KÜHLER, Geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden dl. 1, blz. 45- de zestiende eeuw.

Dezelfde geloofsmotieven die in het Noorden tot uiting kwamen, worden in het Zuiden opgemerkt.

Het samenvallen van dezelfde verwarring in Noord en Zuid verplicht ons niettemin rekening te houden met de inhoud van de geschriften van Hofmann. Logisch gezien interpreteerden zij de gemoedstoestand en de geloofsovertuiging die degenen bezielde, die met 'de Herdoperse baanbreker in de Nederlanden de grenzen waren overgetrokken.

Op het ogenblik dat Hofmann zijn leer bij ons bekend maakte, stond hij reeds geruime tijd in de Hervormingsbeweging. In 1523 was hij reeds Luthers predikant te Wolmar in Lijfland. Hieruit verdreven, ondernam hij een zwerftocht door Zweden, Holstein en Oost-Friesland. Vermoedelijk groeide gedurende deze jaren de verbittering tegen het

bestaan der kerken, die niet alle middelen concurrerende figuren bestreden. Luther en Zwingli keerde hij de rug toe en ging weldra op in de gedachte dat de komst van Christus niet uitblijven kon. Aangetrokken door de lectuur van de Apocalypse, wenste hij steeds meer het mysterie van het nakend wereldeinde te doorgronden. Overtuigd dat hij geroepen was om dit wonder bekend te maken aan de heidense wereld, maakte hij zich op om de gelovigen voor te bereiden op de komst des Heeren (1).

Een dergelijke opvatting kon hij bezwaarlijk doen delen door kerken, die voor het heil in eigen midden vochten. Slechts bij mensen die vast omschreven dogma's verlieten voor een individuele geloofsbeleving kon hij met dergelijke gedachte succes kennen. Dit zou hij slechts bij Herdopers ontmoeten. Hij verliet Oost-Friesland en trok naar Straatsburg, waar het anabaptisme de stempel droeg van Denck, Kautz en Sattler. Gewonnen voor hun leer werd hij er weldra de vurigste, en tevens de invloedrijkste leider van. Over Hofmann werd veel geschreven. Alle historici die zich met hem bezighielden, Cornelius, Keller, Leenderts, Zur Linden, Hulshof en Cramer, — onderstreepten zijn sterke verbeeldingskracht. W.J. Kühler ontzegde hem deze geestestrek en verklaarde, o.i. zeer terecht, de rijke fantasie door zijn opgaan in de apocalyptische lectuur: «Voor de man, die zich geroepen achtte om het boek met zeven zegelen te openen, was de mentaliteit van zijn eigen volgelingen een gesloten boek. Hij tuurde naar de hemel in afwachting van wondertekenen en bemerkte de afgrond niet, die aan zijn voeten gaapte. Het is waar, dat hij ook met aardse factoren rekening hield en b.v. aan zijn voormalige beschermer, koning Frederik van Denemarken, een rol in het nabijzijnde werelddrama had toegedacht. Mag dit echter gelden als een bewijs van zijn praktische zin? Veeleer hebben wij hierin het kinderlijk spel te zien van een geest, die blind is voor de verhoudingen van de werkelijkheid. Ook het wegblijven van visioenen bij een zó fanatieke natuur is niet op te vatten als een blijk van gezond

(1) In 1528 werd een strijdschrift van Hofmann te Lübeck gepubliceerd (V. JANNASCX, Reformationgeschichte Lübecks, blz. 237).

verstand. Hofmaan miste het voorstellingsvermogen om de dingen, waarmee hij zich door voortdurende overpeinzing vertrouwd had gemaakt, in ogenblikken van extase als levende realiteit voor zich te zien. En nu was hij te eerlijk om, gelijk later Jan van Leiden zou doen, zich op voorgewende openbaringen te beroepen; hij gaf toe, dat hij geen profeet of ziener, dat hij slechts een getuige van de hoogste God was. Doch terzelfdertijd toonde hij diepe eerbied voor de gave die hem onthouden was: hij zag in de kinderachtigste droombeelden van verdwaasde volgelingen goddelijke visioenen. Zulk een man werd meer gegrepen dan dat hij zelf greep; hij kon geen vaste leiding geven aan een beweging als het Anabaptisme, dat bij de eerste crisis zich van hem moest losrukken (1) ».

Zijn optreden, — hoe weinig het volgens de voorgestane beginselen oorspronkelijk mag heten, — kende een verrassend resultaat. Hoffman heeft zich doelbewust willen losrukken van de gevestigde dogma's en van de kerkgemeenschappen. In het verenigen van de volgelingen die met hem opgingen in de individuele gemeenschap met God lag de oorsprong van de nieuwe gemeenschap. Samen stelden ze alles in het werk om het Nieuwe Jerusalem « het nieuwe Godsrijk op aarde » uit te bouwen.

Nu mocht de stichter van de Straatsburger gemeente, Jacob Grosz, nog zo nauwgezet de doop als een verbond voorstellen van een goed geweten met God, en hierin gevolgd worden door Kautz en Reublin, toch zou onder Hoffmans invloed de verenigingsgedachte steeds veld winnen. Indien voor hem de gemeente slechts de

vereniging is geweest van de gelovigen, blijft het niettemin evident dat zijn publicaties «De Ordonnantie Godts» en de «Verclaringe van den gevangenen ende vrien wil» (2) tegelijkertijd gezorgd hebben voor een vaster geloofsregel en voor de stichting van de broederschap. Omtrent het in leven roepen van de gemeente is de tekst van de «Ordonnantie» duidelijk: «So haer nu de Bruyt, den Heere, onder het teyken des Verbondts, verbonden heeft, ende haer hem overghegheven... ende dat alsoo vele Bruyden een gemeynte ende Bruyt des Heeren worden» (3).

Belangrijk zijn beide geschriften tevens in verband met de verdedigde leerstellingen. Hofmann beweerde dat Christus niets heeft aangenomen van Maria, doch hield zich aan volgende voorstelling: Gelijk de hemelse dauw in een mosselschelp valt en daar verandert in een parel zonder iets van de schelp over te nemen, zo viel door de Heilige Geest Gods Woord in Maria's schoot en werd daaruit de geestelijke parel, Jezus Christus » (4). Origineel is dit beeld alweer niet, vermits wij het terug vinden bij een welbekende voor Hofmann, nl. Alain de la Roche. Deze stelde Maria als de schelp

(1) W. J. KÜHLER, a.w. blz. 54.

(2) S. CRAMER, Bibliotheca reformatoria Neerlandica, dl. V, blz. 125 vv, 171 vv.

(3) IBIDEM, blz. 159.

(4) S. CRAMER, a.w., blz. 56.

voor, uit de dauw des hemels ontstaat de parel die haar ten deel viel (D. Hofmann heeft hier alleen maar de gedachte bijgebracht, dat de zondaar slechts van een dergelijke Christus, die niets gemeens had met de zondige mens, alle verlossingsheil kon verwachten.

In het Avondmaal komt Christus tot de gelovige ziel en geeft haar het teken van Zijn liefde, zoals een aardse bruidegom een ring schenkt. Dit schreef Hofmann onder invloed van Cornelis Hoen (2), wiens «Avondsmaalbrief» in 1525 gedrukt werd. Later, en zeer algemeen in de Vlaamse broederschap, werd de viering van de plechtigheid in het teken gesteld van de eenheid der gemeente. Bij Hofmann werd dit thema evenwel niet uitgewerkt, maar de plechtigheid bleef het teken van de individuele toenadering tot God door Christus, wat alweer niet wegneemt dat het communiëren in een zelfde geloofshandeling uiteindelijk toch geleid heeft tot de groepering van de belijders in de broederschap.

Jammer genoeg is Hofmann niet gebleven bij dit essentieel-individueel geloofsbelijden, maar werd hij weldra overmand door zijn dwepen met het naderend Godsrijk. Het gevaarlijke in zijn initiatieven lag in een oproep die volledig buiten het godsdienstige lag. Onder de druk van zijn prediking leefden zijn volgelingen in de beklemmende angst voor schrikwekkende tekenen,;(ie zich ieder ogenblik konden manifesteren. Hofmann bleef wel de klemtoon leggen op de morele eisen van het Godsrijk, maar de menigte had meer oog voor al de beloften die voor haar weggelegd waren in het Nieuwe Jerusalem. Meteen wilde voortaan de herdoper de uitbouw van de kring van uitverkorenen, veel meer dan de persoonlijke betrekking tot God.

Erger was, dat Hofmann, zonder profeet te willen zijn, zijn zienswijze aansloot bij Bijbelteksten die het best zijn prediking dienden. De Bijbel zegde alles wat Hofmann, te goeder trouw, hem wilde laten zeggen (3). Zo kregen zijn uitspraken allicht de allure van profetieën. Weldra kwamen ook volgelingen met visioenen opzetten, waarbij een «profetes» kon verklaren: «Sy sach eenen witten Swaen swemmen in een schoone reviere ofte watere die wonderlicken ende schoon ghesongen hadde: ende dat beduyden sy op Melchior, dat hij die witte Swaen ende rechte Elias was » (4).

De gevaarlijke bocht lag in het overhevelen van de zuivere geestesbespie- ding op het onmiddellijk-materiële. Toen een nieuwe helderziendheid Straats-

aanduidde als de Heilige Stad, die God had uitverkoren om het uitstraalcentrum te worden van het Nieuwe Jerusalem, ja, dan werd de wedloop

1. J. HUIZINGA, De Herstij der middeleeuwen, blz. 348, 363 (2e druk).
2. A. EEDHOF, De Avondmaalsbrief van Cornelis Hoen.
3. W. J. KÜHLER, aw., blz. 60.
4. OJSBE PHILIPSZ, Bekentenisse, in Bibl. Reform. Neerl., dl. VII, blz. 126. Volgens is hier een verband te vinden met een bekend volksboek uit het begin van de XIVe eeuw „De Historie van den Ridder met den zwaen”.

ingezet om als bondgenoten Gods zich te verenigen. Van Straatsburg uit, zo ging de boodschap, zou Hofmann met 144.000 apostelen de ganse wereld bestrijken. De Herdoperse hervormer bleef niettemin pacifistisch georiënteerd. Verre van hem de gedachte zelf de banier van de vergelding over de heidenen te zwaaien: de straffen zou God toedienen. In Hofmann manifesteerde zich duidelijk de dualiteit die hem immer bij zijn optreden tekende: aan de ene kant de vurige ijver om een radicale geesteszuivering door te voeren, aan de andere kant, de vrome onderdanigheid om God het beste bestraffingswerk te laten uitvoeren.

Zijn formulering was niettemin verward. Voortgejaagd door een onheilspellende drang om te vernieuwen, kon de massa genoemd dualisme niet delen. Zij wilde onweerstaanbaar vooruit en zo snel mogelijk tot zichtbare successen komen. Slechts een minderheid hield het hoofd koel en verkoos, zoals Herman Rol, zich af te keren van de revolutionaire initiatieven (1).

Een spectaculaire rol werd waargenomen door Jan Matthijs, uit Haarlem, en Jan Beukels, uit Leiden: zij zullen de revolutionairen voorgaan. Tegen hen staat de groep van de irenisch georiënteerden, die, van meet af aan of nadat ze opgeschrikt werden door de oproep tot geweld, zich buiten ieder kerkverband hielden aan hun individuele toenadering tot God.

5. Wederdoperij en Doopsgezindheid in de zuidelijke Nederlanden.

Beide stromingen hebben het Zuiden bereikt. Of Hofmann of één zijner volgelingen ja dan neen ergens in de zuidelijke Nederlanden zou vertoefd hebben, werd nog niet uitgemaakt. Daartegenover staat evenwel het historisch feit van de vertegenwoordiging der beide strekkingen bij de verschijning van de nieuwe leer in onze gewesten. De mogelijkheid om tot een klaar beeld te komen van de oorsprongsjaren van de Herdoperse bedrijvigheid wordt bemoeilijkt door het feit, dat wij de baanbrekers slechts aan het werk zien, telkens als zij in de greep van het gerecht geraakten. Nu is het zo, dat men van de rechters, buiten hun Rooms-katholieke overtuiging om, moeilijk meer kon verwachten dan het aanstippen van gebeurlijke afwijkingen zonder nadere uitdieping.

Dat zij vóór Luthers optreden de ketters « sacramentariërs » en na de verspreiding van het Lutheranisme dezelfde ketters «Lutheranen» of «Lutheranen ende sacramentariërs» noemden, ligt voor de hand. Het ware evenwel gewaagd onze schepenen en gerechtsdienaars de kennis toe te schrijven van het onderscheid van de andere afwijkingen van het Rooms-Katholicisme. Trouwens het plakkaat, waarin voor het eerst van wederdopers gewag

(1) Herman Rol verliet Jan Matthijs en Jan van Leiden en trok naar het Limburgse hij stierf niettemin de marteldood te Maastricht in september 1534 (HABETS, De wederdopers te Maastricht, blz. 100, 227).

gemaakt wordt, dagtekent uit het jaar 1535 (10 juni). Het drama te Munster en de daaropvolgende plakaten van 10 juni 1538, 24 januari 1539 en 14 december 1541

brachten de nodige opheldering. Is het niet treffend, dat men in het edict van 10 juni 1538 nog spreekt van: «Nyetteghestaende onse voorscreven placcaeten diverse ketteren, ende eenige ! ondergingen hen noemende Anabaptisten oft Herdoopers, hen vervoordert hebben... » (1).

Indien men van hogerhand zolang draalde om de punt op de i te zetten, hoe zou men dan van de lokale overheden kunnen vragen hebben nauwgezet uit te maken welk soort ketter voer hun raad verschenen was? Nog langer zal het duren eer wij uit de rechtsverhoren zullen kunnen opmaken of we te doen hebben met vertegenwoordigers van de revolutionaire richting, — de eigenlijke her- of wederdopers, — of van de irenische strekking, die men doopsgezinden noemt !

Aldus kan er twijfel bestaan over het al of niet integreren, gedeeltelijk of gans, in de eerste Herdoperse manifestaties van de volksopstand te Luik in 1533, deze te Brussel in 1532, en deze te Gent in 1539. Wij menen, dat deze opstoten logische uitlopers waren van een collectieve ontevredenheid op sociale en economische gronden. Toch zal hierbij in aanmerking moeten genomen worden, dat in de drie gevallen de aanwezigheid van wederdopers niet te loochenen valt. Vermoedelijk hebben zij zich onder de onruststokers vermengd zonder daarom een leidende functie of doorslaggevende rol uitgeoefend te hebben.

Heel in het bijzonder willen wij de vereenzelviging van libertijnen met Herdopers uit de weg ruimen (2).

Omstreeks 1544 verscheen de: «Summa doctrinae quorundam hominum, qui nunc Antwerpiae et passim in aliquibus Brabantiae et Flandriae locus permulti reperiuntur, ac nunc Loistae, ab auctore Eligio, homine illiterato et mechanico, nunc Libertini, a carnis libertate, quam illorum doctrina permittere videtur, appellantur». Uit deze titel blijkt reeds dat de Loyïsten slechts een kleine groepering uitmaakten van de uitgebreide stroming van Libertijnen of Vrijgeesten, die ver buiten onze grenzen reikte.

Als «Freigeister» zijn ze bovendien ook geen typisch-zestiende-eeuwse manifestatie. Men hoeft slechts het «Corpus inquisitionis Neerlandicae» (dl. 1) van P. Frédéricq op te slaan om vast te stellen dat de Antwerpse libertijn, Eligius Fruystinck (Loy de Schaliedecker), talrijke voorlopers heeft gekend. Onder dezen dienen vermeld: de beggarden, lollarden, cellieten, luciferianen, Broeders van de Vrije Geest, turlupijnen en vooral de «Homines intelligentiae » uit de aanvang van de XVe eeuw.

(1) Ordonnances des Pays-Bas (O.P.B.), 2e serie, dl. IV, blz. 74.

(2) A. L. E. VERHEYDEN, De Hervorming in de zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw, blz. 32-34.

Betreffende de leer der loyïsten laten we thans J. Frederichs aan het woord (1).

«Ene alles omvattende Godheid, waar de mensen slechts modi van zijn: ziedaar hun enig dogma. De H. Drievuldigheid leggen zij op ene bijzondere wijze uit. Evenmin als de persoonlijkheid van de mensen, kan de persoonlijkheid van Christus en van de H. Geest in acht genomen worden. Christus is God, als verlosser van het mensdom beschouwd, dat in hem verzezen is: de H. Geest is God, als bezitter van het verstand. Aan de H. Maagd en de Heiligen ontkennen zij alle invloed. Vasten en bidden en allerhande voorschriften der Kerk verwerpen zij evenzeer.

Buiten hun geloof aan God, waaien zij over tot scepticisme; vandaar die twijfel, dit beroep op de onwetendheid, die wij bij de libertijnen overal en altijd terug vinden.

Op allegorische wijze leggen zij uit wat de Bijbel bevat. Het pantheïsme sleept na zich het verloochenen van de menselijke vrijheid en de persoonlijke verantwoordelijkheid.

De voldoening van de vleeselijke driften is dan ook een natuurlijk uitvloeisel van deze fatalistische theorie. Mag, anderzijds, de mens, evenals het dier, niet genieten, zowel als eten en drinken? Zekere libertijnen zegden zelfs, dat daarin de wijsheid zelf lag.

Hun louter geloof aan God sleept ook nog na zich ene andere gevolgtrekking, die tevens uitlegt waarom zij dat geloof hebben. Zo zij God erkennen, dan is het louter, omdat zij alle wereldlijke overheid verwerpen. Op staatkundig gebied leidt een dergelijke leer tot anarchie. Onze libertijnen hebben zich nooit op dit terrein bewogen, daarin zeer verschillend van de wederdopers, die dan ook een heel andere staatkundige opvatting hadden, nl. een communistische.

De loyïsten, in 't bijzonder, verwierven vooral aanhangers onder rijke kooplieden, bleven aan de politiek gans vreemd en brachten den tijd door in losbandigheden ».

De volgelingen van Pruystinck evolueren bijgevolg praktisch buiten het eigenlijke geloofsleven. Ze kunnen dan ook bezwaarlijk vereenzelvigd worden met Lutheranen, Herdopers of doopsgezinden ! Want zelfs de Herdopers zullen, te midden van de grootste bandeloosheid, nog immer hoog oplopen met de geest van de H. Schriftuur.

Trouwens de essentie van 't Libertinisme wordt de eeuw door in de Nederlanden teruggevonden, gans buiten het kader van 't Lutheranisme en 't Calvinisme.

Als typische voortzetting van het loyïstisch programma wijzen we nog op de Brugse, Antwerpse, Leuvense en Aalsterse Libertijnen uit de tweede helft van de XVIe eeuw (2).

(1) J. FREDERICHS, Secte der Luyïstert, blz. 31-32.

(2) KERWYN DE LETTENHOVE, DOCUM. 221,8 inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle, blz. 13-20.

Deze groepering stond onder de hogere leiding van achttien voormannen. Vooraleer opgenomen te worden in de gemeenschap, diende het nieuwe lid overtuigende bewijzen te leveren dat folteringen op hem geen vat hadden Degenen, die men te Brugge vatte, kon men slechts aan het spreken krijgen door ze systematisch het slapen te beletten.

Hun verklaringen waren even zovele openbaringen voor de stedelijke overheid. De Brugse groepering van libertijnen bestond ruim twintig jaar. De leider werd verkozen na een bepaalde vastentijd en gebed. Hij kon de huwelijken inzegenen en verbreken. Hij gaf aan iedere man zovele vrouwen, als hij er voeden kon. Wanneer een der vrouwen dat leven beu was en andere plannen koesterde, werd ze naar een bos gevoerd, en daar door de leider ter dood gebracht.

Een andere eis die gesteld werd aan wie opgenomen wilde worden in hun gemeenschap, was de volgende: de candidaat moest een proeftijd doorstaan van vier à vijf jaar, tijdens dewelke hij zijn vaardigheid in het stelen en het doden moest tonen.

Deze libertijnen beweerden God te dienen door de katholieken te doden.

Op grond van dergelijke praktijken, kunnen deze Zuidnederlandse «Schwärmer» maar moeilijk als vertolkers van de Reformatorische Gedachte beschouwd worden.

Evenmin kunnen ze voorgesteld worden als voorlopers van de Herdopers. Tussen de Dopers en de libertijnen is er dezelfde afstand als, in de Middeleeuwen, tussen de Homines intelligentiae en de Broeders des Gemeenen Levens.

Na aldus het veld vrijgemaakt te hebben van immer mogelijke verwarring, valt het gemakkelijker inzicht te verwerven betreffende de ontwikkeling van de wederdoperij en doopsgezindheid gedurende de eerste twintig bestaansjaren.

6. Vestiging van de herdoperij en de doopsgezindheid in het prinsbisdom Luik.

Zoals boven gezegd, lag het bisdom Luik het eerst op de weg van de Duitse émigrés om des geloofs wille. De uittocht dient gesitueerd in de periode volgend op de veroordeling van de herdoperij door de Rijksdags te Spiers 1529. Wat al dadelijk opvalt is het veelvuldig aantreffen van mensen, die oorspronkelijk vurige verdedigers van Maarten Luther waren en bij de opkomst van het anabaptisme tot laatstgenoemde reformatorische stroming overgingen. Dit was het geval met Johannes Kloprys, die na als Luthers predikant te Wassenberg gefungeerd te hebben, contact zocht met Rol, die hij in 1533 te Munster aantrof, waar hij het jaar daarop reeds de bejaarddoop ontving. Wat na 1540 zeer moeilijk zo snel zou kunnen geschieden, gebeurde hier: Kloprys kreeg meteen zelf de macht om de doop toe te dienen (1).

(1) W. BAX, Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht (1505-1612), dl. I, blz. 47 vv.

Hij liet zijn echtgenote komen en op aandringen van de leiders nam hij zelfs een tweede vrouw. Het vertrouwen in hem als geestelijke leider werd bevestigd door zijn aanstelling als één der 28 apostelen van de « koning van Sion » (1).

Dionysius Vinne, uit Diest, begon zijn prediking eveneens als Luthers voorganger te Antwerpen, omstreeks 1520 (2). Ook hij trok naar Munster en kwam er op 17 september 1532 aan. Zoals Kloprys werd hij tot predikant aangesteld, nadat hij op 5 januari 1534 gedoopt was geworden en vervolgens opgenomen in de groep van de apostelen (3).

Hendrik Slachtscaep, uit Tongeren, trok in het najaar van 1534 naar Munster en ging op zijn beurt over naar de wederdoperij. Met zeven geloofsgenoten trok hij naar Soest, waar hij, het bevel tot verlaten van de stad niet opvolgend, werd terechtgesteld.

De belangrijkste figuur is ongetwijfeld Gillis van Aken. Geruime tijd was hij een ijverig leerverspreider van het Lutheranisme. In 1534 arriveerde hij te Munster en streed van dan af eerst in de rangen van de Herdopers, nadien in het midden van de doopsgezinden. Hij was weldra een van de vijf oudsten, die, tussen 1542 en 1547, in de broederschap werden gekozen. In deze hoedanigheid trad hij zeer actief op in gans Vlaams België; over hem horen we verder nog meer.

Indien het protestantisme te **Gulik** zo gemakkelijk tot uitbreiding kwam, wordt dit vóór alles verklaard door de hervormingsgezindheid van de Gulikse edellieden. Als Doperse figuur onder hen dient Werner von Palant in het bijzonder vernield: hij stond in nauwe betrekking met bovengenoemde leerverspreiders en heeft de gebeurtenissen te Munster van zeer nabij gevolgd. Zijn verkleefdheid aan de Reformatie kostte hem zijn functie van drost te Wassenberg. Vermelden we nog als leerverspreiders: Jan Stevens, een ex-koster te Hoingen, Jacob van Ossenbrug en Lenard van Ysenbroeck.

Merkwaardig is ongetwijfeld, dat we hier te Gulik al dadelijk moeten aanstippen, dat de propagandisten van de Hervorming zowel aangetroffen worden onder de priesters en de adel als bij de handwerklieden (4).

Te **Maastricht** kende de Hervorming een vroegtijdig succes. In 1528 kon men er reformatorische geschriften verkrijgen zowel bij de boekverkoper Adriaan als bij particulieren. Na de ontwikkeling van een Lutherse gemeente

(1) **Kloprys** werd op 1 februari 1535 te Briahl terechtgesteld. In het zicht van de brandstapel riep hij luid: „Ik dank U hemelse Vader, dat Gij deze dag hebt doen aanbreken, waarop het mij is gegund om, uit liefde voor U, dit lijden en deze dood te ondergaan". Te midden van de vlammen, zegde hij nog: „Vader, in Uwe handen beveel ik mijne geest" (BAX, a.w., dl. 1, blz.

48).

(2) Vinne schreef Luther o.a. dit: „Nam ante Xannos Hantwerpiae, trim post episcopo leodiensi plus rabie Hetodiana nos perquente verbum seminavi, jam semino nero cum fratre nostro S. in terra Juliacensi" (BAX, a.w., dl. I, blz. 49).

(3) Hij werd, na oktober 1534, te Osnabrück terechtgesteld (Bax, aw., blz. 50).

(4) W. BAX, aw. dl. 1 blz. 75.

20

kwam de Herdoperse broederschap tot stand. Dirk Hezius en de officiaal Arnold Carpentier deden er de enquête over vier hervormde gevangenen, in 1529. In de raadsnotulen (13 november 1533) lezen wij: « Soe die ambachtsluyden des ambachts van den smeeden in 't gemeyne gisteren des daeges, ouch 's avonts ende dese gansse ende alinge nacht hoen in der smeedhuys bij den anderen gehalten, vleyss gesoyen ende broet gisterenavont omhtrent acht uren op ter cremerleube bij zijn deyl ambachtsluyden van den cremere (die daer waren) gedraegen hebben, ende daer ouch te samen geeten ende gedronken hebben, ende eyn wyle tyts tot umbtrent thien uren by den anderen gebleven, ende daernaer wederom in der smeedhuys gegangen ende tomen. Tot welcher plaetzen si ambachtsluyden van der smeeden hou noch allewille halden, ter oirzaecke van den aentast, overleveringe ende gevenchenisse Mertens Gotsmetz hoens ambachtsman doer deze luterse off andere quaede secte » (1).

De hoofdfiguur uit de eerste doopsgezinde broederschap was Hendrik Rol. Zoals boven gezegd vertoefde hij te Munster, doch niet voor lang. « Spoedig », zo getuigde W.S. Kühler, « zag hij in dat hij aan het Godsrijk van Jan Matthijs en Jan van Leiden niet kon medewerken. Buiten staat de wassende stroom te keren, deed hij het enige wat hem overbleef: hij verliet Munster» (2). Zijn dood bracht verwarring onder de broeders, die weldra onder de leiding kwamen van Jan Smeitgen. De broederschap werd in beroering gebracht door het boekje: «Van de Wrake », geschreven door Rol, toen hij nog opging in de wilde ophitsing van Jan van Leiden. «Al het oude moet opgeruimd worden», zo luidde het. De tijd van de vergelding is aangebroken. Eens deze doorgevoerd, zal de Verlosser te Munster in het midden der «ware kristenen» verschijnen. Met dit doel zal men zonder verwijl de goddelozen aangrijpen. Jan van Leiden zond duizend exemplaren naar de Nederlanden. De lectuur van het geschrift gebeurde in de broederschap, kort na Kerstmis 1534.

De overheid tastte hardhandig toe. De gruwelijke repressie in de periode 1532-1536, zowel te Luik als te Maastricht en de omliggende gebieden, tekende evenwel het belang van de Doperse beweging (3). Reeds in 1531 barstte de opstand te Luik los vanwege de «Rivageois», waarschijnlijk op grond van de heersende economische crisis, doch ook voor een deel ingevolge de revolutionaire campagne van de wederdopers. Luikenaren trokken, in 1532, naar de predicaties te Susteren. Het daaropvolgende jaar verwoestte een gewapende bende, die zich de «Zonen van Israël» noemde, de omgeving van Maastricht en lokaliteiten in de buurt van het hertogdom Limburg gelegen.

(1) W. BAX, a.w., blz. 82, voetnoot nr. 1.

(2) W. J. KÜHLER, a.w., dl. I, blz. 81.

(3) L. E. HALKIN en F. LEMAIRE, Un proces d'anabaptistes à Limbourg en 1536, in Bulletin de C. R. H., dl. CXXI (1946), blz. 300. DENISE VAN DOOREN en JOSEPH MOORS, Une engte en mallere d'hérésie dans le ban de Baelen en 1565, in Bulletin de la C. R. H., dl. CXIV (1949), blz. 538.

Opvallend is voorzeker de nauwe samenwerking die er bestaan heeft tussen de broederschappen van Luik, Maastricht en Aken. Uit het verhoor van Willem Stupman, bleek dat hij in de drie steden had gepredikt en er zelfs telkens een broederschap zou gesticht hebben.

Op 31 maart 1534, verklaarde een ketter uit Vliermaal, dat zijn gemeente het plan had opgevat het land te vuur en te zwaard te zetten. Op 27 januari 1535 werden er te Maastricht 36 personen aangehouden, die het plan hadden opgevat de stad in brand te steken. Zeventien volgelingen van Jan Smeitgen werden terechtgesteld, met name: Bartholomeus van den Berge, Mentje Jan Heynen dochter, Metten Perboum, Jan van Bloemendael, Henrye van Daelhem, Mathys Spangemecker, Jan van Nijen, Philip Meutzemeker, Heynrick Tymmerman, Michel Geldoff, Servaes Fuegen, Jan Diericks van Lysse, Heynrick Bylmeker, Franschoys Bepen, Ketelkueter, Jan Borleth (te Luik) en Servaes Belten (1).

Geleid door voorganger Jan Smeitgen verlieten ruim vijftig personen de stad. Jan Smeitgen werd te Antwerpen aangehouden en beklom er de brandstapel op 26 mei 1537 (2).

Te Maastricht zou gedurende enkele jaren de prediking in het geheim gebeuren. Zoals overal elders werd langzaam het vernietigde gereconstrueerd. Enkele getuigenissen, zoals deze van Goirt Raemekers en van zijn vrouw Beatrix, bevestigen het voortbestaan van een moedige kern van stille werkers onder het nochtans waakzame oog van de prinsbisschop Erardus van der Mark (1505-1538).

De voornaamste prikkel voor Kerk en Staat om al het gewicht van de vervolging te laten neerkomen op de wederdoperij lag in de spectaculaire machtsgreep van Jan Mathijs en Jan van Leiden te Munster. Vooral hun oproep om troepen te rekruteren in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik had de overheid in deze gebieden met ontzetting geslagen. Haar ingrijpen in de jaren 1535-1536 is slechts het begin geweest van een zeer lange kettervervolging, de eeuw door speciaal afgestemd op de jacht op Herdopers. Na 1540 zal deze persecutie terugslaan op de irenische doopsgezinden, die men tegen alle rechtvaardigheid in vereenzelvigen zal met de revolutionaire Herdopers.

In 1536 werd er ingegrepen tegen vijf inwoners van het graafschap Vroenhoven, dat onder de jurisdictie lag van het Brabantse hertogdom. Er werd niettemin een bijzondere opdracht gegeven aan Herman van Ghoy om zich met het proces te gelasten. Het gold de volgende Herdopers: Johan Bevers, Heine Krokaerts, de vrouw van Severin Roemakers met haar zoon en dochter. Volgende broeders werden tijdens het proces vermeld . de broeder van Johan Bevers, Jan van Genck, Ruth Ketelbueters, Goert Gorlen en

(1) W. BAXx, a.w., dl. I, blz. 113-123).

(2) K. Vos, De doopsgezinden te Antwerpen, in Bulletin de la C. R. H., dl. LXXXIV, 1920, blz. 317.

Haeyn, een brouwer te Heukelom. De ganse groep stond sterk onder de invloed van de Munsterse prediking (1).

Cornelis van Bergen (1538-1544) opvolger van Erardus van de Mark, zette ondanks een gebruikelijk geworden genadeverlening (2), de repressie-politiek van zijn voorganger nauwgezet voort (3). Reeds in de zitting van 29 juli 1538 behandelde hij het probleem van de bestrijding van de gevreesde Herdopers. Men besloot de keizerlijke wetten toe te passen in de geest van de verordening van Spiers (1529) waar

voor hen de doodstraf werd geëist, zelfs zonder uitspraak van de geestelijke rechter. Toen echter in 1541 bleek dat de broederschap nog immer voortbestond, eiste Cornelis van Bergen de confiscatie van de goederen van de gevatte ketter. Dit verwekte onmiddellijk beroering. De adel vroeg het bezit van het verbeurdverklaard goed, doch de steden reageerden terstond tegen de praktijk van de confiscatie. Tot besluit verdeelde de prinsbisschop het te verbeurdverklaren bezit als volgt: de helft bleef aan de naastbestaanden en een vierde kwam ten goede aan de heer op wiens grondgebied de confiscatie zou geschieden.

Het bestrijden van de wederdoperij werd alweer actueel, toen bleek dat gevluchte Herdopers uit het graafschap Loon, — voornamelijk van Hasselt en Curingen, — uit Engeland en Duitsland naar hun geboortegrond waren teruggekeerd. Negen Herdopers werden het slachtoffer van de nieuwe vervolgingsvlaag. Wederom zag de broederschap zich verplicht in stilte betere tijden af te wachten.

De broederschap kende tijdens het bestuur van de prinsbisschop nog het meeste succes, tevens het betrekkelijk rustige bestaan in de landen van Limburg en Overmaas. Buiten de terechtstelling van Jan Peet, — die uit Luik gevlucht was, — en deze van Jean Graz Boquit, uit Dolhain, kwamen er in deze periode geen doodsvonissen voor (4).

Ook in Tongeren legden de broeders een grote bedrijvigheid aan de dag, volgens L.-E. Halkin « Le tentre le plus important de l'hérésie ». Indien in deze stad de verwachte ontplooiing van de reformatie achterwege bleef, is dit vermoedelijk te wijten aan de directe en volgehouden repressiepolitiek (5). Ook deze stad werd schriftelijk «geadverterd bey den onssen genedigen Heeren » van de noodzaak de Herdopers op te sporen, zoals dit eveneens

(1) L.-E. HALKIN en F. LEMAIRE, a.w., blz. 7.

(2) L.-E. HALKIN, L'élection du prince-énuqué de Liège, Corneille de Berghes, in Chronique archéologique du Pais de Liège, dl. 27 (1936), blz. 73.

(3) IDEM, Notes pour servir à l'histoire du règne de Corneille de Berghes, prince-évêque de Liège (1538-1544), in Chronique archéologique du pair de Liège, dl. 27 (1936), blz. 13.

(4) A. L. E. VERHEYDEN, Le protestantisme d'Eupen Mus le gouvernement du dur d'Albe (1567-1573), in Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes, 1955, blz. 10.

(5) F. LEMAIRE en A. L. E. VERHEYDEN, Une enquête sur le Protestantisme au duché de Limbourg en 1569, in Bulletin de la C. R. FT., dl. CXVIII (1953), blz. 139.

(5) W. BAX, a.w., dl. I, blz. 165.

gebeurde met Keulen, Luik, Antwerpen, Sint-Truiden, Diest, Roermond, 's-Hertogenbos, Aken, Bilsen, Valkenburg Dalhem, Stokkem, Rekkem, Eisden, Millen en Gelkirchen).

In het bisdom Luik wist de broederschap in het Vlaamse landsgedeelte stand te houden, ondanks het ingrijpen van de prinsbisschoppen Erardus van de Mark en Cornelis van Bergen, bijgestaan door de plaatselijke overheden. Hun samenwerking was vooral gericht tegen de wederdopers. De prinsbisschop Joris van Oostenrijk (1544-1557) zou niettemin snel merken dat de repressie- politiek van zijn voorgangers schipbreuk had geleden. Doch daarover later meer.

7. Onstaan en groei van de Antwerpse broederschap.

Normaliter en op grond van de dichte, tevens sociaal zeer gevarieerde bevolking, werd de metropool reeds in 1530 een toevlucht voor menig opgejaagde herdoper uit binnen- en buitenland. Dank zij de voortreffelijke monografie van K. Vos zijn ons omtrent de eerste groeiaren van de broederschap zeer belangrijke gegevens bekend. Laten wij

hem hier even aan het woord (2): « Toch was deze wederdooperij ook in deze streken en speciaal te Antwerpen van zulke omvang, dat maatregelen daartegen genomen zijn. Het plakkaat van 1535 is daarvan 't bewijs. In 't zelfde jaar begon de vervolging te Antwerpen met de verbanning van Meesteren Lieven, dyamantslypere, van Ghent, Gillis de Ruytere, Bontwerckere, Jan Crysman, Phillibaert de nestelmakere en Jacob de droochscheerdere (20) februari). Ieder herdoopte werd bij plakkaat ten eeuwigen dage verbannen op straffe van den brandstapel voor de mannen en van verdrinken in een zak voor de vrouwen. Herdopers, die in de stad komen of converseren, zullen evenzo worden gestraft. Wie hen herbergt, verbergt of aan hen enig werk verschaft, wordt verbannen. Wie een vergadering aanlegt, verbeurt lijf en goed. Verboden wordt op straat te prediken of een sermoen te houden. Wie het aanhoort, verbeurt zijn opperste kleed. »

De eerste martelaar te Antwerpen werd op 17 februari 1535 de herdooper Jeronimus Pael (3). De eerste twee oudsten, die verbrand werden (4), waren broeder Jan Specke, predikheer van Groeningen (dus een monnik) en Jan Smeitgen of Smekens van Maastricht (24 mei 1537). In 1536 wordt het drukken verboden van portretten van «kettters, delinquanten ende malefacteurs als eenen genaempt Jan van Leyen hem in synen levne gemaect ofte genaempt hebbende te syne Coninck van Syon met synen complicen en adhe renten ».

(1) W. BAX, a.w., dl. I, blz. 124, voetnoot nr. 1.

(2) K. Vos, De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw, in Bulletin de la C. K. H., dl. LXXXIV (1920), blz. 316-319.

(3) GENARD, dl. VII, 316.

(4) Id., dl. VII, 434

24

Blijkbaar was een portret van de beruchte Jan Beukelsz. van Leiden onder het volk verspreid geweest.

Er zijn dan ook zeker Munsterse predikers naar Antwerpen getrokken. Vast staat, dat in 1534 Jan Van Geelen, de aanvoerder der wederdopers-oproeren in Friesland en te Amsterdam (1), er met een zekere Jacob van Antwerpen (2) gelogeed heeft in 't logement « de Tinnen Pot ». Deze Jacob, ook wel van Herwerden genaamd, werd te Deventer gevangen onder de naam Gosen van Winterswijk. In februari 1535 werd hij aldaar onthoofd nadat hij bekend had, dat tot de Antwerpse volgelingen behoorden: Gert, smid, Joistijn, wever, Jacop, barbier, Peter Jacopps, schipper, Thies, droogscheerder, Leentgen en Niesken, Jan, schoenmaker uit Luik, Lieven, zwaardveger, Lieven, juwelier, Jan, smid, Tonny's, kleermaker. Bovendien bekende hij, dat de dooper in Groningen, Obbe Philipsz, barbier was (3).

(1) D. Bijdr. 1899, 9. — A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martirologium, blz. I f, voetnota nr. 30: „Uit een brief van de Dusseldorfse magistraat blijkt dat de uitgezondenen van Munster (waaronder Jan van Geelen) in hoofdzaak de volgende leerstellingen voorhielden

„Item faalt quilz renunchent legl jse et tout ce que lon appelle le service de dieu. Item le baptesme et tout ce que Ion signe par caracteres comme palmes et eaue beniste.

Item de regarder le grant dien balaan comme dessus la teste des presbtres. Item de ne jamais ouyr messe. Item de remedier entierement au monde.

Item de point hanter avec les faulx christiens.

Item de rendre compte le sabmedy de leurs biens et les partir avec leurs freres cristiens.

Item de nestre obéyssant a souveraineté quelconque.

Item une fois la sepmaine nommément le sabmedy gisent lik croixez sur leur ventte et le rebaptiseur leur dist beaucoup des injurieuses et villaines parolles a prononcer et dire.

Item que Christ nat receu la nature humaine de Maria.

Item que nulluy preschera publiquement avant le temps des payens. Item que lon fera nouveau mariaige avec les fidelles et baptisez.

Item que la femme remandera son mary estant fidel.

Item que tous serviteurs et servantes estans francqs ne se marriront aux payens et que lessudicts serviront nulz payens sinon tam seulement les fidelles. Item que nul cristiens gouvernera sur les payens.

Item que tous Ies cristiens abandonneront les offices qui ne sont raisonnables. Item que aussi ceulx qui tiennent office raisonnable qui nest necessaire osteront es mesus.

Item que nul Cristien jugera avec les faulx cristiens.

Item que nulcristien recepvera ne donna usure ou rente.

Item que ung chascun cours aura son cours (hierboven staat geschreven: „courant courra son cours") et chemin et quon n'ayt regard a personne afin que lhuys ne luy soit CIOS". (STADSARCHIEF ANTWERPEN, Geschiedkundige stukken, afd. V: 7a).

(2) Molhuysen in Overys. Alm, 1839, 144-146.

(3) DE HULLU, 210 enz.

25

Onder de zendelingen van Jan Matthijsz behoorde ook Leenaerdt, boekbinder van Antwerpen, die o.a. martelaars uit Zierikzee heeft gedoopt (1). En ook de Batenburgers, een andere revolutionaire groep, telden volgens de bekentenis van Peters van Norg (2) vele volgelingen in Brabant.

Trouwens de beruchte Jan van Batenburg zelf is in Artois gevangen genomen en zijn uitvoerige bekentenis afgelegd op het slot van Vilvoorden in 1537, welke een der gewichtigste oorkonden over de aanvangshistorie der wederdopers vormt, bevatte ook de mededeling dat onder de voornaamste Dopers te Antwerpen behoorde: Cornelis Clout (3). Uit de kringen van deze min of meer fanatieke Melchiorieten is de doopsgezinde gemeente te Antwerpen ontstaan.

Er manifesteerden zich in België nog andere Herdoperse kringen. In Vlaanderen telden de Davidjoristen een aantal volgelingen. Misschien is David Jorisz zelf wel van Vlaamse afkomst, want toen hij zich later in Zwitserland had gevestigd, noemde hij zich Johan van Brugge. Een aan deze fanatieken nauw verwante kring, de Hendrik Nicolaïeten (gesticht door Hendrik Niclaesz), moet, volgens de sermoenen van broer Cornelis Adriaensz, te Brugge hebben bestaan. In 't voorbijgaan voeg ik hierbij, dat ik deze sermoenen beschouw als een waardevol historisch document (4). Die Hendrik Nicolaïeten kwamen zeker ook te Antwerpen voor,

De beroemde boekdrukker Christoffel Plantijn heeft tot hen behoord en voor hen allerlei werken gedrukt (5). »

8. Toestand te Mechelen en in het zuidelijk deel van het hertogdom Brabant, inzonderheid te Brussel.

Het is waarlijk jammer dat over het Hervormingsleven te Mechelen zo weinig bekend is (6), zoals dit overigens het geval is met de andere steden uit het zuidelijke deel van het Brabantse hertogdom. Algemeen gezien, zou men voor deze streek de eigenlijke Hervormingsgeschiedenis alleen maar kunnen schrijven van circa 1550 af. Dit mag geenszins betekenen dat de Reformatie hier geen vaste voet had gekregen ten tijde van de Lutherse en de Doperse leerprediking. Het is alleen te wijten aan het achterwege blijven van

(1) D. Bijdr. 1917, 104.

(2) NIESSERT, Meig. Urk. Sa111/111., dl. I, 310.

(3) D. Bijdr., 1917, 117.

(4) Cramer twijfelde, Rob. Fruin hield ze voor historisch. De laatste r. kath. schrijver over dit

onderwerp: A. C. DE SCHREVEL, *Histoire du séminaire de Bruges*, t. I, Bruges, 1895, heeft mij van de onechtheid niet overtuigd, (zie *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, (1920), 721-736).

(5) MAX Rooms, Christophe Plantin, 63 enz., spreekt van een 5petit troupeau «. De geschriften werden gedrukt in 1549-IS 55.

(6) Dr. E. R. VAN AUTENBOER, *Een ketterproces te Mechelen*, blz. 20.

26

archivalische mogelijkheden. Telkens een gelukkig toeval toelaat de hand te leggen op een interessant document, wordt het bewijs geleverd van een stevige reformatorische geest. Zo mochten we onlangs nog een dossier terugvinden, waaruit het bestaan van een zeer bedrijvige Lutherse gemeente in Waals-Brabant tot uiting komt gedurende de periode 1520-1524 (1) !

Omtrent de Hervorming te Brussel is meer geweten, zelfs wat betreft de periode die 1550 voorafgaat. Respectievelijk in 1500, 1502, 1503 en 1518 werden reeds vier personen naar de brandstapel verwezen wegens het aankleven van ketterse gedachten (2).

Anderdeels was het ook in dezelfde stad dat de vervolging tegen het Lutheranisme op spectaculaire wijze werd ingezet door de executie van Jan Esch en Hendrik Voes, op 1 juli 1523. Vóór 1550 nog zouden aldus achttien martelaars als slachtoffers van de Hervorming vallen. Het valt al dadelijk op, dat de Brusselse magistraat vermoedelijk opgeschrikt werd door de reactie van het volk t.o.v. de terechtstelling van beide Augustijnermonniken. Inderdaad, van dat ogenblik af heeft men zoveel mogelijk de executies buiten de stadswallen doen plaatsgrijpen; aldus werd het vonnis van een derde van de martelaars buiten de muren voltrokken. Bovendien komt geen enkele naam van een Brussels poorter voor op de lijst van de achttien martelaars.

De Hervorming openbaarde zich hier het meest in zijn Luthers aspect. Toch betreuren wij dat tot op heden geen enkel kerkhistoricus gewag maakt van het bestaan van een Doperse groepering vóór 1550. Al te sterk wordt de indruk gewekt, dat te Brussel Lutheranisme en Calvinisme de enige twee reformatorische stromingen zijn geweest.

De werkelijkheid is anders. Sedert 1530, — zoals overal elders, — bestond er een Herdoperse broederschap, waarvan Jacob van der Mase de leider was. Ook hij ging op in de Munsterse ideologie, zodat het geenszins uitgesloten is dat onder de duizend verspreide exemplaren van Rols « Van de Wrake », er enkele terecht zijn gekomen bij de Brusselse Dopers. Jacob van der Mase verliet de stad en trok naar het Noorden, vermoedelijk om nauwer in betrekking te komen eerst met Hofmann, en nadien met Jan Mathijs en Jan van Leiden. Hij keerde naar Brussel terug, toen Munster instortte door het tegenoffensief van de bisschoppelijke legers. Onmiddellijk hervatte hij er de prediking, maar werd weldra te Vilvoorde aangehouden (3).

Op welke wijze hij hier uit de greep van het gerecht geraakte, weten wij niet. Waarschijnlijk moet Jacob van der Mase het niet aangedurfd hebben om naar het Noorden terug te keren, waar hij bekend was geraakt door zijn optreden te 's-Gravenhage, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gorcum en Sint-Geertruidenberg. Hij week uit naar het

(1) Aangezien het Lutheranisme hier niet direct ter sprake komt, zullen we bewuste documenten later publiceren.

(2) P. FREDERIQ, dl. I, blz. 492-493, 495, 515; dl. II, blz. 292-293; dl. III, blz. 9.

(3) R. A. B., Office fiscal du Brabant, karton nr. 1.194.

27

graafschap Vlaanderen. Vermoedelijk vertoefde hij eerst te Brugge, doch alweer niet lang, daar ook hier de vervolging hoogtij vierde (1. Te Brugge treffen we bovendien nog Marguerite Muesinghe aan, weduwe van Pieter Doyscheet, geboren te Brussel. Verder nog Margriet « twijf van Jan Inghels den hofman ghezeyt den Brabandere ».

Deze vrouw werd gedoopt door Jan Mathijs van Middelburg of Jan van Tricht. Ook Josyne Schriex behoorde tot de groep Brusselaars die te Brugge aanlandde met Jacob van der Mase, haar echtgenoot. Uit haar verhoor bleek, dat ze, vooraleer in de Westvlaamse hoofdstad te belanden, een tijd in de Gentse broederschap vertoefd had (2).

Het ligt voor de hand, dat op het ogenblik van de aanhouding van Jacob van der Mase te Vilvoorde, al wie in de Brusselse broederschap de vrees koesterde ook door het gerecht opgepikt te worden, de stad heeft verlaten. Heeft van der Mase hiervan de leiding genomen? Dit is mogelijk. De reis is dan eerst naar Gent geweest, vervolgens naar Brugge. Het merkwaardigste is wel, dat hun verblijf in beide steden samenvalt met de manifestatie van een revolutionaire broederschap.

Op grond hiervan mag men besluiten dat de eerste broederschap in de hoofdstad met revolutionaire richtlijnen van stapel is gelopen. De oproep om deel uit te maken van de groep van de uitverkorenen in het « Nieuwe Jerusalem » en mede te strijden aan de zijde van de «koning van Sion», heeft ook hier weerklonken en werd er zeker beantwoord. Een bevestiging hiervan krijgen wij in een schrijven van de graaf van Hoogstraten aan het adres van keizer Karel V (2 april 1534): « J'ai eu nouvelles... par une copie de lettre de loy de vostre ville de Campen leur avoient escripte que en vostre riviere « de zwarte wateren », et à l'issue de la Zuyderzee autour dudict Campen ont esté recoup jusques á XXVII navires, plains de gens tant d' hommes que de femmes et josnes filles jusques au nombre de III mines sortiz non seulement dudict Hollande, mais aussi de Brabant, Flandres, Zélande et Frise... pour de là tirer outre vers la cité de Munster... (3) »

Circa 1540 kwam ook voor de Brusselse broederschap het keerpunt. Het sociaal, tevens politiek-opstandig element verdween uit de prediking. In plaats van de chiliastische beschouwingen en de revolutionaire begrippen ging zij de weg op van de Mennonietische «Imitatio Christi», tot de meest onbegrijpelijke zelfverloochening toe. De broederschap stond onder de leiding van Willem Stoelwijk, die op 11 februari 1538 te Brussel aangehouden werd (4). Uit het verhoor blijkt, dat de broederschap op normale wijze georganiseerd was. Naast de leider fungeerden tevens de diakens of ouderlingen,

(1) A. E. L. VERHEYDEN, *Her Brugse Martyrologium*, blz. 31-33.

(2) IDEM, *Het Brugse Martyrologium*, blz. 31-32.

(3) R.A.B., *Manuscripts divers*, nr. 794/A, f° 197.

(4) A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe bruxellois*, nr. 10.

die de zorg van de gemeenteleden hadden en in het bijzonder de armen moesten bijstaan. Wat hier speciaal opvalt is de welstand die in deze groep moet geheerst hebben. Stoelwijk betreurde inderdaad dat zovelen wilden opgenomen worden in de broederschap, niet zozeer op grond van een diepe geloofsovertuiging, dan wel omwille van de bijzondere verzorging van de armen. Stoelwijk wachtte jaren op de uitspraak der rechters. Jammer genoeg zijn de archivalia betreffende de vermoedelijk talrijke verhoren verloren gegaan. Ruim drie jaar later, — op 24 maart 1541, — beklom hij de brandstapel.

De broederschap bleef in stilte voortwerken. Mogelijk is het dat onder de groep van de

Leuvense gearresteerden, Paul de Roovere, pastoor te Heverlee, doopsgezind is geweest (1). Doch, zelfs in dat geval, betwijfelen we sterk of hij een grote invloed op de Brusselse doopsgezinden gehad heeft. Dat de broederschap evenwel voortreffelijk werk bleef verrichten, bleek in 1554-1556. Leenart Bouwens, een der markantste figuren uit de Noordnederlandse gemeente, waagde zich zelfs te Brussel, waar hij niet minder dan 23 personen de bejaarddoop toediende (2).

9. Herdoperij en Doopsgezindheid in het graafschap Vlaanderen

De betekenis die deze reformatorische strekking heeft verworven in het Vlaamse graafschap moet in generlei mate onderdoen voor de bloei van de broederschappen in het hertogdom Limburg en omliggende gebieden. Van 1530 af noteert men er manifestaties van herdoperij en dit niet alleen in grote centra als Brugge en Gent, doch evenzeer in kleinere agglomeraties als Kortrijk, Nieuwpoort, Oudenaarde en Aalst. Van oost naar west, van noord naar zuid, werd de Doperse boodschap doorgegeven. Normaliter werden de stevigste gemeenten opgebouwd in de dichtstbevolkte centra Gent en Brugge.

A. Te Gent.

De eerste aanduidingen nopens het bestaan van een Doperse kern te Gent zijn vaag en sporadisch: de verklaring hiervan berust bij het falen der registers « van den Crime » (3), zodat we gans verwezen worden naar hetgeen de kroniekschrijvers willen openbaren of hetgeen het toeval ons doorheen de laconische vermeldingen van de stadsrekeningen laat bereiken.

(1) IBIDEM, blz. 62, voetnoot nr. 1.

(2) K. Vos, a.11), Ma. 390.

(3) STADSARCH. GENT, serie 214: naast deze leemte bestaan er nog een drietal andere gapingen in de reeks registers van Criminele zaken, de zestiende eeuw betreffende. De historicus kan over 14 folianten beschikken, handelend over de volgende perioden: 1515-1523, 1538-1540, 1555-1561, 1561-1563, 1563-1565, 1566-1567, 1572-1574, 1574-1578, 1578-1581, 1581-1583, 1585-1589, 1588-1591, 1591-1594, 1593-1599:

B. de Jonge verklaart aldus uitdrukkelijk dat er zich in het Gentse vanaf 1530 Herdopers bevonden (1); het valt zwaar in dergelijke bewering, — het is trouwens de enige — meer te zien dan het ontkiemen van een nieuwe godsdienstige gemeenschap. Amper enkele jaren nadien stelt het probleem zich totaal anders voor de Gentse magistraat: in 1535 is de activiteit van de broederschap zodanig gestegen, dat een krachtdadig ingrijpen — ter wille van de onverbiddelijke plakaten op de ‘heresie’ (2) — niet langer uitblijven kam

Op 15 juli 1535 bestijgt inderdaad de eerste doopsgezinde — met name Willem Mulier — het schavot (3), vier dagen later gevolgd door Arnoud de Daghere en Jan van Gendtbrugge (4), terwijl Willem van de Walle op 4 augustus verbannen wordt (5). De vervolging blijft het daaropvolgende jaar voortwoeden: op 5 en 12 juni worden Lievin van de Walle en Jenyn Redichove (6) op hun beurt voor het Gravenkasteel onthoofd.

Uit deze periode (1535-1536) dateert dus de eerste positieve reactie van het stadsbestuur tegen de belijders van deze nieuwe leerstellingen; jammer genoeg blijven, eens te meer, nadere bijzonderheden nopens hun bedrijvigheid achterwege.

Het « Bouc van den Crime » van 1538-1540 brengt hierin een volledige kentering tot stand: verbazingwekkende feiten komen aan het licht, niet alleen interessant voor de gebeurtenissen in vermelde rechtsjaren, maar zelfs zeer sprekend in verband met de

voorgaande ontwikkelingsperiode.

De volgroeide gemeente, waarmede we hier in voeling komen, kan immers alleen maar de resultante zijn van veelzijdig voorbereidend werk: hetgeen in 1538 geopenbaard wordt, is slechts de vrucht van een lang volgehouden, niets ontziende prediking.

De Gentse kring stond onder leiding van de marskramers Mahieu Waghens (7); alhoewel deze geenszins de functie heeft bekleed van leraar, verwerft zijn diakenschap (8) een ruime betekenis.

(1) DE JONGDE, Gendtsche geschiedenissen, dl. I, blz. z.

(2) Verwijzen we in dit verband naar de plakaten van 8 mei 1521, 1 juli 1526, 14 oktober 1529, 7 oktober 1531 en to juni 1535.

(3) Memorieboek, dl. II, blz. 97, R. A. B., C. C., nr. 14.121, a° 1535-1536, fol. 3 v°, STADSBIBL. KORTRIJK, handschrift nr. 163 (VII, z), blz. 7.

(4) DE JONGDE, a.w., dl. I, blz. — 2. Memorieboek, dl. II, blz. 97-98. — R.A.B., a.s fond, nr. 14.1z1, a° 1535-1536, fol. 3 vo-4. — STADSBIBL. KORTRIJK, a. ms., blz. 9.

(5) UNIVERSITEITSBIBL. GENT, hs. 2.548: onder vermelde datum.

(6) DE JONGDE, dl. I, blz. 2. Memorieboek, dl. II, blz. 107, — R. A. B., a. fonds, nr. 14.121, a° 1535-1536, fol. STADSBIBL. KORTRIJK, a. ms., blz. 9.

(7) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1538-1540, fol. 3v0.

(8) STADSBIBL. KORTRIJK, codex 163 (VII, 2), blz. 12: gedurende zijn publieke marteling droeg Mahieu Waghens een schandbord, waarop te lezen stond: „aartsdyake onder die doopers”.

30

Als dienaar van de broederschap zoekt hij de gelovigen op (1) en roept ze uit tot het bijwonen van de vergaderingen die meestal in zijn woning plaatsgrijpen (2).

Daar er evenwel geen leraar voorhanden is, wordt tevens van hem verwacht dat hij zelf deze leemte aanvullen zal: Mahieu Waghens moet aldus de besprekingen voorgaan en leiden (3), zodat op hem gans de verantwoordelijkheid rust van de geest, waarin de gemeente zich zal ontwikkelen. Op zijn initiatief verschijnen vreemde sprekers op de bijeenkomsten: onder deze bezoekers doen zich heel speciaal gelden de Bruggeling Jacob du Celier (4), Lauwereyns uit Zeeland (5) en iemand die vermeld wordt als « meester Hendrik » (6).

Hieruit blijkt dat de Gentse kring heel vroeg over connecties heeft beschikt buiten haar onmiddellijke invloedssfeer: heel waarschijnlijk bezocht in 1538 ook Jan van Tricht of Mathijs van Middelburg deze broederschap (7).

De Gentse magistraat was er overigens van overtuigd dat deze laatste helemaal niet afgezonderd leefde: dit is de reden, waarom het Anna Pillaers zo moeilijk gemaakt wordt tijdens het verhoor. In haar angst voor de zware straf, tracht zij zich wit te wassen door halsstarrig iedere betrekking met doopsgezinden te Poperinge te negeren en wil ze zelfs helemaal niets horen van een omgang met haar broeder Willem te Brugge, alhoewel Jozyneken Sgrycx dit uitdrukkelijk bevestigde (8).

Indien Anna Pillaers merkwaardige onthullingen doet over de trouwens vermoede expansie van de doopsgezinden in Vlaanderen, toch heeft ze het nooit over de verkondigde leerstellingen. Steeds houdt ze staande, dat de nieuwe prediking haar hoegenaamd niet bekoorde: de onverholen afzijdigheid bleek zo groot dat haar aanwezigheid op de vergaderingen ongewenst geacht werd.

(1) STADSARCHIEF GENT, a. register, fol. 3 v°.

(2) IBIDEM, fol. 3 v°, 7, 7 v°.

(3) IBIDEM, fol. 3, 7.

(4) IBIDEM, fol. 7: in 1536 zou hij te Brugge reeds een vooraanstaande rol hebben vervuld in de schoot van de Lutherse gemeente (STADSARCHIEF BRUGGE, Informatie Bouck, 1532-

1538, fol. 130).

(5) IBIDEM, fol. 3v°.

(6) IBIDEM, fol. 3V°, 7.

(7) In vermeld jaar heeft één van beiden (Jan van Tricht of Mathijs van Middelburg), de doop in de Brugse gemeente toegediend (STADSARCH. BRUGGE, Bouc van den Steene, 1538-1559, fol. 17v°).

Normaal dient hier verondersteld dat die reis — het is een heel vraagstuk — zich niet heeft beperkt tot Brugge, maar zich uitbreidde tot het bereiken van andere geconstitueerde kringen, waaronder Gent zeker een vooraanstaande plaats bekleedde.

Zou, inderdaad, deze Bisschop zo heel anders optreden dan een Gillis van Aken, een Leenaert Bouwens, een Hans Busschaert e.a., die allen — zonder één enkele uitzondering — de ene Vlaamse stad na de andere bezochten?

(8) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1538-1540, fol. 7: Mayken Maris verklaarde evenmin betrekkingen onderhouden te hebben met vrienden in Noord- Frankrijk (Zelfde bron, fol. 3v°).

31

De echtgenote van Mahieu Waghens — Mayken Maris — scheen er evenmin iets voor te voelen en werd om een identische onverschilligheid uit de broederschap geweerd (1).

De ware broeders en zusters drukken hun samenhang uit door mekaar te omhelzen bij het betreden en verlaten van de bijeenkomsten (2). Slechts deze stevige onderlinge gehechtheid kan de overmoedige taal verklaren, welke hun leider gebruikt bij het verschijnen vóór zijn rechters: zijn weinig pacifistisch betoog heeft hen voorzeker opgeschrikt

Mahieu Waghens deelt her zijn toehoorders onbewimpeld mede, dat de manier waarop Gent beheerd wordt helemaal niet strookt met de zienswijze van de broederschap: indien deze mistoestanden echter voortduren, zullen zijn geloofsgenoten zich opmaken om, zelfs ten koste van geweld, deze ongeoorloofde situatie op te ruimen. Geen twijfel nopens het welslagen van deze poging, vermits hun getalsterkte er een solide waarborg voor is (3).

Dergelijke houding is een grote zeldzaamheid in de geschiedenis van de Gentse broederschap: zij is alleen maar te begrijpen in het licht van de naderende sociale woelingen van 1539-1540.

De geest van verzet, woekerend onder de stadsbevolking, is fataal doorgedrongen tot de religieuze stromingen, die nog immer hunkerend naar vrijheid, in deze streving gestremd worden door een weerbarstige katholieke overheid.

Treffend in dit verband is de vaststelling dat de geestesgesteldheid onder de Lutheranen een nog scherper revolutionair karakter draagt, dan hetgeen we zoëven uit de mond van Mahieu Waghens mochten vernemen (4). Verre van

(1) STADS ARCHIEVEN GENT, Bouc van den Crime, 1538-1540, fol. 7.

(2) Idem, fol. 7, 7v°, 10: het geldt hier een uiterlijk kenteken, daar het eigenlijke leven in de kring zelf tijdens de onverbiddelijke vervolging veel groter eisen stelde. Onderlinge bijstand werd eenieder opgelegd: zo werd Lievin de Jaghere onmiddellijk verwittigd toen Willem van de Walle en Reechove aangehouden werden. Dit liet hem trouwens toe tijdig aan de greep van de speurders te ontglippen. (IBIDEM, fol. 46-46v.).

(3) IBIDEM, fol. 3: „onder andere devisa zeyde, datter noch vele en diversche waren binnen deser stede van huerlieder verstande". Dergelijke uitspraak sluit vanzelfsprekend een preciese beraming nopens het aantal doopsgezinden te Gent nog steeds uit: nochtans verkrijgt deze verklaring een sprekend karakter in verband met de betekenis die de broederschap in haar eerste bestaansjaren reeds verworven had.

(4) De Lutheranen Gillis Damman worden volgende uitspraken ten laste gelegd:

1. — Uit de getuigenis van Jan Mathijs: „dat de biechte nyet en es en dathyt al verbernen zoude"

(STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1538-1540, fol. 71).

2. — Uit de getuigenis van Lievin vander Eecke (IBIDEM, fo. 71): „dat hij wel eenen sant (heilige) maken zoude van eenen hauten bloc".

3. — Wanneer Lysbette Shelislaghers twee minderbroeders groet, snauwt Damman haar toe: „Waeromme doet ghy hemlieden zulcke reverentie, zijn 't goden?" (IBIDEM, e. 71).

4. — Uit de getuigenis van Amelberghe f° 72): „dat hyt zeer quaet heeft up de geestelicheyt".

5. -- Wanneer Joos Bauwens de kerk verlaat, moet hij het maar aanhoren: „ghy waert beter outer kercke met eender zweepe ghezweept" (IBIDEM, f° 72v^o).

6. -- Uit de getuigenis van Joos Eeckeman (IBIDEM, f° 72 v°): „hij, (d.i. de priester) ware betere uuten kerckstoel ghesmeten".

Deze haatdragende uitvallen doen ons beter de bewoording vatten van de voorganger van de Sint Jacobskerk — Andries de Sceppere — die aldus zijn parochianen in september 1539 toesprak: „Men zeyde dat alle kercken cloosters ende clusen alle gheraseert, de broeders uitghejaecht ende al verbernt zouden werden eer vyf jaer ..." (IBIDEM, f^o I 22v^o).

32

ons de bedoeling om het godsdienstige element aan te dikken in de opstand van de Gentenaren, daar het o.i. de strijd blijft van de conservatieve gemeente tegen het centraal bestuur (1).

Nochtans moet deze periode van chaotisch politiek gebeuren bijzonder gunstig geweest zijn voor de «daadsagenten» onder de broederschap: immers, menigeen zal stiekem wel de vuist gebald hebben tegen zijn onbarmhartige vervolgers, met ongeduld het ogenblik verbeidend, waarop hij actief zou kunnen strijden voor de emancipatie van zijn leer. Het is zelfs niet uitgesloten dat deze revolutionairen tijdelijk de bovenhand hebben verkregen in de gemeente, zonder dat daarom de minderheid van de « stille » broeders hieronder bezweken is.

Onwillekeurig herinnert deze toestand aan de evolutie van het Anabaptisme in Noord-Nederland: nauwelijks heeft Melchior Hofmanns leer deze gewesten circa 1531 bereikt, of zij wordt de prooi van gelukzoekers, die slechts haar kwade zijde voor hun rekening nemen, omdat deze het best te assimileren valt met het door hen nagestreefde doel.

Te midden van de daaropvolgende ontreddeering weerklinkt in 1536 de krachtige stem van Menno Simons, die in zijn afschuw voor ieder machtsgreep uitsluitend steunt op het vreedzame element uit de prediking van de Zwabische Hervormer (2): deze richting heeft de tijd getrotseerd, iedere splitsing ten spijt.

(1) Cfr. H. PIRENNE, Histoire de Belgique, dl. 11, blz. 129 (uitgave: a^o 1929). —

Dr. W. J. KUS-ME; a.w., blz. 101: alleen delen we de mening van de schrijver niet, wanneer deze aanneemt dat er volstrekt geen wederdopers — versta hieronder omwentelingsgezinden — bij te pas komen.

In dit verband zijn we zo vrij de lezer terloops nog te verwijzen naar het relaas van de anonieme verslaggever van de Gentse beroerten (1539-1540), waar deze tot vijfmaal toe de nadruk legt op de verantwoordelijkheid van de Lutheranen bij deze incidenten: telkens laat de auteur echter de vermelding van Luthers discipelen vergezeld gaan van de zinsnede: „lesquelz ne tendoient pareillement que à mectre tout commotion en iceulx, affin en faire toutes choses communes". (L. P. GACHARD, Rektion des troubles de Gand saus Charles-Quint par un anonywe, blz. 5, 23, 35, 40 en 216).

Dit communisme past veeleer in het kader van de sociaal gevaarlijke fractie onder de Dopers van het eerste uur, dan binnen het bestek van het Lutheranisme.

(2) Dr. CRAMER, Realencyklopädie fur Protestantische Theologie, dl. XII, blz. 606. Zich uitsprekend over de Westfaalse gebeurtenissen verklaart Menno Simons: „Munster heb ik mijn leven lang niet gezien en in haar gemeenschap ben ic niet gheweest. Ik hoop met dezulken noch te eten noch te drinken tenzij boete doen', (K. Vos, Menno Simons, blz. 37).

33

Of Gent in 1538 deze interpretatie heeft opgevangen, durven we sterk betwijfelen,

daar geen enkel document de zoeker hieromtrent inlicht.

Toch geeft ons het voorbeeld van de neven **Jan en Pieter Steyaertz** de volkomen verzekering dat 'n Mahieu Waghens niet de ganse gemeente heeft beheerst. Niet ver buiten de stad — te Vinderhoute — brengen deze twee broeders in Christus in alle gelatenheid het offer van hun leven: met een bovennatuurlijke berusting onderwerpen ze zich aan de schandelijkste behandeling, nooit mopperend over het walgelijk hok of de vunzige spijzen. Herhaalde malen wordt hun de kans tot ontvluchten aangeboden, telkens wordt ze afge wezen: het is immers een beproeving Gods!

Wanneer één hunner zo ziek is geworden dat de officier hem de toelating schenkt zich thuis te laten verzorgen, keert de tijdelijk vrijgelatene, na zijn genezing, terug bij zijn verdrukke geloofsgenoot, om met deze wederom het zware juk te dragen (1).

Hun grootse lijdzaamheid steekt schril af tegen de ruwe taal van de sociaal-gerichte leden van de broederschap.

Met het herstel van het centraal gezag in 1540 heeft deze « daadfractie » afgedaan, gezien haar opstandige houding zeker in het oog zou gevallen zijn van de waakzame magistraat; het moeizame werk van de reconstructie rust voortaan op de schouders van diegenen, welke zich immer afkeerden van iedere wereldse verwezenlijking.

Jaren wisselen mekaar af zonder dat het stadsbestuur ernstig tegenover hen ingrijpen kan: laksheid komt hier niet ter sprake, vermits in deze periode (1540-1550), negen niet-doopsgezinden geëxecuteerd worden, en de stedelijke officieren ten overstaan van de gehate anabaptisten stellig geen uitzonderingsmaatregel zouden getroffen hebben, indien die ketters in hun greep waren terechtgekomen.

De verantwoordelijke overheid moet nochtans circa het midden van de XVI' eeuw toegeven, dat haar drastisch optreden in de tijdspanne 1535-1538 in feite slechts mensen heeft getroffen, terwijl de doopsgezinde geloofsovertuiging onaantastbaar in haar zuiverste uitingen is blijven voortbestaan.

In deze periode van wederopbouw valt ons inziens dan ook een ongedateerde brief van Adriaan van Kortrijk te citeren, waarin deze met nadruk aandringt bij de Antwerpse kring om een doopsgezinde leider over Vlaanderen te verkrijgen (2). Treffend is het beeld dat hij van de Vlaamse gemeente

(1) VAN BRAGHT, Martelaarsspiegel der Doopsgezinde of weerloze christenen, dl. II, blz. 44.

(2) We waren zo gelukkig de hand te leggen op dit merkwaardig document tijdens onze opzoekingen in het Rijksarchief, alwaar het teruggevonden werd — als los stuk — in: Etat-Audience, nr. 1191/10: dossier des affaires des religionnaires de Flandre.

geeft: «wy dienders der gemeenten in Vlaanderen syn hertelicke becommert ende bedrouft gheweest over den ghrooten jamer, ende noot die wy meercken ende sien in onse ghemeenten over al ende als dat aerme swacke broederen jamerlic loopen over als schapen ronder heerder; hier by mueghen wy wel claghen ende segghen als dat den ougst groot ende die arbeyders weijnich».

Vertrekkende van deze klagende aanhef hoort dit geschrift het best thuis in de periode die het midden van de eeuw voorafgaat.

Adriaan van Kortrijk zelf versterkt deze zienswijze nog bij het slot van zijn rekest: «och lieve broeders overlevht doch onsen noot, ic verhope dat hy uwer velen wel bekend is, want de ghemeenten syn over al lanc ende hebben weijnich geweest.»

Het ware immers vrijwel onlogisch de uitdrukking « over al ionc » te verschuiven naar de tweede helft van de XVIe eeuw, wanneer de gemeenten te Brugge en te Gent reeds

een traditie van 20 jaren of meer achter de rug hadden.

Anderdeels kan o i dit epistel moeilijk teruggebracht worden tot de aanvangsperiode van het Anabaptisme in 1530-1535: inderdaad, bij het onderzoek van de ondertekening stelden we vast dat, benevens de volledige aanduiding voor Gent met Adriaan van Cuertrycke, de gebrekkige — of misschien wel met opzet onvolledige — handtekening voorkomt van de afgevaardigden van Menen, Roeselare, Hondshoote en Nijpkerke (Waasten werd aangetekend, maar de vermelding van de vertegenwoordiger bleef achterwege).

Welnu, dergelijke uitbreiding kan de doopsgezinde leer in Zuid- Vlaanderen nooit gekend hebben in voornoemde tijdspanne: moesten er inderdaad op dat ogenblik geconstitueerde gemeenten (daarvan getuigt toch immers het principe van de afvaardiging) bestaan hebben, dan zouden we ongetwijfeld hieromtrent echo's opgevangen hebben in een of ander archiefstuk, de inlichtingsmogelijkheden van de kroniekschrijvers nog onbesproken latend.

Dat hunkeren naar een eigen bisschop (1) werpt trouwens een zeer eigenaardig licht op de verspreiding van het Mennisme alhier: het werk van de reconstructie kon zich moeilijk vergenoegen met het sporadisch bezoek van

(1) Bisschop is de naam van de geestelijke leider over een bepaald gewest: de bisschop (of oudste) dient de bejaarddoop toe. In het „Antwoortliet" van Pieter de Bisschop lezen wij daaromtrent: „want dat ampt (van dopen) wort alleen den Bisschop dier provincie voorbehouden ende toevertrout, die zeker tijt 's jaers 't lant doorreyst om degene die sy staen bereyt noemen (dat zyn degenen die hare proefjaren al uur hebben ende nu bequame zijn, ende bereis staen om den Doop t' ontfanghen) te doopen, ofte (zyn sy van te voren van ander ghedoopt gheweest) te herdoopen" (R. Vos, aw., blz. 333).

35

een Noordnederlandse Oudste. Vóór alles dient de samenhang verzekerd: de ideale oplossing ware een nationale arbeidskracht, vermits deze op alle tijdstippen en in gelijk welke plaats zou te bereiken zijn.

«Wy hebben», zo verklaren de Vlaamse leiders, « neestelic ondersocht of wij nergens by ons eenen man en zouden cuenen vinden, wuenachtich binnen Vlaanderen, die wij met steunen der gemeenten by uwen raet hadden mueghen in de prouwe stellen ».

Hun onderzoek bleef negatief, misschien wel omdat de gestelde eisen te hoog waren: «so wij naer tgetughenisse onser consiensijen een ghoede onbestraffelycke wandelynghe hadden ghesien, so dat hy ons met syne wandelynghe wel hadden cuenen stichten als met syne leere ».

De laatste hoop stellen ze in de Antwerpse gemeente; hier raken wij tevens de werkelijke drijfveer aan tot het opstellen van het verzoek. Ze verwachten van hun geloofsgenoten aldaar, dat ze weldra een bisschop zullen aanstellen, belast met het toezicht over de Vlaamse doopsgezinde kringen: Adriaan van Kortrijk zegt evenwel uitdrukkelijk « uut uwer ghemeente », dus geen buitenlandse kracht. Opvallend is hier wel de bevoorrechte positie van de gemeente uit de metropool in de schoot van het zuidelijk Anabaptisme: de voorrang van hun « raet » vindt hoogst waarschijnlijk zijn verklaring in het fel vergemakkelijkt verblijf van de Noordnederlandse Oudsten in de internationale stad.

Of hun verzoek ingewilligd werd, kan niet bewezen worden; merkwaardig is het toch dat de inlandse krachten langzamerhand steeds meer op het voorplan treden zullen.

Terwijl bij de aanvang van de tweede helft van de XVI° eeuw Gillis van Aken (1), Cornelis Claeissone (van Leiden) (2) en « Christiaen » (3), nog Busschaert de wever, van Dadizele, vanaf 1555 (4) een merkwaardige plaats innemen naast de beroemde Noordnederlandse bisschop Leenaert Bouwens.

(1) Te Gent verklaarden in 1531 niet minder dan 13 personen de herdoop van Gillis van Aken ontvangen te hebben, het waren; Gooris Gooman, Wauter vanden Weerde, Margriet vanden Berghe, Hanskin Gaudener, Margriete Kiekens, Barbeelken. (STADSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Briefwisseling, reg. 20, f° 22), Hans Lober (IBidem), 1549-1554, f° 149v^o-150), Hans van Overdam (IBIDEM, f° 60V^o-16I), Jacob Curick (IBIDEM, f° 161), Gills de Gusseme, Lysbette Piersins (IBIDEM, f° 166V^o- 167), Lievin van Heye en Margriete Bachelers (IBIDEM, f° 167).

Te Brugge verklaarden Martin van de Walle, Jan Vervest en Vincken Verwee hetzelfde (STADSARCHIEF BRUGGE, Buc van den Steene, 1558-1559, f° 17, 90vo).

(2) Volgens zijn vonnis heeft hij „binnen Ghent ende elders" herdoopt. (Men consulere de lijst van de Gentse martelaren onder het jaar 1554).

(3) Hanskin Buefkin bekent de herdoop ontvangen te hebben van „Christiaen" (over Hanskin Buefkin; zie lijst van de Gentse martelaren onder het jaar 1551).

(4) Hans Busschaert werd in 1555 door Menno Simons tot Oudste gewijd. (K. Vos, Doopsgezinden te Antwerpen. In B.C.R.H., dl. LXXXIV, blz. 254).

36

Deze ijverige verspreiders van het Mennisme brengen nieuw leven in een beweging, die bij haar opkomst duchtige slagen opliep; met hen richtte de Vlaamse broederschap een gebouw op boven de ruïnen van de oorspronkelijke gemeenten (1).

B. Te Brugge.

Indien Jan Matthijs uit Middelburg of Jan van Tricht het gewaagd hebben met hun revolutionair programma te Brugge op te treden en er menig Bruggeling hebben gedoopt, ligt hier een bewijs dat de Herdopers vooraf het bestaan kenden van aanknopingspunten. Het is niet te aanvaarden, dat zij zich zo maar zouden blootgesteld hebben aan de greep van het gerecht. Zij moeten bepaald geweten hebben bij welke geloofsgenoten ze zich konden schuilhouden. Dit onderstelt meteen organisatie ter plaatse, waardoor de Herdopers samen werden gehouden en ze tevens in betrekking konden blijven met kringen buiten Brugge.

In deze stad kende trouwens de Lutherse gemeente reeds een grote bloei. Het geslacht van Hector van Dommele, Maertin de Smet, Antheunis van der Cloet heeft trots alle gevaren, niet alleen de leer van de Duitse hervormer hardnekkig verdedigd, maar tevens de figuur van Luther zelf zeer hoog gehouden. Erasmus van der Eecke zette de kroon op deze Lutherse traditie te Brugge door een apologie van de over-Rijnse Reformator uit te geven, waarvan hij zelf de vijfhonderd exemplaren aan de man bracht (2). Nieuw was de geest van de Hervorming dus bepaald niet, zodat er geen enkel bezwaar kan geopperd worden tegen de onderstelling dat ook te Brugge de wederdoperij bekend was.

De aankomst van een der apostelen van de « koning van Sion » tekende meteen de gedragingen van de stichters van de Brugse broederschap. In hun midden vertoefde ook de priester-avonturier Pieter van Gelder om er zijn Munsterse munt aan de man te

brenghen. De Kortrijkse magistraat (vermelde herdoper werd inderdaad in deze Zuidvlaamse stad gevat) liet van het muntstukje volgende beschrijving na « daar up ghegraeveert stontd up beede de zijden een grooten Cruce, ende an dien zijde in circulo; I.P.E.O.C. ende up d'ander zijde Q.C.E.B.Q.F.S.E., tweleke beteekende; « Ite pridicate evangelium omni creaturae qui crediderit enim baptisatus que fuerit salvus erit » (3).

Na de val van Munster kreeg Brugge zijn deel van de vluchtelingen. Jacob van der Mase en zijn vrouw, alsmede Cornelye Andries hadden het Munsteravontuur medegemaakt, laatstgenoemde werd er zelfs gedoopt. Van hen moet voorzeker een stuwende kracht zijn uitgegaan, gezien hun opvallende bedrijvigheid op arrestatie en terechtstelling is uitgelopen.

(1) A. L. E. VERHEYDEN, De Doopsgezinden te Gent (1530-1630), in Maatschappij voor Oudheidkunde en Geschiedenis te Gent, 1944, blz. 99-108.

(2) IDEM, Het Brugsche Martyrologium, blz. 13.

(3) STADSARCHIEF KORTRIJK, Perkarmijnen privilegeboek, dl. I, blz. 103.

37

De broederschap groeide en kreeg enkele actieve krachten bij door de toetreding van Magdalena de Vos en Adriane Vyncx. De grootste aanwinst was nochtans Jacob du Cellier. Deze was een van de steunpilaren van de eerste Lutherse gemeenten te Brugge geweest en werd in 1536 een zeer bedrijvig Dopers leerverspreider.

De enigen die zich tot in 1538 van de verspreiding van de nieuwe geloofsleer geen rekenschap gaven, waren de magistratsleden. De stedelijke overheid bewees haar onwetendheid in deze zaak ter gelegenheid van het verhoor van Cornelis de Clerc, die nochtans voldoende bewijzen leverde dat hij hoegenaamd geen Lutheraan was sedert het voorjaar 1535. In zijn beschrijving van een door hem bijgewoone godsdienstplechtigheid te Lübeck verklaarde hij; «dat men hemlieden een hostie gaf en men seyde; neimt dat in Myn ghedenckenesse». Naast zijn uitgesproken goedkeuring voor deze merkwaardige afwijking van de traditionele Avondmaalleer kwamen zijn doopsgezinde gevoelens sterker tot uiting bij de volgende verklaring; «dat mer (d.i. men er) daer eer drie doopt dan hier een, vraghende oft niet alleens en was met wat watere».

Spijts al deze verklaringen werd Cornelis de Clerc door de magistraat veroordeeld als Lutheraan (1).

Te betwijfelen valt of de broederschap zo scherp gesteld is gebleven op het revolutionaire. De enige opstandige uitlating uit de periode vóór 1550 komt nog van de Lutheraan Roelant van Nieuburch, die volgens zijn stadsgenoot Moenen, op 4 maart 1544 zou gezegd hebben; « dat hy de graebroeders hadde ghezien gaen in de processie dewelcke ghynghen ghelye slupers met 't hoeft up de schoere ghelye ef zyliden niet en uytten, hoewel nochtans dat de snootste putiers van der stede waeren; 't ware betere dat men se uutjoughe ghelyc als men dede als zy buten de poorte wuenden ende dat men hemlieden al name dat zy hadden ende 't vier in 't cloostere stake (2) ».

Soortgelijke uitspraak troffen wij niet aan onder de Dopersen. Vermoedelijk zwichtte ook te Brugge de revolutionaire fractie na de mislukking van Jan van Leiden voor het irenisch gezinde element in de broederschap. Na 1540 traden de Dopers de gedachte van de Friese oudste, Menno Simons, bij.

C. Te Kortrijk.

Zoals te Gent en te Brugge kende te Kortrijk het Lutheranisme een vroegtijdig, maar

tevens merkwaardig succes. De groep 'Bijbellezers' lokte reeds in 1524 een vinnig «voorgebod» uit. Het eigenlijke verzet tegen de vorderingen van de Hervorming te Kortrijk begon maar met de opkomst van de wederdoperij.

Denys Steen liep het eerst in de val. Hij werd op 17 april 1533 verbannen

(1) A. L. E. VERHEYDEN, a.w., blz. 16-17.

(2) STADSARCHIEF BRUGGE, Archief a° 1542-1547, f° 113.

omdat hij zijn echtgenote verboden had haar kind te laten dopen (1). In 1534 werden alle reformatorische publicaties waar de gerechtsdienaars de hand hadden weten op te leggen, op het plein vóór het Stadhuis op een stapel geworpen en verbrand (2).

Oste Adin, Ampleunis van Daele, Rougier en Jacob Tennis moesten zich vóór de magistraat komen verantwoorden wegens de betichting van ketterse bedrijvigheid (3).

Te Kortrijk vertoefden ook Jacob van der Mast en Piet van Gelder, over wie boven reeds sprake was omwille van hun Herdoperse leerverspreiding in het Vlaamse graafschap, inzonderheid te Gent en Brugge. Zoals in laatstgenoemde steden heeft ook alhier het contact van de overheid met vertegenwoordigers uit het opstandige Munster een bitsige vervolging en een nauwgezette controle voor gevolg gehad. Het valt bovendien op dat bij de stichters van de Kortrijkse broederschap enkele ex-Lutheranen voorkomen. Josse Crule en Hendrik van den Broucke waren in dat geval. Zij behoorden tot de eerste Lutherse gemeente en werden ingevolge bewuste geloofs-overtuiging in 1527 aangehouden, doch kort daarop vrijgelaten. Bij de opkomst van de wederdoperij waren ze alweer bij de stichters, doch vielen eens te meer in de greep van het gerecht (4). Toch zouden ze wederom door het geluk gediend worden, want ze werden beiden vrijgelaten.

Josse Crule verliet de stad, maar hernam zijn doopsgezinde prediking te Ronse, waar hij voor de derde maal werd aangehouden en deze maal terechtgesteld.

In 1538 werden Jan van der Helst en Gautier Courtin gearresteerd. Eerstgenoemde had een Herdopers geschrift ingestudeerd en er talrijke persoonlijke aantekeningen in aangebracht.

Nog herhaalde malen moest de stedelijke overheid vóór 1540 ingrijpen. Nadien heerste er blijkbaar kalmte tot 1545. Op 3 augustus 1545 bekende Eloy de Cokere een jarenlange ketterse bedrijvigheid in de stad (5). De toenmalige leider van de Kortrijkse broederschap, Adriaan, moet een zeer krachtige persoonlijkheid geweest zijn. Zoals hierboven reeds werd gezegd, was het immers Adriaen van Kortrijk die te Gent het voorzitterschap waarnam van de eerste algemene doopsgezinde vergadering in het Vlaamse graafschap. Mogelijk was hij ook de opsteller van het rekest geweest. In dat geval was hij voorzeker heel goed op de hoogte van de toestand van de doopsgezinde kernen in het graafschap. Grootspraak is hier uitgesloten. Indien Adriaen schrijft van de grote nood aan leiders, dan moet hij ook geweten hebben van de talrijke plaatsen, waar de broeders allesbehalve regelmatig geleid konden worden. Deze bevestiging van de algehele verspreiding van de Doopsgezindheid in het

(1) R. A. B., C. C., nr. 13.822, a° 1331-1333, 1.° 19v°.

(2) IBIDEM, a° 1534-1535, f° 12v°.

(3) IBIDEM, a° 1333-1336, f° 9, 10-10v°, 17.

(4) IBIDEM, a° 1537-1539, f° 28-30 v°.

(5) A. L. E. VERHEYDEN, Le Martyrologe Courtraisien, blz. 19.

graafschap Vlaanderen heeft een grote waarde. Ze wijst erop, en dit in zeer algemene zin, dat in deze streek de broederschap goed uitgerust was om nieuwe vervolgingen het hoofd te bieden.

Ook de Kortrijkse broederschap heeft dit bewezen, toen kort na 1550 een nieuwe persecutievlaag opstak.

D. De Wederdoperij buiten de brandpunten.

Over de andere broedersschappen in het graafschap is, op enkele uitzonderingen na, weinig gekend. We houden ons dan liefst bij de centra, die reeds onderzocht werden.

Vooreerst bestuderen wij het geval van de Vlaamse kuststreek, waar we inzonderheid voor **Nieuwpoort** enkele gegevens mochten verzamelen. Hier belandde inderdaad, in 1534 of 1535, de reeds genoemde Pieter van Gelder. Hij kwam er in betrekking met een Doperse kern, die er naast de Lutherse gemeente bestond. Het viel ons bovendien op, dat er tussen 1537 en 1545 niet minder dan 36 Noordnederlandse poorters werden aangehouden wegens wederdoperij. Zou het waarlijk zó gewaagd zijn te onderstellen, dat in bewuste groep opgejaagde Herdopers zaten die, de Noornederlandse havens voorzichtigheidshalve ontwijkend, getracht hadden langs Nieuwpoort de weg naar Engeland in te slaan. Zij zouden trouwens niet de enigen in dit geval geweest zijn, vermits ook tientallen Vlamingen vermoedelijk langs dezelfde stad uitweken met dezelfde bestemming (1). Houden we tevens rekening met degenen die niet tot Nieuwpoort geraakten en te Brugge als Herdopers werden veroordeeld. Ligt het verband niet bij het geval van Laurens van Weselin? Deze zogezegde Lutheraan, uit Holland voortvluchtig, had zich een tijd in het Brugse opgehouden en was, «uit vrees?», naar Nieuwpoort getrokken. De baljuwrekening van 1537, vermeldt dienaangaande het volgende; « Audict commis, pour estre bien informé de l'estact dudict Laurens, est allé en personne á Bruges vers ceulx de la loy du Francq pour avoir d'eulx congié de fere adjourner au huur de leurs subjectz et les fere venir en tesmoignage audict de Neufport » (2).

In 1539 werd Gheraert Mescart, — broeder van Pieter Messchart? — aangehouden. De magistraat van Nieuwpoort tekende zijn verklaring op, waardoor bleek dat Gheraert een van de eerste gemeentelieden was geweest van de Lutherse groep te Brugge. Zijn broeder e) werd later in laatstgenoemde stad als doopsgezinde verbrand (3). Mogelijk is dus ook Gheraert, net als Jacop du Cellier, omstreeks 1536 naar de broederschap overgelopen. Hij werd door de Brugse magistraat gearresteerd, maar kort daarop vrijgelaten.

(1) Letters and Papers, foreign and domestics of the reign of Henri VIII, dl. XIII/2 blz. 374; dl. XV, blz. 205-206.

(2) R. A. B., C, C., nr. 14.287, a° 1537-1538.

(3) A, L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, blz. 52.

Gheraert verliet de stad, hervatte echter de prediking in de kuststreek, werd te Nieuwpoort aangehouden, doch wederom vrijgelaten mits betaling van een boete (1). Vermelden we nog de terechtstelling in 1539 van Pieter Heyndricxssone, uit Utrecht, de verbanning van Pieter Jacob Wouters, uit Amsterdam en Jan Willemszone, uit Hoorn, allen door de magistraat als Lutheranen bestempeld (2).

We vermoeden dat de Nieuwpoortse Dopers geleid zijn geworden door de Brugse voorgangers. Het geval van de Lutherse predikant, Cornelis Volckaert, schijnt ons

typisch. Hij vertaalde een van Luthers werken en liet het op 3 á 400 exemplaren drukken. Hij werkte ook mede aan een vertaling uit het Duits van Paulus' brief aan de Laodicensers. Welnu, de aanwezigheid van Cornelis Volckaert werd zowel aangestipt te Nieuwpoort (3) als te Brugge (4). Meer nog, toen hij het ingrijpen van de Brugse magistraat vreesde, wist hij het klaar te spelen 300 exemplaren van zijn vertaling in allerijl naar Engelse geloofsgenoten te sturen. O.i. is deze operatie met succes kunnen gebeuren, omdat Cornelis Volckaert een vast steunpunt had te Nieuwpoort.

Indien deze Lutheraan dit wist te presteren, waarom zou een Gheraert Mescart het niet gekund hebben als doopsgezinde, die eveneens met het verblijf in de twee steden vertrouwd was? Hij zou slechts het voorbeeld gevolgd hebben van Jan van den Brouck die tegelijk te Brugge en te Oostende als actief leerverspreider optrad (5).

We herhalen het; de baljuwrekeningen die het immer over « Lutheranen » hebben boezemen ons wantrouwen in, wanneer het gaat over de eigenlijke geloofsovertuiging van de gearresteerden. Onder de gevonnisten komen bovendien een groot aantal Noordnederlanders voor en dit in een periode, waarin de vervolgingen bij onze Noorderburen heel in het bijzonder tegen de wederdoperij gericht zijn, vooral onder de druk van het 'Monsteravontuur', de Naaktloperij te Amsterdam en de bestorming van het Oldeklooster in Friesland. Het komt ons voor, dat de emigratie uit het Noorden veeleer in het teken heeft gestaan van de herdoperij.

Tot slot zij nog aangestipt, dat, indien de vorming van de broederschap in deze periode wordt verworpen, de kerkhistoricus voor een onoplosbaar probleem staat, namelijk de verklaring van een bloeiende doopsgezinde gemeenschap onmiddellijk na 1550.

(1) R. A. B., C. C., 14. 287, a° 1538-1539.

(2) IBIDEM, nr. 14.287, a° 1539-1540, f° 8-8 v°; a° 1540-1543, f° 4 .v°, 5, 5 v°-7, 9.

(3) A. L. E. VERHEYDEN, Le protestantisme a Nieuport in XVIe siècle, in Bulletin de C. R. H., dl, CXVI (1951).

(4) A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugse Martyrologium, blz. 36-37.

(5) IBIDEM, blz. 47, R. A. B., C. C., a° 1515-1517, f° 6-6 v°, blz. 4.

41

Keren we thans de blik naar **Oudenaarde**.

Reeds in **1517 werd Torreken** van den Perre er zwaar gestraft, wegens oneerlijke uitlatingen betreffende de sakramenten (1).

De eerste reformatorische bedrijvigheid werd er uitgeoefend door Jeroom de Meuleneere, Arendt de Man (bijgenaamd; « het Licht Gots ») en Jacob Corneliszone. De gemeente beschikte over een rijke voorraad reformatorische publicaties. Ze bereikte haar hoogtepunt in 1533, doch verloor toen bovengenoemde drie leiders. Ze kon zich alweer gemakkelijker uitbreiden ter gelegenheid van de troebelen van 1539-1540. Op 14 juni 1538 meldde de Raad van Vlaanderen het houden van Lutherse en Herdoperse vergaderingen in de omgeving van Gent. Vermoedelijk werd hier de streek bedoeld gelegen tussen Oudenaarde en de Oostvlaamse hoofdstad.

Veel is er echter over het optreden van de eerste reformatorische kernen niet gekend. De enkele incidenten rondom Jan Dalmans, Jan van de Velde, Jan van den Broucke en Gillis van der Moten leerden ons weinig over de respectieve draagkracht van de Lutherse gemeente en van de doopsgezinde broederschap (2). Van Jan van den Broucke is alleen geweten, dat hij later (1556) te Gent de bejaarddoop ontving om nadien zeer actief op te treden onder de geloofsgenoten te Brugge en nog meer te Oostende.

Laten we vervolgens de Hervorming te **Aalst** van nabij beschouwen.

In deze stad beklom Clara 't Hoen, als eerste martelares in de Nederlanden, de brandstapel, enkele maanden amper na de executie van Voes en Van Essen (3).

Jaren gingen vervolgens voorbij vooraleer de magistraat nog op dezelfde wijze zou ingrijpen. Inderdaad, slechts in 1539 werd een nieuw doodsvonniss uitgesproken. Deze maal tegen een doopsgezinde vrouw, Rosiane 't Kemels, die tot het levend begraven werd veroordeeld. Zij was de echtgenote van Lievin van der Walle, die eveneens als doopsgezinde op 5 juni 1536 (4) te Gent onthoofd werd. De familie Van der Walle heeft een opvallende rol gespeeld in de eerste broederschap.

Zij was tegelijkertijd bedrijvig te Gent en te Brugge. Het geval van 't Kemels is ook interessant in verband met de vlucht van de doopsgezinden veroorzaakt door het drastisch optreden van de overheid in de grote steden. Men is in 't algemeen de gedachte toegedaan, dat de vervolgingen van de periode 1534-1537, de doopsgezinden naar het buitenland hebben verdreven. Rosiane 't Kemels wist beslist dat ze opgespoord werd, vermits haar familieleden zowel te Brugge als te Gent door het gerecht vervolgd werden. Beter dan voor wie ook zou haar een verblijf in het buitenland welkom geweest zijn. Toch is ze gebleven, wat bij ons de overtuiging versterkte dat de

(1) R. A. B., C. C., a° 1515-1517, f° 6-6 v°, blz. 4.

(2) A. L. E. VERHEYDEN, *Le protestantisme á Audenarde au XVIe siècle*, blz. 2-5.

(3) A. L. E. VERHEYDEN, *La réforme à Alost pendant le XVIe siècle*, in *Revue Belge de Phil. et d' Histoire*, dl. XXIX, blz. 1161.

(4) IDEM, *Het Gentse Martyrologium*, blz. 2.

uitdrijving van de leden van de broederschap niet altijd, en misschien minder dan vermoed, over de grenzen reikte.

In het geheel genomen is de magistraat van Aalst vóór 1552 eerder matig tegenover de 'heresie' opgetreden. Buiten de vermelde terechtstellingen en deze van iemand uit Groningen (1546) beperkte zich alles bij veroordelingen tot een boete. Heel dikwijls werd de procedure geremd door lange discussies over het feit welke jurisdictie de uitspraak zou mogen doen.

Jammer is het wel dat het rijke archief te **Ieper** zo zwaar getroffen werd tijdens de eerste wereldoorlog. Hierdoor is een gelegenheid verloren gegaan om een goede kijk te krijgen op de Hervorming in de Zuidwesthoek van Vlaanderen.

Wij hebben toch getracht enkele gegevens te verzamelen over genoemde streek. Onze opzoeken te Ieper en op het Rijksarchief te Brugge (hier berusten enkele documenten over de kastelnij Ieper) lieten ons echter niet toe hoger op te klimmen dan de tweede helft van de xvie eeuw.

Het hoge aantal hervormingsgezinden in deze parochie laat niettemin de onderstelling toe, dat vóór 1550 de respectieve reformatorische stromingen er sterk vertegenwoordigd waren. We kregen hiervan een bevestiging in de stadsrekeningen, die we van het begin der eeuw doorliepen. Hier werden Ieper, Veurne, Haringen, Beveren, Hondshoote en Diksmuide vermeld in verband met Lutherse propaganda. Heel in het bijzonder werd onze aandacht gevestigd op de schilder, Frans de Jonghe. Van hem wordt gezegd, dat hij in het bezit was van talrijke reformatorische geschriften. Hij werd bovendien beschuldigd op talrijke plaatsen het woord gevoerd te hebben, volgens genoemde documenten in Lutherse zin. Daar evenwel de predicatie in

1537-1538 gebeurde, is het niet uitgesloten dat het ook hier kan gaan om doopsgezinde bedrijvigheid (1).

Vermelden wij ten slotte nog dat Leenaert Bouwens te Ieper een interessant werkgebied heeft gevonden. Zo niet zou hij dan op zijn eerste rondreis door de zuidelijke Nederlanden, in de periode 1554-1556, het risico willen lopen hebben tot Ieper door te dringen om er dertien kandidaten de bejaard- doop toe te dienen (2)?

E. Slotbeschouwingen omtrent de toestand van de broederschap circa 1550.

Uit voorgaande bladzijden moge gebleken zijn, dat de wederdoperij omstreeks t530 in de Zuidelijke Nederlanden bekend was. Van meet af aan heeft de beweging de volgende uitstralingscentra gehad; Maastricht, Hasselt, Antwerpen, Gent en Brugge. In het zuidelijk randgebied ontwikkelde de leer zich vooral rondom Brussel, Aalst, Oudenaarde, Kortrijk en vermoedelijk Ieper.

(1) R. A. B., C. C., nr. 14.552, a° 1521-1522, f° 7 v0-8, nr. 54.553, a° 1525-1526, f° 12, a° 1530-1531, f° n, a° 1538-1539, f° 7, 7 v°, a° 1539-1540, f° 7 v°, a° 5545, f° 7-

(2) K. Vos, a.w., blz. 390.

43

In het noorden liep de invloedssfeer geleidelijk over in de kringen van de geloofsgenoten in Zeeland en Brabant.

Omtrent de getalsterkte van de broederschap kan men slechts gissen. Om deze reden onthouden wij ons er dan ook van een vast cijfer op te geven. Wat ons evenwel evident werd is het feit, dat de broederschap na 1530 de rol heeft overgenomen van de Lutherse gemeenten. De doopsgezinde strekking is tussen 1540 en 1550 uitgegroeid tot de sterkste reformatorische manifestatie en heeft deze betekenis tot circa 1560 behouden. In feite heeft zij gezorgd voor de continuïteit van de Hervormingsgeest tussen het Lutheranisme en het Calvinisme.

De broederschap is vooral zwaar getroffen geworden, van 1535 af, na de val van Munster. Men heeft slechts de bestaande martyrologia respectievelijk op te slaan, om te merken dat van genoemd tijdstip af de overgrote meerderheid van de vonnissen Dopers betreft.

Dit ingrijpen, — en ook hier is de constatacie algemeen — heeft tijdelijk de broeders in hun leerverspreiding geremd. Het betekende geenszins de volledige stilstand. In stilte werd inderdaad voortgewerkt. De resultaten bleven niet uit. Getuige hiervan de behoefte, uitgesproken op de algemene vergadering te Gent in 1545, om voor Vlaanderen een eigen bisschop te mogen bezitten. Anderdeels zal uit de persecutie kort na 1550 blijken, dat de « rustige » periode benut werd om niet alleen de broederschap uit te breiden, doch ook om een stevige organisatie tot stand te brengen.

Omtrent de inhoud van de predicatie dient rekening gehouden met de chronologie. Bij de opkomst van het Anabaptisme heerste in de gestichte broederschap een opstandigheid tegen het gezag, dat in haar ogen de oorzaak was van de sociale wantoestanden. Ook de R. K. Kerk had het bij haar verkorven wegens de vervorming van de oorspronkelijke, evangelische geest. Het volstond dat leiders als Hoffman, Jan van Leiden en Jan Beukels de gewenste formulering vonden, om de ongeduldige Herdopers in een spectaculaire machtsgreep mede te sleuren. Zelfs na de val van Munster bleef de agitatie nog een tijd aanhouden. De Herdopers te Gent, Kortrijk en Oudenaarde voorspelden in 1538 nog, dat het niet lang meer zou duren vooraleer de kloosters zouden opgeruimd en de priesters verjaagd worden.

Toch heerste er van in het begin in de broederschap een strekking om langs

vredelievende weg de wereld te wijzigen op de noodzaak in de *Imitatio Christi* de enige redding te zoeken. Voor deze broeders telde, noch gebruik van geweld, noch het opgaan in chiliastische bespiegelingen. Zij waren evenwel een kleine minderheid, die jarenlang de kans niet kreeg om de broederschap tot bezinning te brengen. Voor de revolutionair-gerichte broeders was de bejaarddoop slechts het teken van aansluiting bij de groep van uitverkorenen in het « Nieuwe Jerusalem ». In de geschiedenis staan zij geboekt als de « Herdopers » of « wederdopers ». In bovenstaande tekst gebeurde het ons wel

44

de benaming «Dopers» te gebruiken. Men beschouwe deze uitdrukking als een variante op « Herdopers ».

Circa 1540 drong het Mennisme definitief door in het Zuiden. De naam van « Mennist » of « doopsgezinde » komt slechts zelden, en dan nog maar in de tweede helft van de XVI' eeuw, voor in de historische documenten. Hier bleven zij meestal geboekt als « anabaptisten, Munstersen, Herdopers of wederdopers ». Geschiedkundig gezien valt dit niet te verdedigen. Er is een hemelsbreed verschil tussen de gedraging van de broederschap vóór en na 1540. Het is trouwens de irenisch gerichte broederschap van na 1540, die de grootste bloei heeft gekend en nooit van een strenge geloofsregel is afgeweken.

Deze eerste algemene verspreiding van Menno's confessie had een verscherping van de keizerlijke edicten tot gevolg. Karel V rangschikte de doopsgezinden gewoon weg onder de op roof beluste rondzwalpende huurlingen en tekende ze aldus af; «ne cherchent autre chose que occasion de trouver moyen de surprendre quelque ville ou fort, pour eulx fortier er faire la guerre tous bons chrétiens, comme du passé on a veu expérience en la cité de Munster» (1).

Mark Martens, te Brussel, en Jacob van Liesvelt, te Antwerpen, publiceerden het edict van 14 december 1541 onder de betekenisvolle titel «Placcaet ende edict tegen 't concept ende voornemen der Anabaptisten ende andere quaetwillige» (2).

Dit etiket van «quaetwillige» hebben de Zuidnederlandse doopsgezinden tot het einde van de eeuw toe behouden.

Reeds in 1535 publiceerde Cornelis Grapheus te Antwerpen een geschrift onder de titel; « Monstrum Anabaptistium rei Christianae pernicies » (3). In dit werk werden zij van de zwartste bedoelingen verdacht, het ganse breedsprakerige gedicht evolueerde noodzakelijker wijze rond de Munsterse tragedie en reeds bij de aanhef verraadde de auteur zijn positie tegenover hen, waar hij aldus aanving; « Anabaptistae filii noctis ». Het typeert de opvatting van de regering en de maatschappij, voor wie er geen onderscheid bestond tussen revolutionaire Herdopers en vreedzame doopsgezinden. Wie met de Katholieke Kerk gebroken had en de bejaarddoop aanvaardde, werd ipso facto een staatsgevaarlijk element. Het verlenen van de doop aan volwassenen bleef inderdaad niet alleen beschouwd als een onaanvaardbare dogmatische afwijking, maar vooral als een verenigingsteken voor al diegenen die bij de eerste de beste gelegenheid niet zouden terugschrikken de bestaande politieke en sociale orden te vernietigen en een volslagen anarchie in te voeren.

(1) O. P. B., 2e serie, dl. IV, blz. 74, 104-105.

(2) TIELE, nr. 15.

(3) Er bevindt zich hiervan een exemplaar op de K.B.B.

Kenschetsend is verder nog de aantekening van de kroniekschrijver N. de Weert, wanneer deze voor het jaar 1535 in één adem de buitenlandse successen van Karel V en de val van Munster citeert. (Chron. van Nederland, blz. 105).

De lotsgebondenheid, gegrondvest op en gelouerd door een nooit onderbroken vervolging, verklaart waarom in de zuidelijke Nederlanden de doopsgezinde leer éénstammig is gebleven. Hier ging de gemeente immer vóór en kwamen de individuele prestaties op de tweede plaats. De leer van Menno Simons, lijk de Friese Oudste (leider van de broederschap) ze in het begin van zijn loopbaan had verkondigd, werd door de Zuidnederlandse volgelingen tot het einde toe bewaard. Slechts zelden verkondigden Zuidnederlandse Mennisten afwijkende leerstellingen en als er enkelen het toch hebben gewaagd, dan was hun succes eerder gering. Nergens is er sprake geweest van voltrokken splitsingen; telkens heeft het individu het voor de gemeente moeten afleggen.

De grond van de doopsgezinde confessie berust op het afwijzen van het bestaan der sacramenten. Wat de Mennisten speciaal in confessioneel opzicht van de andere reformatorische strekkingen afzondert, is in hoofdzaak hun opvatting in zake Doop en Avondmaal. Deze geloofsstellingen werden voortreffelijk uiteengezet door Menno Simons in zijn « Fundament des Christelycken leers » (1539). Voor hem — en dus ook voor zijn Zuidnederlandse volgelingen — is de doop slechts een teken. Eerst moet de inwendige strijd op de slechte buitenwereld gewonnen en de volledige overgave aan God bereikt worden; slechts dán kan er sprake van Doop zijn. Het toedienen van de Doop is dus eigenlijk de bekroning van de op de zondige wereld behaalde overwinning; de bejaarddoop, grondslag van de doopsgezinde leer, geldt als een uiterlijk teken en mag bijgevolg op geen enkel sacramenteel karakter bogen

Het opnemen in de broederschap vereist vanwege de bekeerling een voorbeeldig leven, een grondige kennis van de leerstellingen en een complete overgave aan God. Wie de wens uitdrukt in aanmerking te komen voor de bejaarddoop, weet dat hij bij het eerstvolgend bezoek van de bisschop, - voorganger die gemachtigd is het doopteken toe te dienen, - door deze aan een ernstig geloofsonderzoek onderworpen zal worden en het hem geenszins mag verwonderen indien zijn verzoek geen resultaat oplevert. Het valt op, dat men de toetredingsmogelijkheden niet heeft vergemakkelijkt omwille van de strenge vervolgingen en van de spaarzame bezoeken van een Doper in de zuidelijke Nederlanden.

Enkele typische gevallen zullen hier volstaan om dit aspect van het Mennonisme te belichten.

In 1550 antwoordde een doopsgezinde jonge man (zijn naam is onbekend gebleven) op de vraag, hem door Gentse rechters gesteld, waarom hij nog niet gedoopt was; «Myn Heeren, doen de Leeraer my het geloove voorleyde, my ondervraecht hebbende, merckte hy wel dat ick noch jonck in het verstant was, beval my dat ick de schrifture noch meer ondersoecken soude. Doen begheerde ick, dattet geschien soude. Doen vraechde hy my, oft ick wel wiste, dat de wereld sulcke menschen doodet ende verbrant. Ick seyde; ick wetet wel. Doen seyde hy my; Soo bidde ick u, dat ghy op den tyt hiermede patientie hebt, tot dat ick op een ander tyt wederomcome ».

46

Dierick Lambrechts, evenmin herdoopt, gaf een nog kernachtiger antwoord (22 augustus 1562); « dat men aen denzelven doop nyet en gheraect zo wy meenen ende dat men alvooren zyn leven daertoe sciken moet ».

De gerechtsdienaars werden nog meer verrast door de manier waarop Pieter Aelbrechts hen in 1568 te woord stond, toen ze hem vroegen of hij zich zou laten

herdopen indien hij vrij kwam. Onomwonden antwoordde de Gentse martelaar; «Ja ick, soo ick daertoe bequaem ware».

De duur van deze voorbereidingsperiode nader bepalen is onmogelijk. Hier dient in aanmerking genomen dat er onder de broeders en zusters heel wat geweest zijn die zelfs de grondbeginselen van het lezen en schrijven niet bezaten. Men kan zich moeilijk inbeelden welke krachtinspanningen door deze eenvoudige arbeiders zijn geleverd geworden om zich met beperkte middelen een hoogstaande wereldbeschouwing eigen te maken. Dat ze zich mei succes hebben ingespannen, blijkt overvloedig uit de overgebleven verhoren van de gefolterden. Een eenvoudig arbeider zal niet zelden zijn man staan bij de verdediging van de leer, hetgeen ontegensprekelijk een niet geringe, verstandelijke rijpheid onderstelt.

Indien aldus de hoge eisen van de bisschop en van de gemeente de candidaat-bekeerling naast een grondige levenszuivering in zekere zin ook een verhoging van het intellectueel peil opleggen, kan het geen wonder heten dat sommigen onder de voorgestelden tot de bejaarddoop verschillende jaren hebben moeten wachten om hun wens in vervulling te zien gaan.

Francois van der Leyen — op 28 april te Gent verbrand — drukte tijdens het verhoor zijn leedwezen uit dat hij, na drie jaar getrouw de bijeenkomsten gevolgd te hebben, het nooit zo ver had mogen brengen in aanmerking te komen voor de bejaarddoop. Harerzijds moest Baerbele Pieters drie jaar wachten vooraleer ze als zuster in de gemeente werd aangenomen. Met Jossyne Swynts was het nog erger gesteld. Van 15 82 af had ze nooit de Mennonietische samenkomsten verzuimd en zich ingespannen om de leer van Menno Simons tot de hare te maken. Meerdere malen had ze aangedrongen om als effectief lid van de broederschap aangenomen te worden. Al haar goede voornemens ten spijt hoefde ze niet minder dan zeven jaren te wachten vooraleer de bejaarddoop in ontvangst te kunnen nemen!

De doopskwestie was vanzelfsprekend immer het eerste punt dat behandeld werd gedurende de verhoren van de aangehouden Mennisten. Quasi allen gebruikten tijdens hun verweer dezelfde bewoordingen, die nagenoeg op het volgende neerkomen;

« 1° Dat het kinderdoopsel twelc men ghebruuct in de heleghe Roomsche Keercke onnut ende van onweerde es.

2° Dat men eerst ghedoopt moet wezen als men ghelooft ende verstant heeft.

3° Dat men duer 't doopsele gheen salicheyt en vercrycht, maer dat 't zelve alleenlic es een teecken van ghehoirsamheit ende goeder consciencie.

4° Item dat de kinderkins zonder doopsel stervende niet min salich zyn ».

47

Over de ceremonie zelf zijn weinig bijzonderheden bekend, alhoewel schier algemeen aangenomen wordt dat de bejaarddoop door besprenkeling geschiedde. Geruime tijd bleef ons dit voor het Zuiden een volstrekt mysterie en namen we aan, zonder archivalische bevestiging, dat het hier net als in het Noorden gebeurde. Het terugvinden van het verhoor van Godevaert Jasperssoone, die onze gewesten grondig kende, bracht de gewenste opheldering. Hij beschreef de plechtigheid als volgt: « men nempt een schotel waters, daer de minister syn hant in steekt ende druppel op 't hoofd des ontfanghers in de naem des Vaders, des Soens ende des Heylighen Gheest, op 't geloove dat hy ontfang Heere in denselven doop heeft ».

Minder uitvoerig, doch vermoedelijk overeenstemmend met de verklaring van Jasperssoone, is de bewering van het twaalfjarig zoontje van Jan vander Veste. De

jongen deelt argeloos de ondervragers mede dat hij zijn vader eens heeft horen zeggen dat zijn oudere broer en zijn zusters niet gedoopt zijn « noch in de kercke (d.i. Rooms-katholieke Kerk), noch in een bexckin ».

Wat de betekenis van het Avondmaal betreft, spreken alle Mennisten een duidelijke taal Ieder sacramenteel karakter wordt het Avondmaal ontzegd; « het is een teeken, vooreerst van Gods liefde in Christus, vervolgens van de eenigheid der geloovigen; eindelijk van hunne geestelijke gemeenschap met Christus' lichaam en dood ». De Mennisten verklaren; « Dat Christus nyet en es waerachtelick in vleesche ende bloede onder 't helich sacrament des aultaers ofte gheconsacreerde hostie in der messe, maer dat 't selve es eenen afgod ende de messe een abominatie ofte walghynghe voor God ende dat men afgoderie doet als men messe hoort ofte 't sacrament des aultaers aanbidt».

Op de vraag; « Van den sacramenten der priesteren, ghelooft ghy niet dat daer vleesch ende bloet is ende dat het God is? », antwoordde Hans Buefkin vrij ruw; « Neen ick, myn heeren, want soude dat vleesch ende bloedt zijn ende God legt my hier dese tafel vol, ick sal se wech blaesen dat se stuyven; so en syn't dan gheen Goden; men can God niet handelen noch lichamelyck eten ».

Bejaarddoopt bracht de volledige breuk met de Rooms-katholieken en met de andere reformatorische stromingen. De andere geloofspunten van het Mennisme, hoe kenschetsend ook voor de confessie, hebben slechts de bestaande afgrond verder uitgediept.

Volledigheids- en duidelijkheidshalve, geven wij hier nog een kort overzicht van de resterende geloofsartikelen (1).

(1) Hieromtrent, alsmede over de voorgaande bespreking van de leerstellingen, gaven we reeds een uiteenzetting in het Vlaams Kerkblad, a° 1957, in het oktober- en novembernummer.

48

In de loop van de XVIe eeuw is menig debat over leerproblemen in Noord-Nederland afgesprongen op de discussie omtrent de essentie van de Christusfiguur. Voor de doopsgezinden was het onmogelijk dat Christus iets in zich droeg van de zuivere menselijke natuur, daar zijn kruisdood alsdan niet bij machte zou zijn geweest 's werelds zonden uit te wissen. Op grond hiervan namen de doopsgezinden niet aan dat Jezus zijn vlees uit Maria zou ontvangen hebben. Hierin getrouw aan de leiding van hun leermeester Menno Simons, hebben de Zuidnederlandse Mennisten zich bij de algemene beschouwingen beperkt en op enkele zeldzame uitzonderingen na, zich onthouden van in te gaan op mogelijke theologische finesses daaromtrent. Menno's volgelingen hebben in de Zuidelijke Nederlanden voor hun tegensprekers de volgende conceptie verdedigd; « dat Christus is geboeren uuyt Maria, maeght blijvende, maar nyet van Maria, dat is dat Christus syn menschelycke nature ende wesen van den suyveren bloede desselfs maghets nyet en heeft ontfanghen, ghelyck dat de schrifturen nyet inne en houden, maer is van boven, deur de tracht van den Heylighen Geest in de maghet gedaelt ende gecommen ».

Wat omtrent de afwijkingen bekend gemaakt werd door K. Vos, staaft onze overtuiging dat zij als even zovele — trouwens weinig talrijke — stervende uitwassen mogen beschouwd worden.

Hierbij aansluitend zijn de Zuidnederlandse Mennisten schier niet buiten de orthodoxie van de leermeester getreden inzake hun opvatting over de Drieëenheid. Bovendien viel het ons op dat dit geloofsartikel hen weinig heeft geïnteresseerd en, wanneer ze hieromtrent ondervraagd worden, ze zich bij algemeenheden hebben

gehouden.

Minder duidelijk nog hebben zij hun opvatting weergegeven over de opstanding van de afgestorvenen bij de terugkeer van Jezus Christus op aarde. Volgens hen bestaan noch het vagevuur, noch de hemel als verblijfplaats voor de zielen van de overlevenden; dezen gaan met rust in afwachting dat het verlossende uur van het Laatste Oordeel zal slaan. Nooit aarzelen ze om in het bijzijn van de inquisitoren met klem te verzekeren dat geen enkele heilige — zelfs Maria niet ! — in de hemel verblijft, maar allen gelijk de gewone sterveling wachten moeten op de terugkeer van de Heiland. Gebeden, missen, goede werken, niets kon aan deze Goddelijke beslissing verandering brengen.

Dat ze daarenboven de biecht, de heiligenverering, het vasten, het pauselijk gezag als niet met de voorschriften van de Bijbel overeenstemmend geacht hebben, hoeft voorzeker geen nader betoog.

Als typisch-Mennonietische praktijken gelden verder nog; het weigeren van de eed af te leggen, het vasthouden aan de weerloosheid en het gebruik van de ban.

Omtrent het afleggen van de eed heerste bij alle doopsgezinden eens gezindheid om te getuigen « dat 't nyet gheorloft en es te zwerene oft eed te doene al waer men oock by justitie daertoe bedwongen om ghetuyghenisse der waerheyt te ghevene ». Daar het burgerlijk en het politieke leven de eedaflegging noodzakelijk maakten, verkeerden de Mennisten bestendig in gevaar. In hun drang om naar de geest van het Evangelie te leven, liepen zij

49

onherroepelijk in de val bij de eerste ondervraging; hun weigering verraadde onmiddellijk hun gezindheid en stond praktisch gelijk met de ondertekening van hun doodvonnis.

Wat het huldigen van de weerloosheid betreft — een principe dat slechts in de tweede helft van de XVIe eeuw opviel, — hebben de Vlaamse doopsgezinden zich slechts zelden uitgelaten. Wel is bewezen dat de broederschap alhier volkomen neutraal — het was bovendien een gewilde neutraliteit — is gebleven t.o.v. iedere uiting van werelds machtsvertoon of wapengebruik. Zo namen zij geen deel aan de Beeldenstorm. In tegenstelling met de Calvinisten, hielden zij hun vergaderingen zonder gewapende bijstand. Na het herstel van het Spaans absolutisme door Alexander Farnese deden Mennisten zich opmerken door hun weigering om hun beurt op te nemen in de burgerwachten. Geruime tijd slaagden ze erin de overheid op een dwaalspoor te brengen door medeburgers te betalen om in hun plaats de wacht op te trekken.

De Menswordingsleer en de conceptie van de Drieëenheid buiten beschouwing gelaten veroorzaakten de tot hiertoe besproken geloofspunten geen opzienbare geschillen. Dit kon niet beweerd worden, althans niet voor Noord-Nederland, betreffende de bankwestie.

Met grote zorgen heeft men de gemeente zonder « eenige vlekke oft rimpel » willen opbouwen en bewaren. Onmiddellijk is evenwel de vraag opgerezen wie met de zuivering belast zou worden; de gemeente of de Oudsten.

Noord- en Zuid-Nederland hebben dit probleem op hun eigen manier opgelost. De Noordnederlandse broederschap werd weldra uit mekaar gerukt onder de invloed van het particularisme van op leiding beluste Oudsten; deze splitsingmanie woekerde er trouwens voort tot ver in de XVIIe eeuw.

De grotere bewegingsvrijheid waarmede de doopsgezinden aldaar hun leer

konden verspreiden is er voorzeker niet vreemd aan; twistgesprekken werden er ongehinderd gevoerd. In het Zuiden, daarentegen, waar de repressie — op enkele kortstondige periodes na — verwoed volgehouden werd, zag men de Mennisten zich angstvallig rond de gemeente scharen en van deze het hoogste heil verwachten. Meermalen beroofd van hun leiders, na de rondreizen van Leenaert Bouwens (1554-1556, 1557-1561, 1563-1565) schier niet meer door Noordnederlandse leraars bezocht, waren de broeders vaak op zichzelf aangewezen. Dientengevolge is het dan ook heel normaal, dat zij als gemeente het hoge woord hebben gevoerd in zake het weren van onpure elementen. Gemeenschappelijk overleg bij bepaalde gevallen moest fataal de kansen verminderen voor onbedachte bandcreten. De doopsgezinden hebben zich in dit opzicht getrouw gehouden aan de richtlijnen vastgelegd in Menno's « Liefveluycke Vermaninge », die reeds in 1541 het licht zag. Slechts wanneer de schuldig-bevonden broeder of zuster in de boosheid volhardde, had de gemeente in te grijpen; vooraf mocht er geen poging onverlet gelaten worden om de afvalligen wederom op het goede pad te brengen. Deze gedachte, in het

50

Noorden versmacht onder de druk van particularistische drijfverijen, bleef in het Zuiden ongeschonden voortbestaan.

De eerste getuigenis hieromtrent dateert van 1551. Hans van Overdam toonde de af te leggen weg heel duidelijk aan als volgt; « Ghy moet tot haer (d. z. de afvalligen) gaen en bestraffen se; also en wilden zy niet hooren, so moet ghy se voor de ghemeente brenghen en bestraffen se in 't openbaer. Hoorden sy dan niet, doet se dan uuter de ghemeente; hout se als heyden ende openbaer sondaers ».

Vermaning van man tot man, bedisselen van het geval in de schoot van de gemeente en pas dan ingrijpen, ziedaar de wijze waarop het banwapen in het Zuiden gehanteerd werd. Worden maar beschouwd als 'n « vleckle oft rimpel », degenen die zich vergrepen aan diefstal, leugen (deze worden beschouwd als een zwaar misdrijf), overspel of andere daden in strijd met de algemene christelijke leer.

Jacob de Rore, één der meest invloedrijke leiders uit de tweede helft van de XVIe eeuw, heeft zich herhaalde malen in dezelfde zin uitgelaten in zijn nagelaten correspondentie. In één van zijn brieven, gericht aan de Doper Pauwels van Menen, die hem over de bankwestie gepolst had, gaf hij onomwonden zijn mening te kennen. Hij verzocht zijn correspondent niet van meet af aan de schuldige als een vijand te beschouwen, « maer vermaent hem als een broeder, want de vermaninge dient tot beteringe, gelyc het myden ende de ban tot beteringe dient ».

Verdraagzaamheid is het hoofdkenmerk geworden van de Zuidnederlandse broederschap; toch verlaagt deze zich niet tot een vernederende laksheid. Van Jan Dhauwere werd in 1559 gezegd « dat zy (d. z.; de broeders) hem geschuwt hebben nut causen dat hy de taveernen bleef hanterende ».

Een typisch geval bood ons de geschiedenis van Petronelle van de Velde, die in 1563 in de handen van het Gentse gerecht geraakte. Deze vrouw had het waarlijk te bont gemaakt; buitenechtelijke kinderen ten getale van vijf, grijpen naar oneerlijke middelen om in het bezit van geld te geraken, een ware leugenmanie, regelmatige gerechtsvorderingen, dit alles had ze voor haar rekening te nemen op het ogenblik dat ze de wens uitdrukte om in de kring van de uitgeweken Vlaamse Mennisten te Londen opgenomen te worden. Welnu, Lowys « uut Vlaenderen » nam ze ondanks dit zware verleden op. Vooraf had de Vlaamse leider ze voor de broederschap gebracht en ze verplicht in het openbaar haar « oprecht » berouw te betuigen.

Te dezer gelegenheid moest ze eveneens de plechtige belofte afleggen zich voortaan waardig te tonen van de ontvangen doop. Enige tijd was haar gedrag onberispelijk en na haar terugkeer in Vlaanderen trouwde ze zelfs te Gent met een geloofsgenoot, Antheunis van Steen. Het huwelijk werd ingezegend door niemand minder dan de Oudste Hans Bosschaert, alias de Wever. Toen ze kort daarop wederom een prooi van wereldse verleidingen werd, trad

51

de verongelijkte broederschap kordaat op; na overleg werd Petronelle van de Velde uit de gemeente gebannen en haar huwelijk verbroken verklaard.

Het gezag waarmede de gemeente ten opzichte van de ban bekleed was, werd nader geïllustreerd door het geval Fierin Grysperre. Deze maal ging het niet om iemand die zich aan wereldse praktijken overgeleverd had. Integendeel! Medewerkend aan de leerverkondiging door de Gentse broederschap was hij ingevolge persoonlijke studie tot besluiten gekomen, die niet volledig strookten met Menno's leer. Onmiddellijk hierover aangesproken, was hij halsstarrig bij zijn standpunt gebleven. Vermoedelijk werd hij hierop voor een bredere kring gedaagd, zonder dat men tot een bevredigend resultaat was geraakt. Op grond van het feit dat de beschuldigde zich niet wou neerleggen, werd hij uit de broederschap gesloten. Fierin Grysperre ging hierop in beroep bij de voltallige gemeente en sprak ze aldus toe; « Maer om dieswille dat hy voor alle broeders en zusters van heurlieder gemeente nyet gebannen was, heeft hemlieden te kennen gegeven dat hy bewysen sonde dat hy gehoort mochte werden vóór alle de broeders en zusters, aangezien hy confessant gebannen was maer by eenighe van hemlieden ende niet ter presentie van alle de broeders ». De laatste beslissing lag bijgevolg wel degelijk bij de gemeente.

Zo beschouwd, komt de draagwijdte van het doopsgezinde convent, dat in augustus 1567 te Antwerpen plaatsgreep, beter tot zijn recht. Deze vergadering (waarop niet alleen Antwerpse Mennisten aanwezig waren) was speciaal belegd geworden om te onderzoeken wie onder de geloofsgenoten niet langer kon geduld blijven in de broederschap wegens volharden in een losbandig leven.

Ontegensprekelijk hebben de Zuidnederlandse volgelingen van Menno Simons immer zonder laksheid de voorkeur gegeven aan de verdraagzaamheid en zijn slechts ingegaan op de uitwijzing van « verstokte zondaars ». Op grond hiervan is het niet mogelijk Dr. W. J. Kühler te volgen, wanneer deze, zich steunend op de houding van Hans de Ries en Charles de Nielles, het besluit trekt dat de Zuidelijke Nederlanden het Noorden hebben gevolgd op de weg van de schisma's. Daarenboven stammen beide getuigenissen uit het midden van de Antwerpse doopsgezinde kringen; afgezien nog van het feit dat de metropool een grotere beïnvloeding heeft ondergaan van de Noordnederlandse woordvoerders, die omwille van de grote bevolkingsdichtheid meer dan waar ook gemakkelijk konden evolueren, blijft het op zijn minst voorbarig het geestesleven in de schoot van de Antwerpse gemeente gelijk te stellen met de Zuidnederlandse broederschap, die in gans andere voorwaarden heeft gestreden.

“Soect altijds malcander op te bouwen”, dit waren, enkele uren vóór zijn terechtstelling, de afscheidswaarden van Jacob de Rore aan de leiders van het Zuidnederlands Mennisme. Wie vertrouwd is met de geschiedenis van de doopsgezinden in het graafschap, kan in deze woorden de verklaring zien

52

voor de innige samenhang die de broederschap bezielde in haar strijd tegen de

samengespannen krachten van Kerk en Staat (1).

Cornelis Pieterszoon Hooft, lid van de Amsterdamse regering, sprak zich in 1611 nopens de toestand in de Noordnederlandse doopsgezinde kringen aldus uit; « Zij hadden eenvoudiger weg betreden, indien zij al die specialiteiten herleid hadden tot twee stammen, den materieelen en den spiritueelen » (2).

In de Zuidnederlandse broederschap is Hoofts wens werkelijkheid geweest, meer nog, hier kon in het algemeen bovendien beschouwd het overwicht van de spirituele op de materiële stam nooit in twijfel getrokken worden.

Zij is immer getrouw gebleven aan de vreedzame, tevens spirituele, beginselen, die de grondvesten uitmaakten van de eerste gemeente. De doopsgezinden schaarden zich hier, kort na de ontzenuwende Munster-tragedie, rondom de geloofsdiscipline, voorgestaan door de Fries Menno Symons.

Reeds in 1536 verklaarde deze laatste als volstrekt onaanneembaar ieder gebruik van geweld en zag volledig af van de opbouw van een Kerk en van een door het zwaard gestichte Godsrijk op aarde (3). Wanneer hij zijn anti-Munsterse conceptie uiteenzette, was het in een uiterst duidelijke taal: « Munster heb ik mijn leven lang niet gezien en in haar gemeenschap ben ic niet gheweest. Ik hoop met dezulken noch te eten noch te drinken tenzij boete doen » (4).

Diezelfde geest bezielde de Zuidnederlandse Mennisten; in verschillende martelaarsliederen keren die klanken herhaalde malen terug, terwijl de onderzoeksrechters meer dan eens tijdens deze eeuw identische uitspraken ten gehore zullen krijgen.

De metropool was als verspreidingscentrum van de reformatorische lectuur ook van verstrekkende betekenis voor de doopsgezinde middens (5).

(1) Zie blz. 48, voetnoot

(2) Christiaan SEPP, *Geschiedkundige Nasporingen*, dl. I, blz. 154.

(3) Cramer, *Realencyklopädie für Protestantische Theologie*, dl. XII, blz. 606.

(4) K. Vos, *Menno Simons*, blz. 37.

(5) Volgend edict werd te Antwerpen op 19 februari 1536 uitgevaardigd; „Beelden, figuren printen of contrefeytingen van Jan van Leyen, sich genoemd hebbende koning van Syon, tot Munster geëxecuteerd, ofte van syne complicen, boeken inhoudende de levens van alsulcke kettters en delinquante niet te verkoopen, die selve ten anderen hebben, moeten die overbrengen in handen van den officier om verbrand te worden". (P. GENARD, a.w., dl. I blz. 201).

De Antwerpse magistraat wist dat de dichtheid van de stadsbevolking vanzelfsprekend een anabaptistische immigratie in de hand werkte. Aan beteugelingsordonanties ontbrak het dan ook niet. Op 25 februari 1533 werd het bevel uitgevaardigd dat al de herdoopers „binnen sonnenschyn" de stad dienden te verlaten (IBIDEM).

Op 14 juni 1535 ontzegde de stedelijke overheid de doopsgezinde elementen de toegang tot de stad en stelde te dien einde nieuwe wachtposten op (IDEM, blz. 202).

Het toezicht op de vreemdelingen bleef steeds één van de hoofdbekommernissen, gezien het nagestreefde einddoel — het elimineren van de Mennonietische immigranten — immer een utopie bleek.

Sedert 1534 verschenen er merkwaardige geschriften, zeer gezocht door de Noordnederlandse doopsgezinden en waarvan het Zuiden ongetwijfeld niet verstoken bleef, hoewel onze documentatie tot nu toe hierop geen duidelijk licht werpen mocht. In de loop van het vermelde jaar publiceerde Adriaan van Berghen; « Een profitellic

ende troostelic boexken van den ghelooove ende hoop; wat dat oprechte ghelove is. Ende welcke ghenade die menschen door het ghelove mach vercrigen. Ende hoe scadelicken dat onghelove is. Noch een boexken van die liefde die God tot ons heeft, en wat liefde werct, ende hoe scadelic die liefde des werelts is, allen menschen seer troostelic ».

In dezelfde geest verscheen verder te Antwerpen nog: « Van dat ghelooove aen onsen salichmaker Jesum Christum, wat onbegrijpelijke verdiensten, ende heylicheyt ende salicheyt we daer doer verkrijghen. Ende van eens christen menschen oeffeninghe, ende wercken ».

Jan Claeszen — te Amsterdam gehangen — verklaarde in 1544 dat hij in de metropool 600 exemplaren had laten drukken van Menno's geschriften; zijn bewering dat hij er 200 in Holland en de rest in Friesland liet verspreiden, bewijst nog geenszins dat er van deze grote oplage niet enkele tientallen exemplaren in het Zuiden zijn gebleven (1).

Brandpunt van doopsgezind geestesleven, gezochte verblijfplaats van de voornaamste leiders, centrum voor het publiceren en verspreiden van geschriften, dit alles heeft de Antwerpse Mennisten op het voorplan gebracht.

Geen wonder bijgevolg dat de Vlaamse en Limburgse gemeenten, die al deze voorrechten ontberen moesten, hun laatste toevlucht hebben genomen bij de Antwerpse « moederkring », in afwachting dat zij in de tweede helft van de XVIe eeuw een zelfstandiger positie zullen innemen !

Hoe onafgewerkt de taak moge geweest zijn, toch kwamen vóór 1550 de soliede fundamenten tot stand die het mogelijk hebben gemaakt, dat het Mennisme, na de wisseling der eeuwhelften, lange tijd weerstand bieden kon aan de zware slagen, die het te verduren kreeg vanwege zijn verbitterde tegenstrevers.

5 november 1550 wordt er volgens 's keizers wens volgend edict uitgevaardigd; „Vreemdelingen, suspect van ketteryen ende sonderlinge van den secten der herdoopers, mogen, sonder attestatie van de parochie hunder laetste woonstede, alhier, niet geadmitteerd worden". Nog drastischer — de nood dwong tot steeds scherper maatregelen — luidde de ordonnantie van 3 februari 1558; „Vreemde personen, die hier binnen de twee jaeren gewoond hebben, moeten vertrekken; ballingen uut vreemde landen moeten den titel van hun bannissement medebrengen".

(1) Dr. G. GROSHEIDE, Bijdrage tot de Geschiedenis der Anabaptisten in Amsterdam, blz. 149.

HOOFDSTUK II

DE BLOEITIJD (1550-1565)

1. IN VLAANDEREN.

A. Weerstand aan de Inquisitie.

Het probleem van de Inquisitie in de Nederlanden — speciaal de zuidelijke — en van de toepassing van het plakkatencomeplex werd in 1944 op heel voortreffelijke wijze door J. Scheerder behandeld, met een lofwaardige poging om buiten de trant van de betreurenswaardige tendenswerken te blijven (1).

Buiten de synthese van gekende gegevens verzamelde hij tal van nieuwe aanduidingen, waarvan wij hier af en toe heel gaarne gebruik willen maken.

Nadat de op 23 april 1522 aangestelde inquisiteur Frans van der Hulst uit zijn ambt wegens schriftvervalsing was ontzet, werden Olivier Buedens, proost van St-Maartens te Ieper, Nikolaas Houzeau van Bergen en Mr. Jan Coppin, deken van St-Pieters te Leuven tot algemene inquisiteurs aangesteld. Na de dood van Mr. Coppin benoemde de paus twee andere geestelijken als algemene inquisiteurs, nl. Ruard Tapper van Enkhuyzen, deken van St-Pieters te Leuven en Michiel Driutius, officiaal van de bisschop van Luik te Leuven.

Op bevel van Karel V maakten deze kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders in 1545 gebruik van hun recht om helpers aan te stellen in de provincies.

In Vlaanderen werden aldus afgevaardigd; Mr. Pieter Titelman, deken van Ronse en Jan Pollet, kanunnik van St-Pieters te Rijsel. Op dezen rustte voortaan de taak het graafschap te zuiveren van iedere ketterse bedrijvigheid. Vooral eerstgenoemde heeft hierbij met zijn notaris Nicolaas de Hondt — deze was belast met het aantekenen en bewaren van al de binnengekomen inlichtingen — heel wat befaamdheid verworven. Volgens Titelmans conceptie in zake bestrijding van de Hervormingsgedachte hield het inderdaad geenszins steek de dragers ervan met geloofsbeschouwingen en ruggespraken over de leer tot inkeer te brengen, slechts één middel zou de uiteindelijke loutering mogelijk maken, nl. de brutale uitroeiing.

Ten einde dit einddoel te bereiken moesten alle krachten van Kerk en Staat samenwerken. Wanneer de deken van Ronse dit idee tot in zijn laatste

(1) J. SCHEERDER, De Inquisitie in de Nederlanden in de XVIe EEUW.

consequenties in Vlaanderen doorvoeren wilde, liep zijn grootscheeps initiatief te pletter op de onwil van de stedelijke besturen die hun eeuwenoude prerogatieven in gevaar achtten, op het even hardnekkig verweer van de in hun bestaan bedreigde hervormde groeperingen en zelfs op de afkeer van de bevolking in het algemeen, wier belangen maar pover gediend werden door een maar steeds toenemende emigratie.

Een naamloos gebleven manifest van Hondschote — vermoedelijk ingegeven door teruggekeerde emigranten — legde er in 1561 voor de eerste maal in een publicatie de nadruk op, dat de werkzaamheid van Titelman en zijn helpers de voorspoed uit de stad dreven.

Het was trouwens ondertussen voor eenieder overbekend geworden dat het stelsel van de Inquisitie tezamen met een belangrijke uitwijking, een ernstige daling van het peil van de nationale industriële bedrijvigheid had veroorzaakt. De ontevredenheid die

hieruit voortspoot nam nog grotere afmetingen aan toen met deze economische ontredde een steeds toenemende levensduurte gepaard ging. Ter illustratie van de laatste vaststelling moge verwezen worden naar de prijs van de tarwe die in de tijdspanne van één enkel jaar (1565-1566) verdubbelde.

De houding van het volk tegenover de clerus verbeterde er niet op. Tot hun grote verbazing kregen de Brugse kerkgangers midden oktober 1564 op hun kerkdeuren een geschrift te lezen, waarin zekere geestelijken scherp bekritiseerd werden. De inquisiteur en zijn afgevaardigden kregen het nog harder te verduren.

Te Belle wierp Andries Futternael een stok tussen de poten van het paard, waarop Nicolaas de Hondt gezeten was, die de genaamde Mahieu Quilz naar de gevangenis van Ieper overbrengen wou (1).

Te Gent verklaarden Joos vander Meere en Lysbette Diericx dat zij een onbekende in 1557 dezelfde Nicolaas de Hondt, die Hermes Slosse aanhouden wou, met getrokken mes te lijf zagen gaan, zeggende; « Ghy en zult hem nyet vanghen, ghy en zyt gheen officier noch vanghere » (2).

Deze laatste woorden ghy en zyt gheen officier noch vanghere » zijn kenschetsend Want hier wordt eigenlijk de ganse tweespalt blootgelegd,

(1) STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere, 1558-1562, f° 230 , v^o-231.

(2) STAATSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1555-1561, f° 34-35 v°.

Een even kenschetsend voorval greep plaats in juni 1564. Bij het overbrengen van Daniël du Bois van Gent naar Zeeland, waar vermeld veroordeelde zijn gale straf zou aanvatten, werd de begeleidingsgroep plots door 3 à 400 man overvallen Van overal riep men de begeleiders toe, dat ze beter op de galeien pasten dan de gevonniste. Voor de overmacht bezwijkend trokken de soldaten zich op de gevangenis terug, daar ze niet langer de menigte durfden trotseren (L. P. GACHARD, Correspondance de Philippe II <11. II, blz. 509).

56

die er bestond tussen de kerkelijke en wereldlijke overheden in het bestrijden van de Hervorming.

Sedert 1545 immers had Titelman hemel en aarde bewogen om zijn integrale hegemonie uit te spreiden over alle machtsorganismen — zowel kerkelijke als zuiver administratieve!— die zonder uitzondering al hun krachten moesten wijden aan hetgeen hem het nauwst aan het hart lag; de uitroeiing van de ketters.

Terwijl in Brabant het verzet van de wereldlijke overheid onmiddellijk vaste vorm kreeg, zodanig zelfs dat na 1529 geen kerkelijk inquisiteur een wereldlijk persoon kon doen verschijnen wegens ketterij, brak de eigenlijke reactie in Vlaanderen pas los in de tweede helft van de XVIe eeuw.

Aan de oorsprong van deze reactie vinden we ontegensprekelijk het onbesuisd optreden van Titelman terug (1).

Het werd hem weldra onmogelijk zijn activiteit normaal te ontplooiën in de Vlaamse gebieden, waar de Hervorming diep was ingeworteld. De magistraten keken passief toe, wanneer de inquisiteur bij een voorgenomen aanhouding van zijn plan moest afzien wegens samscholingen van 2 á 300 mensen (2).

De passiviteit van de stedelijke besturen uitte zich daarenboven in een remmende actie wanneer het er op aankwam verhoren af te nemen of vonnissen te vellen en uit te voeren (3).

Te Gent hield de magistraat aldus de doopsgezinden Mynkin le Duc en Tannekin Gressy ruim een jaar gevangen zonder dat er zelfs sprake was van

- (1) In zijn verdediging hield Titelman zich aan volgende stellingen;
- 1° — De instelling van de Inquisitie is geprivilegieerd; men mag haar werking niet dwarsbomen;
  - 2° - De Inquisitie is een kerkelijke rechtspraak voor de zaken die haar aan- belangen mag zij op de medewerking van alle burgerlijke en politieke organismen rekenen;
  - 3° — De ketterij is een bedreiging voor Kerk en Staat;
  - 4° — De koning heeft steeds aangedrongen bij zijn ondergeschikten opdat zij de Inquisitie zouden steunen;
  - 5° — Gedurende de 13 jaren dat hij het ambt van inquisiteur waarnam, kwamen er geen klachten; dus, indien dat nu wel het geval is, dan moet dit te wijten zijn aan ketterse beïnvloeding;
  - 6° — Door zijn optreden doet hij geen afbreuk aan de stedelijke voorrechten;
  - 7° — De grootste kwaal schuilt in het verblijf zonder controle van vreemdelingen in de steden.

(GAILLARD, Archives du Getiteld de Flandre, blz. 195-198).

(2) GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, blz. 204.

(3) Passchier de Valckenaere, baljuw van Noortberkin, moet in 1564 een hoge boete betalen en zich een publieke vernedering getroosten, om reden van zwakke prestaties in zake ketterbestrijding (STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere, 1562-1570, f° 66-66 v°).

57

executie en dit ondanks het onwrikbaar besluit van de aangehouden en om bij hun leer te blijven (1).

Van de 11 doopsgezinden, die Titelman in januari en april 1561 aan dezelfde magistraat had overgemaakt was er einde juni nog geen enkel gevonnist (2).

De grootbaljuw van Gent ging echter nog verder op deze weg van gewilde passiviteit ! Op 2 juni 1560 waren inderdaad 5 gevangenen uitgebroken, waaronder zelfs een doopsgezinde, genaamd Mattheus. Het geval scheen hem evenwel geen overmatige belangstelling in te boezemen, gezien op 15 juni de landvoogdes Margareta van Parma zich verplicht zag haar misnoegdheid uit te drukken over het feit dat de nalatige bewaker nog immer in functie was gebleven (3).

Op het rechtsgebied van Gent raakte Titelman bovendien verstrikt in het spel van administratieve verwickelingen. Zo werd ook hij in 1562 en 1564 een slachtoffer van de ongenadige rivaliteit tussen de grootbaljuw van Gent en de baljuw van de Oudburg, wier jurisdictiegebied nauw verbonden lag.

Op 7 januari 1562 bekleog de inquisiteur zich bij de Raad van Vlaanderen dat hij Gent niet verlaten kon wegens onbezonnen houding van de baljuws van Gent en van de Oudburg, die geen van beiden besluiten wilden recht te spreken over drie doopsgezinden die hij, Titelman, gevangen hield (4). Slechts zijn tweede brief — verzonden op 10 januari 1562 — kende succes (5), daar de Raad van Vlaanderen alsdan iedere verdere betwisting brak door het geval op te dragen aan de Gentse magistraat (6).

Een paar jaar later — in maart 1564 — zag Titelman zich nogmaals verplicht de hulp van de Raad van Vlaanderen in te roepen voor een identisch geval (7).

We zien ervan af nog andere voorbeelden van geschillen, die oprezen tussen de inquisiteur en de Vlaamse steden te commentariëren en zullen

(1) GACHARD, Correspondance de Philippe II, dl. II, blz. 479-480.

(2) GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, blz. 206-207.

(3) GACHARD, Correspondance de Philippe II, dl. II blz. 479-480.

(4) STADSARCHIEF GENT, serie 93bis, reg. M.M., f° 303 V°.

IBIDEM, Boon van den Crime, 1561-1563, blz. 108-109.

Op blz. 108 bevindt zich volgende nota in de rand; „Nopens zekere ghevanghenen daerom gheschil es van jurisdictie tusschen die van Ghendt ende den baillu van den Ouderburch”).

(5) STADSARCHIEF GENT, serie 93bis, reg. M.M. f° 303°v° en 304 V°. IBIDEM, Boter van den Crime, 1561-1563, blz. 109-110.

IBIDEM, Keure-resolutiön, 1561-1570, f° 230 v°-231 v°.

(6) STADSARCHIEF GENT, serie 93bis, reg. M.M., f° 304 v°-305.

IBIDEM, Bouc van den Crime, 1561-1563, blz. no.

(7) PRUD. VAN DUYSE en EDM. DE BUSSCHER, Inventaire analytique des Chartes nr. 1.2.28 (24 maart 1564); Enkele doopsgezinden waren gevat geworden in het huis van de genaamde de Sceppere op het gebied van den Heer van Oomberghe, dat onder de jurisdictie van de baljuw van den Oudburg viel.

58

tot slot nog een typisch geval aanhalen dat door J. Scheerder in zijn « Inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw » uitvoerig werd beschreven (1).

In januari 1562 werden te Valenciennes twee handarbeiders, Philippe Mallart en Simon Faveau aangehouden. Hoewel uit hun proces bleek, dat zij hardnekkige kettters waren, durfde de magistraat het niet aan de plakaten op hen toe te passen en het vonnis te voltrekken. Hij was bevreesd voor de Calvinisten, die zich opnieuw roerden in de stad en de overheden met weerwraak bedreigden, indien zij de gevangenen durfden terechtstellen. Op 22 maart verspreidde zich het gerucht dat beide gevangenen de volgende nacht zouden terechtgesteld worden. Bij het vallen van de avond zag men 2 á 300 man, in groepen van zes of zeven, vermomd en deels gewapend met degens op de Grote Markt over en weer wandelen, tot zij 's avonds, rond vier uur, door de regen uiteengedreven werden. De magistraat stelde de terechtstelling uit, voorgevend dat hij hoopte beide gevangenen nog te bekeren. De regentes beval het vonnis met inachtneming van de nodige maatregelen voor de handhaving van de openbare rust, te voltrekken.

In de herbergen werden redevoeringen gehouden waarin met verzet gedreigd werd. Ten einde raad zond de magistraat een pensionaris en een schepen naar de regentes om nieuwe instructies te bekomen. In de zitting van de staatsraad werd voorgesteld dat de markgraaf van Berghen zich persoonlijk naar Valenciennes zou begeven om er de terechtstelling te leiden. Deze was niet zeer ingenomen met de karwei en verklaarde dat de zaak niet gewichtig genoeg was om zich daarvoor naar Valenciennes te begeven; het zou wel volstaan, dat hij zich in de buurt, te Mons of te Cambrai, ophield en zulks te Valenciennes bekend was. Hij vergenoegde zich met de afgevaardigden, in aanwezigheid van de regentes en de staatsraad, de les te spellen en hun te bevelen onmiddellijk af te reizen. Na de terugkomst van de afgevaardigden liet de magistraat nog enkele dagen verlopen. Eindelijk op 27 april zou de terechtstelling plaatsvinden. De brandstapel werd omringd met een ijzeren omheining en maatregelen werden getroffen om de gevangenen, afgesloten van het volk naar de gerechtsplaats te brengen.

De gilden en 60 aanzienlijke burgers werden er gewapend heen gezonden om eventuele onlusten met geweld te onderdrukken. Onder sterk gewapend geleide werden de gevangenen van de kerker naar de brandstapel geleid. Plots begon een groep van 5 à 600 man, gering volk van alle leeftijd en geslacht, de treurige stoet met stenen te bekogelen. De magistraat, vrezende dat de veroordeelden in het oproer zouden ontvluchten, week. De secretarissen wierpen zich op de knieën om God voor de redding van hun geloofsgenoten te bedanken. Daarna braken zij de ijzeren

omheining af, verspreidden de mutsaarden en begaven zich op weg om het dominicanerklooster te plunderen. Onderweg veranderden ze van gedachte, bestormden de gevangenis en verlostten hun beide

(1) J. SCHEERDER, a.w., blz. 90-92.

59

geloofsgenoten, die ze processiegewijs naar de veemarkt leidden waar een predicatie gehouden werd.

De magistraat zag lijdzaam toe, al wat hij deed was de poorten van de stad sluiten en doen bewaken, doch de burgers die belast werden met de bewaking, lieten iedereen doorgaan. Mallart en Faveau ontsnapten en begaven zich naar Engeland (1).

Uit deze enkele voorbeelden moge blijken dat de stedelijke besturen voor een groot deel deze passieve houding gewild hebben, maar deze, anderdeels, eveneens haar rechtvaardiging vond in het dreigend verzet van de bevolking. De kroniekschrijver Renon de France ging nog een stap verder en beweerde, handelend over de periode 555-1562, niets minder dan dat de stedelijke officieren zelf besmet waren door ketterij of althans sympathiek stonden tegenover de belijders van de nieuwe geloofsleren.

Hij aarzelde geen ogenblik om zich dienbetreffende als volgt uit te drukken; « La plupart des officiers dissimulent avec les settaires et hérétiques, jusques aux anabaptistes. Aultres disent que leur conscience ne porte d'en faire justice, moingz du dernier supplice. Sy quelqu'ung est prisonnier, bien qu'obstiné, bonne partie du magistrat ne veult juger, ou s'ilz jugent condampnent les pertinaces aux galères » (2).

De al of niet gewilde laksheid van de magistraten was niet het enige kruis voor Titelman. Een even groot struikelblok vertegenwoordigde voor de inquisiteur de hopeloze onverschilligheid van de Raad van Vlaanderen, die in deze periode maar liefst niet in direct contact treden wou met het netelig vraagstuk van de Hervorming.

Toen Titelman in 1560 geen raad meer wist met de gevangene Joost de Reux, verzocht hij dit organisme zich te bemoeien met de rechtsprocedure, maar kreeg er als antwoord dat de raadsheren hiervoor geen tijd hadden en hij zich maar met de daartoe aangewezen commissarissen behelpen moest (3).

Op 16 mei 1561 klaagde de inquisiteur weer zijn nood bij de Raad van Vlaanderen en drong eens te meer aan opdat men hem toch meer steun zou verlenen in zijn ambtsuitoefening (4) Zijn stem bleef echter roepende in een woestijn!

Ondertussen werd zijn optreden in de Vlaamse steden en dorpen ziender-

(1) J. SCHEERDER, a.w., blz. 62-63.

(2) Cu. Piot Renon de France, Histoire des Troubles des Pays Bas, dl. 1, blz. 47.

(3) STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere, 1338-156z, fo 148 v°-149.

(4) GAILLARD, Archiver du Consell de Flandre, blz. 204.

In vermelde brief verklaarde Titelman; „Mijn Heeren, 't is meer dan tyt dat men toesiet om groot grief te scouwen, indien ick gheen assistentie en cryghe, ick ontlast my voor God en voor den coninck, want ick sien myn pericle sonder vrucht by faulte van assistentie".

60

ogen lastiger gemaakt, zodanig zelfs dat bij sommige overvallen in ketterse middens niet zelden zijn leven op het spel stond.

In zijn brief aan Margareta van Parma, 17 oktober 1561, verzocht hij deze hem het recht te verlenen zich een bestendige lijfwacht van zes wapenknechten aan te schaffen

om aldus in de toekomst zijn ambt van inquisiteur in normaler en veiliger voorwaarden te kunnen waarnemen (1).

De landvoogdes was zich voldoende van de spanning bewust die er heerste tussen de kerkelijke speurders en de op hun privileges prat gaande steden. Margareta van Parma vreesde door het toekennen van deze huurlingen aan Titelman de woede van laatstgenoemde nog meer te doen oplaaien; dientengevolge luidde haar antwoord van 1 november 1561 onomwonden negatief (2).

Amper een paar weken later probeerde de inquisiteur het nog eens langs de Raad van Vlaanderen om, maar zijn voorstel vond er nog veel minder gehoor.

Zijn positie in het graafschap werd nog hachelijker nadat de Antwerpse magistraat, dank zij het krachtadig en behendig beleid van Jacob van Wesenbeke, in 1563 een klinkende overwinning had behaald op de overheden; noch inquisitie noch bisschop zouden er geduld worden!

Ontegengesteld heeft deze overwinning op de koninklijke wil andere steden tot protest aangezet, zelfs in Vlaanderen waar voorzeker de kastijding van het opstandige Gent in 1540 nog altijd fris in het geheugen moet gestaan hebben.

In 1564 barstte ook in het graafschap de bom los; Brugge, Gent, leper en het Brugse Vrije traden thans beslist uit de schaduw van het lijdzaam verzet en sloten in hun hoedanigheid van politieke leiders van het graafschap de gelederen nauw bijeen om in een gemeenschappelijke actie Titelmans hege monie te vernietigen. In hun rekest van 20 oktober aan Margareta van Parma stelden zij de onverdraaglijke willekeur van de kettermeester tegenover hun eeuwenoude privileges in scherpe bewoordingen aan de kaak (3). De grondaanklacht in het betoog bleef het feit dat Titelman het zover had gedreven zonder voorafgaandelijk ook maar in enige mate de magistraat te willen kennen, de huizen binnen te dringen en poorters aan te houden.

Opgeschrikt door het alomgroeivende verzet — de vier leden van Vlaanderen stuurden inderdaad nog drie andere rekestten — zetten zij de inquisiteur aan in de toekomst matiger en discreter op te treden dan dit in de laatste maanden het geval was geweest. Filips II stelden zij, naast een aanpassing van de plakaten en van de inquisitie, zelfs voor, gezien de naam « inquisiteur »

(1) GAILLARD, *Consell de Flandre*, blz. 224-225.

(2) *IBIDEM*, blz. 226.

(3) I. P. GACHARD, *Correspondence du Marguerite d'Autriche avec Philippe II*, dl. III, blz. 417.

zo reusachtig onpopulair geworden was, Titelman voortaan de titel van « juge ecclésiastique » te verlenen (1).

Het lijkt geen twijfel dat de hervormden uit de antipathie voor de inquisitie profijt hebben getrokken !

B. Het Project Jan van Sol ter bestrijding van de Doopsgezindheid.

Bij de aanvang van de tweede helft van de XVIe eeuw had zich het Mennisme onbedreigd boven het Lutheranisme weten te stellen, doch het moest reeds rekening houden met de opkomst van het Calvinisme. Dit openbaarde zich wel degelijk in de eerste helft van de XVIe eeuw door Peter Brully in het Doornikse (2), maar kende slechts zijn bloeitijd na 1550, zelfs in steden als Brugge en Gent. (In ons « Gents

Martyrologium » hebben wij omstandig onze redenen uiteengezet, waarom de kring van Martin Hueribloc in 1545 moeilijk als een Calvinistische gemeenschap kan beschouwd worden.) (3).

Indien de wereldlijke en kerkelijke overheden in 1550 en de eerste daaropvolgende jaren nog geen gevallen van ernstige Calvinistische agitatie te beteugelen hadden, des te meer werd hun aandacht gaande gehouden door de steeds toenemende doopsgezinde leerverspreiding zowel in de steden als op het platteland.

Dat deze expansie zelfs de hoogste bestuurlijke instanties verontrustte, bleek ongetwijfeld uit de levendige belangstelling, die zij koesterden voor de komst te Brussel van Jan van Sol (4).

Deze laatste was een geboren Dordrechtenaar, die wegens schulden in 1530 de Nederlanden verlaten en zich sedertdien te Danzig gevestigd had.

Reeds vóór zijn vlucht openbaarde hij zich bij de Amsterdamse magistraat als een verwoed bekamper van de anabaptisten door de drijfverijen van Hendrik van Hasselt bekend te maken. Na enkele jaren verblijf in het Danzigse deed hij er de bittere ervaring op dat het volhouden van een anti-doopsgezinde actie als enig resultaat opleverde dat hij steeds meer vijanden maakte. De obsessie bestendig het mikpunt uit te maken van haatdragende landgenoten woog na enkele jaren zó zwaar, dat Jan van Sol bij de aanvang van 1549 het besluit nam mar zijn vaderland terug te keren en aldaar de regering zijn ervaring en zijn diensten aan te bieden om het anabaptistisch gevaar te bestrijden. Nog in de zomer van ditzelfde jaar verscheen hij vóór de Amsterdamse magistraat en legde deze zijn breedopgevat ontwerp voor.

Daar de praktische omzetting van de Sols project evenwel buiten de

(1) P. FREDERICQ, Travaux prafiques, ze aflevering, blz. 126 (vermelde uitdrukking werd door E. Hubert aangehaald in zijn inleiding op de Table chondogique du registre sur le fait des Hérésies et Inquisition.

(2) Ca. GAILLARD, Le procès de Pierre Brully (1544-1545).

(2) Verscheen in de reeks van de werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren van de Rijksuniversiteit te Gent (Brugge 1945).

(4) R.A.B., Etat et Audience, nr. 1171/3.

bevoegdheid viel van de stedelijke of provinciale autoriteiten, werden zijn voorstellen op 5 december 1550 aan Viglius, voorzitter van de Geheime Raad overgemaakt.

Dit had voor gevolg dat de Dordrechtenaar met zijn plannen in zover succes kennen mocht dat hem op 22 december van vermeld jaar een onderhoud met J. de Wierden, keizerlijk secretaris werd toegestaan. Deze laatste bepaalde zich bovendien niet bij de ontvangst van het geschreven concept, maar gebruikte deze gelegenheid om beroep te doen op de kennis van Jan van Sol in zake de organisatie van de doopgezinde gemeenschappen.

De verwachtingen van De Wierden werden hoegenaamd niet teleurgesteld, daar de uiteenzetting van de verhoorde, naast gekende algemeenheden, tal van wetenswaardige bijzonderheden behelsde.

De Dordrechtenaar zag in het Anabaptisme in hoofdzaak drie van mekaar wel verscheiden stromingen nl. de Melchiorietische (bedoeld werd vreedzame doopsgezinde confessie), de David Joristische (volgens de leer van David Joris, leer die eerder zeldzaam voorkwam in Zuid-Nederland) en de Batenburgse.

Van deze drie confessies was — zo ging Jan van Sol verder — de eerstgenoemde de belangrijkste; deze beweging stond onder leiding van Obbe en Dirk Philips, alsook van Menno Simons (de enige die voor Vlaanderen dient in aanmerking genomen).

Deze leiders zonden talrijke leraars uit, die bij voorkeur 's nachts de aangewezen stad binnenkwamen en er door enkele geloofsgenoten onmiddellijk naar een veilige schuilplaats gevoerd werden.

In de broederschap zelf bestond verder nog de belangrijke functie van « buyldragers » d. z. de diakens, belast met het financieel beheer van de gemeente. Heel merkwaardig is de bewering van Jan van Sol, dat deze 'buyldragers' de minder welgestelde broeders geld toevertrouwen, dat door laatstgenoemden werd teruggeschonken op het ogenblik dat ze zich met de voorgeschoten som volledig hadden opgewerkt. Dit was volgens de Dordrechtenaar de enige verklaring voor het feit dat in het milieu van de doopsgezinden reeds meer welgestelden gingen huizen.

Na dus Jan van Sol aan het praten gebracht te hebben, nam secretaris De Wierden in zijn verslag enkele voorname punten over van het voorgelegd ontwerp betreffende de uitroeiing van de Doperse drijverijen.

Dit algemeen overzicht doet reeds vermoeden dat de zwaarste taak toegekend werd aan de stedelijke officieren, die zowel inlichtingen moesten inwinnen over degenen die in hun jurisdictie verblijf hielden als over al wie de stad verliet. Opvallend in dit verband is beslist dat in van Sols plan slechts bij uitzondering gewag gemaakt werd van de kerkelijke overheid, die alleen maar de magistraat helpen moest voor het al of niet verlenen aan de gedaagden van attestaties van goed katholiek gedrag en verder eventueel opgeroepen kon worden voor nader geloofsonderzoek in twijfelachtige gevallen.

Op 24 december 1550 verscheen Jan van Sol wederom voor J. de Wierden. Het onderhoud leverde weinig nieuwe gegevens op, tenzij waar

63

de Dordrechtenaar het had over de ontwikkeling van de doopsgezinde broedersschappen te Danzig. Met klem verzekerde hij de keizerlijke secretaris, dat de Nederlandse anabaptisten aldaar niet zonder genoegen door de lokale overheid ontvangen werden, die in deze immigratie vóór alles een winstgevende zaak zagen. Niet alleen boden de Nederlandse inwijkelingen spontaan in plaats van de gebruikelijke som van vier, niet minder dan dertig gulden als pachtgeld aan, maar bovendien veroorzaakten hun werkmethode een onloochenbare verbetering in de plaatselijke landbouw- en textielbedrijven; begrijpelijkerwijze werden deze veranderingen met een zeer gunstig oog bekeken door de Danzigse overheden.

De zaak Jan van Sol kwam ten slotte voor de rechtsgeleerde Veltwijck, lid van de Geheime Raad, die, na aanvankelijk nadere bijzonderheden gevraagd en verkregen te hebben omtrent de personaliteit van de gedaagde, overging tot de nauwgezette juridische behandeling van diens project, dat vervat was in zestien artikelen.

De eerste vier punten nopens het Doopsprobleem werden door Veltwijck degelijk en toepasselijk geacht. Hij ging absoluut akkoord — mits voorafgaande bekrachtiging van de Leuvense theologen — met de eis dat het kind 24 uur na zijn geboorte ten doopvont diende gehouden te worden en dit in 't bijzijn van de vader, die zelf het verzoek doen moest voor deze kerkelijke ceremonie. Was hij toevallig op dat ogenblik afwezig, dan moest hij zich bij zijn terugkomst onmiddellijk naar de pastorij begeven en er zijn dank uitspreken voor de kerkelijke interventie. Ook de moeder moest zich na haar genezing tot de pastoor wenden, die haar na de reinigungsritus weer de toegang tot de kerk verlenen zou. In tegenstelling met deze vier alinea's vond het vijfde artikel niet de minste instemming. De auteur van het geschrift wenste hier de ouders de verplichting op te leggen voortaan bij een geboorte te zorgen voor de

tegenwoordigheid van twee bureu, die de rol van getuigen zouden vervullen.

Deze maatregel was, aldus Veltwyck, slechts in zover toepasselijk waar én de ouders én de gevraagde bureu tot één en dezelfde stand behoorden, maar volstrekt te verwerpen in het geval van adellijke of rijke families. Deze zouden immers allesbehalve ingenomen zijn met het idee mensen bij het kraambed te noden uit minder kapitaalkrachtige middens, laat staan uit andere standen.

Tegen het zesde en zevende punt van het project werden er geen bezwaren geopperd; eensdeels werd er vanwege de bewoners gevergd onmiddellijk het nieuws van een geboorte over te maken aan de wijkofficier en anderdeels zou iedereen van zijn twaalfde jaar af tenminste éénmaal 's jaars al het nodige doen om het H. Sacrament in ontvangst te nemen.

Wanneer evenwel Jan van Sol met zijn achtste artikel wederom het sociaal en politiek terrein betrad, stuitte hij op een nieuwe onverbiddelijke weigering vanwege Veltwyck. De Dordrechtenaar toonde er zich partijganger van de indeling der dorpen en kleine steden in vier delen ten einde er iedereen, zonder onderscheid van rang, te kunnen onderwerpen aan een ernstig

64

onderzoek. Hierop beweerde de tegenpartij dat soortgelijk initiatief onmogelijk door ic voeren was, gezien de Predikheren en al wie, krachtens de privileges, aan de stedelijke jurisdictie ontsnapte zich voorzeker aan deze eventuele besluiten niet zouden onderwerpen.

Evenmin was het voor verwezenlijking vatbaar al de bewoners die hun stad of dorp voor een tijd verlaten hadden te verplichten uiteindelijk de derde dag na de thuiskomst bij de pastoor aan te lopen om het H. Sacrament te ontvangen (negende artikel) daar de Kerk zelf voor een dergelijke schikking niet meer te vinden zijn zou.

Door de afwijking van het achtste en negende artikel verliest tevens het tiende grotendeels zijn betekenis. Hier werd aan de bureu van een voortvluchtige de plicht opgelegd de afwezigheid terstond bij de overheid te melden en in het geval dat de emigrant terugkeerde nauwgezet te controleren of deze wel al de voorschriften van de vorige twee alinea's naleefde. Na dit voorstel kon dus nog alleen het aankondigen van afwezigheden in aanmerking genomen, hetgeen op zichzelf niet van alle waarde ontbloom was gezien hierdoor dan toch de taak van de wijkofficieren verlicht werd.

In het elfde punt zette Jan van Sol zijn theorie omtrent de huwelijksinzegening uiteen die, volgens hem, niet langer in beperkte kring, maar in 't openbaar door de kerkelijke overheid diende te geschieden. Veltwyck bracht hiertegen in dat soortgelijke gebruiken niet strookten met de zienswijze van de clerus, alhoewel de voorgestelde maatregel ongetwijfeld nuttig zijn zou voor de bestrijding van de plaag van de geheimgehouden huwelijksplechtigheden. Daarenboven eiste de Dordrechtenaar, terecht volgens de vertegenwoordiger van de Geheime Raad, dat wanneer voortaan de man of de vrouw het land verliet, de overgeblevene hiervan terstond bericht geven moest aan de magistraat.

Deze diende dan al de verkregen inlichtingen betreffende de vluchteling over te maken aan het Hof, dat op zijn beurt een verwittiging sturen zou aan de stedelijke overheid van de localiteit, waar de uitgewekene verwacht kon worden.

Aangaande het twaalfde artikel werd evenwel de eensgezindheid op verre na niet bereikt. Krachtens de voorgestelde voorschriften zouden in de toekomst de eigenaars van huizen zich telkens naar de magistraat moeten begeven met hun candidaat-huurders, die dan precies de verklaring geven moesten waarom zij hun vorige woonplaats opgegeven hadden en om welke redenen zij een nieuwe residentie

nodig achtten. Bezwaarlijk toe te passen, besloot de officiële jurist, vermits men al dadelijk in conflict raken zou met de kooplieden, voor wie de hier bekampte bewegingsvrijheid een vereiste was van het allergrootste belang.

Even onredelijk luidde het volgende artikel, dat, naar de letter uitgevoerd, al wie zich na 1534 (?) in een bepaalde plaats gevestigd had, verplichtte binnen een tijdsverloop van zes maanden te zorgen voor een degelijke

65

attestatie (onder eed bekrachtigd door drie à vier getuigen), aangevraagd bij de overheid van de vorige residentie. Dat Veltwyck dit voorstel als een administratieve onmogelijkheid heeft beschouwd lijdt geen twijfel. De enige aantekening die hij in margine bij dit artikel aanbracht, was dan ook het laconische; « n'est nullement praticable » !

Dezelfde reactie stelden we vast bij het veertiende punt, waar sprake is van het hernieuwen van alle attestaties die vóór het einde van 1550 uitgereikt werden. Tot hiertoe is van Sols ontwerp niet speciaal afgestemd op de bestrijding van het anabaptisme.

In deze leemte werd evenveel voorzien door het vijftiende artikel, dat bij zijn toepassing een geducht wapen worden moest in de handen van de kerkelijke en wereldlijke overheden. Het ging hier inderdaad om het verplicht afleggen van de getrouwheidseed aan de gebruiken en wetten van de stad, nadat de gedaagden zich vooraf inzake de attestaties in orde hadden gesteld. Voor een doopsgezinde was deze klip onomzeilbaar, daar hem het ijdel gebruik van Gods naam ten strengste verboden was.

Hoe onfeilbaar ook dit uitgedachte middel voor de uitroeijing van het Anabaptisme aan Veltwyck mocht voorkomen, toch zag deze zich gedwongen het van de hand te wijzen. Eens te meer vormde de stand van de handelslui het voornaamste struikelblok, daar men toch van al deze kooplieden, wier stamstreken zó uiteenlopend waren, niet vergen kon dat zij bij het betreden van een stad telkens de getrouwheidseed zouden afleggen.

De factor « kooplieden » vrijdelde bovendien de verwezenlijking van de voorstellen van het zestiende en tevens laatste artikel. Hier handelde Jan van Sol over de uitgewekenen die voornemens waren naar de Nederlanden terug te keren. Dit kon, aldus de Dordrechtenaar, slechts gebeuren, nadat zij vanwege de bevoegde soevereine hoven een placetbrief zouden ontvangen hebben.

Wat de niet terugkerende, verdachte emigranten betrof, hun goederen zou men onverwijld verbeurd verklaren, waarbij de ene helft van de opbrengst aan de familieleden moest toevertrouwd worden en de resterende helft aan de keizerlijke schatkist zou toekomen.

Veltwyck liet deze slotbepalingen vergezeld gaan van de volgende kanttekening; «Cestui article seroit fort utile, ce ne fust pour la difference des sectes et pour ceulx qui viennent hanter ce pays merchandement » !

Het hierboven geanalyseerde document werd op 2 januari 1551 door de Geheime Raad aan Ruard Tapper toegestuurd met verzoek het ter discussie voor te leggen bij het College van de Leuvense Theologen.

Was het antwoord van Leuven gunstig, minder geruststellend bleek de houding door de Raad van Holland, Zeeland en Friesland aangenomen tegenover het ontwerp van Sol. Omtrent de artikelen betreffende de te geven ruchtbaarheid aan de doopsceremonie wees dit Noordnederlandse bestuursorganisme op het feit dat zelfs

maar al te veel katholieken erop uit waren zekere geboorten zo geheim mogelijk te houden.

Wat de kwestie van de uitwijkelingen aanbelangde, was de houding van

66

de Hollandse Raad nog categorischer. Met klem legde deze de nadruk op het feit dat de economie van Noord-Nederland vóór alles aangewezen was op het handelsleven; dientengevolge ware het volstrekt onverdedigbaar kooplieden, die voor vier à vijf jaar naar Duitsland of Noorwegen vertrokken en vóór hun afreis de faam van goede katholieken genoten, wegens deze of gene verdachtmaking zo maar hun goederen verbeurd te verklaren. Dat van Sol anderdeels van wal stak met maatregelen tegen de gewettigd verdachte emigranten was bovendien totaal overbodig, vermits hierin toch reeds voorzien werd door de plakaten van 18 januari en 25 september 1550

C. Houding van de Overheid.

Zonder de gebeurtenissen voorop te lopen moge hier onderstreept worden dat deze terughoudendheid van de centrale regeringsmiddens en de talrijke restricties van de provinciale besturen geen weerstand aan de tijd geboden hebben. De menigvuldige confiscatielijsten die sedert Alva werden aangelegd en de streng vereiste eedaflegging van getrouwheid aan het Spaanse Regime na de restauratie van het Habsburgse gezag door Alessandro Farnese hebben bewezen dat het door Jan van Sol aangevoerd materiaal bruikbaar was.

Verwekte het plan van de Dordrechtenaar geen onmiddellijke verscherping van de beteugelingsmethode, toch brak kort na 1550 een verwoede vervolgingsstorm los boven tal van steden in het Vlaamse graafschap.

Wanneer wij ons hier beperken tot de tot dusver bekendgeraakte doopsgezinde slachtoffers van deze reactie van de wereldlijke overheid uit de jaren 1551-1553, dan moeten hier geciteerd worden; te Kortrijk (2) Jooskint; te Brugge (3) Jan Helleman; te Gent (4) Margriete van den Berghe, Gooris Cooman, Naentkin Bornaige, Wouter van der Weyden, Catharina van Lier, Hanskin Bufkin, Hans van Overdam, Pieter van de Hende, Willem de Camp, Jacob Curick, Willem de Brouwere, Gillis van Gusseme, Lisbette Piersins, Pieter van Olmen, Cornelis Claissonne, Willem van Leuven, Lievin Verreken; te Komen; Guilliame van Robaeys en een anoniem gebleven smid (5); te Oostende; Wouter van Cappelle (6). Hunnerzijds moesten Jacob en Philippus de Heere in allerijl Aalst verlaten, daar ze wegens een te sterk opvallende

(1) RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Etat et Audience, nr. 1171/3.

(2) TH. SEVENS, Handvesten rakende de Wederdopers ende Calvinisten der XVIe eeuw in de voormalige kastelnij van Kortrijk, blz. 86.

(3) Cfr. ons Brugs Martyrologium.

(4) Cfr. ons Gents Martyrologium.

(5) VAN BRAGHT, R.W., dl. II, blz. 105, 183. De officiële bescheiden vermelden deze namen niet.

(6) IBIDEM, blz. 15o. Ook deze naam werd niet in officiële documenten teruggevonden.

67

Mennonietische leerverspreiding onvermijdelijk in de handen van het gerecht zouden terechtgekomen zijn (

Waar de dringende toon van Jan van Sols geschrift slechts tot de hypothese dwong dat de expansie van het Mennisme een probleem was geworden, leverden genoemde

martelaars een sprekende getuigenis op voor de effectieve bloei van de doopsgezinde kringen zoals uit de hun afgenomen verhoren wel gebleken is.

D. De Leerverkondigers

Drongen vóór 1550 slechts bij uitzondering namen van bekende leerverspreiders tot ons door, in de thans behandelde tijdspanne van 1550-1565 zullen wij tal van actieve figuren op onze weg ontmoeten.

Blijft het waar dat de eigenlijke leiders Menno Simons, Obbe en Dirk Philips het persoonlijk nooit hebben aangedurfd in Vlaanderen zelf op te treden, toch zorgden deze Noordnederlanders ervoor dat de Vlaamse akker niet verstoken bleef van geestelijke leiding en materiële steun. Noord-Nederland stuurde ons overigens een onverschrokken werker in de persoon van Leenaert Bouwens (2).

Deze laatste was de hogere leiding van de Noordnederlandse broederschap bijgetreden op een ogenblik dat zij een dringende behoefte kende aan bekwame helpers.

Ingevolge betreuenswaardige afscheuringen waren de plaatsen van Obbe Philips en David Joris vacant geworden, terwijl de overgebleven Oudsten Menno Simons en Dirk Philips de wijk hadden moeten nemen naar het buitenland.

Eerst had de broederschap tussen 1542 en 1547 vijf nieuwe leraars aangesteld, met name; Adam Pastor, Hendrik van Vreden, Antonius van Keulen, Frans Reines de Cuyper en Gillis van Aken. Omstreeks hetzelfde tijdstip nam Teunis van Hasterath het leraarsambt waar in de Roergewesten.

Na reeds ettelijke jaren meegewerkt te hebben aan de verspreiding van de doopsgezinde confessie, werd Leenaert Bouwens in 1553 door Menno Simons tot bisschop gewijd. Het daaropvolgende jaar begon hij al te onderwijzen en te dopen in Zuid-Nederland of om het met woorden van zijn dopeling Jacques d'Auchy uit te drukken « Hij onderwees de betering des levens en uyt te doen den ouden mensche en aan te trecken den nieuwen ». Deze eerste doorreis nam Leenaert Bouwens tot 1556 in beslag. In deze periode hield hij in hoofdzaak verblijf te Antwerpen, Brussel, Doornik, Gent, Ieper,

(1) J. Loosjes, Jan Jacobsz en de Jan Jacobsgezinden; in F. Pijper, Nederlands archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, dl XI (a° 1914), blz. 186, de gebroeders de Heere richtten te Barlingen de eerste bont- en boezelweverij op.

(2) W. J. KÜHLER, a.w., 279, 293, 298, 301, 306, 311 en w. 327-324, 328 v°, 331, 349, 357, 364, 369, 395-404, 414, 422 en v° 427, 432, 434.

K. Vos, De Doopsgezinden te Antwerpen, blz. 333-337, 390.

Kortrijk, Mechelen, en Menen en bezorgde aan de Zuidnederlandse broederschap 225 nieuwe gedoopten. Hierbij dient gevoegd dat Bouwens actie zich niet beperkte tot het toekennen van het Doopteken aan wie hiervoor in aanmerking kwam, maar dat hij daarenboven de beste krachten tot de prediking heeft aangezeten (1).

Het recruterende van nieuwe elementen voor de leerverspreiding was heel speciaal voor Vlaanderen van het allerhoogste belang; meer nog dan het grote aantal broeders die door toedoen van bijgetreden, lagen deze — trouwens anoniem gebleven — nieuwe propagandisten aan de basis van de bijval die het Mennonisme weldra in Zuid-Nederland boeken zou.

Even vruchtafwerpend bleken zijn bezoeken afgelegd in de perioden 1557- 1561 en 1563-1565, gedurende dewelke zijn dooplijsten voor het Zuiden met 367 nieuwe namen werden uitgebreid.

Hij gaf evenwel, na 1565, zijn vurige prediking en zijn succesvolle doopsceremoniën in het Zuiden op om van dan af al zijn krachten uitsluitend te wijden aan het leiden van de Noordnederlandse broederschap.

Hardnekkig tegenstander van iedere halfslachtigheid inzake nauwgezette omzetting van de geloofsleer in het alledaagse leven, trad hij weldra, als verdediger van de strenge doopsgezinde richting, in conflict met Menno Simons, voorstander van een gezonde toegevingsgezindheid.

Met de hulp van Dirk Philips vergalde Leenaart Bouwens de laatste levensjaren van Menno Simons, die niet alleen onverbiddelelijk van de leiding verdrongen werd, maar zich bovendien tot concessies genoodzaakt zag waarmede hij hoegenaamd niet akkoord kon gaan. Onbetwiste meesters geworden na de dood van de Friese Oudste op 31 januari 1561, droegen de nieuwe leiders de zware verantwoordelijkheid van spijtige splitsingen in de Noordnederlandse broederschap en van een ontegensprekelijke verstarring van de doopsgezinde leer.

In Vlaanderen is Leenaart Bouwens er nooit in geslaagd de naam van Menno Simons en diens geloofsbeschouwingen in ongenade te brengen, zoals blijkt uit de getuigenis van Martin Micron, die Menno's invloed als toonaangevend voorstelt in België. Evenmin heeft de nieuwe leider van de doopsgezinden er de gelegenheid gehad om een ruime sympathie te verwerven voor zijn overdreven zuiveringsactie in de Mennonietische middens. Ongetwijfeld heeft hij de reizen uit de jaren 1557-1561 en 1563-1565 benut om zijn geloofsconceptie burgerrecht te laten veroveren, maar zijn verblijf in de Vlaamse steden was, wegens de nauwgezette controle van de wereldlijke en

(1) V. R, *Succesio Anabaptistica* (B. R. N., dl. II, blz. 51); die hem (d.i. Leen. Bouwens) soe gheweert heeft in syn anghenomen officie, dat hy veel menschen in diverse provincien, als Vrieslandt, Overijssel, Sticht van Utrecht, Hollant, Zelandt, Brabant en Vlaenderen, verleydyt heeft, ueel opleggende het leerampt, die met hem het cuaec rad mochten versprayen ..."

69

kerkelijke overheden (1) van te kortstondige aard om hier ernstige en verdragende resultaten te boeken.

Daarenboven waren de Zuidnederlandse gemeenten, lijk dit verder klaar blijken zal, te innig vergroeid in de gemeenschappelijke strijd om het bestaan, opdat zij gehoor zouden verleend hebben aan de gevaarlijke wenken van Leenaart Bouwens.

Komt zijn naam, ondanks het hoge aantal gedoopten, slechts bij uitzondering voor in de verhoren, brieven e.d., toch gaan de zeldzame aanhalingen nooit gepaard met bittere bespiegelingen omtrent het leven en het optreden van deze Noordnederlandse Oudste.

Hetzelfde mag niet beweerd worden van Gillis van Aken (2) die, ondanks zijn veelvuldig dopen, na 1555 nu precies niet in een geur van heiligheid stond bij de Vlaamse geloofsgenoten. Zijn leven kan maar bezwaarlijk een toonbeeld van deugdzaamheid en volharding geheten worden. Amper enkele jaren na zijn aanstelling als Oudste — nl. in 1554 — moest hij zijn ambt neerleggen wegens schandelijk overspel met een paar zusters van de gemeente. Hij toonde niettemin berouw over zijn onwaardig gedrag en legde met klem de plechtige belofte af in de toekomst zijn functie plichtsbewust te zullen vervullen, indien hem een nieuwe kans geschonken werd. Deze smeekbede om bij vernieuwing het predikerambt mogen waar te nemen vond gehoor bij Menno Simons, die, met toestemming van Leenaart Bouwens en Dirk Philips (wier toegeeflijkheid minder begrijpelijk is), de berouwvolle zondaar in eer

herstelde.

Nadat Gillis van Aken in de gebieden benoorden het Y had moeten vaststellen dat zijn prediking geringe bijval oogstte, reisde hij naar Zuid-Nederland af.

Hier liet zijn activiteit vele sporen na; niet alleen wordt zijn aanwezigheid in de meest verspreide en verst afgelegen plaatsen van het graafschap aangestipt, maar hij droeg bovendien door zijn talrijke doopsceremoniën veel bij tot de expansie van de Vlaamse broederschap.

Hieromtrent laat de vonnistekst zelf niet de minste twijfel bestaan; we lezen inderdaad dienaangaande in vermeld document; « Overmidts dat den verweerdere (d.i. Gillis van Aken) herdoopt is ende oick andere diverssche conventiculen in diverssche plaetsen houdende ende sooi oirsaeck wesende datter menighe gecomen zijn tot dwalinghe ».

(1) Te Antwerpen werd hij op zo december 1538 met Joachim Vermeeren speciaal gevisieerd in het volgende stadsgebod; „Zoo wie enige van der selve twee her- doopende personen, leveren of wysen cunnen, zulckx dat zy daerdoere in handen comen, dadmen denselven dan der stadt wegen, geven sal dry hondert Karolus guldenen, ende daerenboven hen gratie doen, al waren zy herdoopt ...” P. GENARD, Antwerps Archievenblad, dl. II, blz. 355.

(2) K. Vos, Menno Simons, blz. 96, 98 en w.

IBIDEM, Doopsgezinden te Antwerpen, blz. 337.

W. J. KÜHLER, a.w., blz. 262, 279, 300, 306, 313 en w.

En toch konden de broeders na Gillis' afsterven niet met dankbaarheid terugblikken op zijn loopbaan. Deze Oudste besloot immers zijn optreden op rampzalige wijze door zich, na zijn gevangenneming in 1555 te Antwerpen, buitengewoon laf aan te stellen voor zijn onderzoeksrechters. Door de vrees voor een moeilijk te vermijden terechtstelling overmand, zwoer hij terstond zijn geloof af; meer nog, in zijn onbeholpen drang om hoe ook aan de doodstraf te ontsnappen, verklaarde hij zich bereid in al de eertijds bezochte plaatsen terug te keren en er zijn dwaling publiek te herroepen.

Al deze knievallen brachten nochtans de zo begeerde redding niet, daar de Antwerpse magistraat, deze buitenkans om een «annabaptisticarum Episcopus» (d.i. de benaming, die voorkomt op de bladrand van de vonnistekst) terecht te stellen niet uit de hand liet glippen. Dientengevolge greep de onthoofding van Gillis van Aken plaats op 10 juli 1557; na de voltrekking van het vonnis hieuw men hem de rechterhand af, die buiten de stad op een rad werd tentoongesteld.

Voor de doopsgezinden die liever met de woorden van Jeronimus Segertsz « Ick hebbe liever alle dagen tienmael gepijnigt te worden, dan mijn geloove (dat ick beleden hebbe) te versaken 1) sterven dan zonder dat geloof een doelloos leven te leiden », is de lakse houding van Gillis van Aken, één hunner leiders, bijzonder pijnlijk geweest. Vincken Verwee, die wist dat ze mits haar overtuiging af te zweren, het vonnis verzachten kon, aarzelde niettemin geen ogenblik met haar verklaring; «Dat haer leed ware dat zou sterven zoude ghelick hij (d.i. Gillis van Aken) ghestorven es ter cause dat hij of ghinck zyn ghelove » (2).

Het vertrouwen van de Vlaamse broederschap in de leiders werd enkele jaren nadien wederom zwaar beproefd door de smadelijke geloofsverloochening van Joachim Vermeeren, alias Joachim de Suikerbakker (3).

Actief propagandist van Menno's leer telde hij in Vlaanderen gedurende de periode 1557-1560 tal van dopelingen. Met zekerheid kon uitoefening van het Dopersambt waargenomen worden te Menen in december 1557 (4), te Gent in 1558 (5).

Resultaat hiervan was, dat nog in december 1558 driehonderd Carolus guldens uitgelooft werden aan wie er voor zorgde de « gevaarlijke doper » in de handen te leveren van de overheid. Noch deze ernstige bedreiging, noch het feit dat zijn vrouw in mei 1559 door de Antwerpse

(1) VAN BRAGHT, dl. n, blz. 125.

Een identisch geval deed zich in 1553 te Kortrijk voor. Joostkin verklaarde er voor de inquisitor; „Want ick heb alsucken betrouwen op den Heere, dat ick hoepe idat hy die doere myns monts bewaren sal, dat ick u niet en sal seggen, al sout ghy my in stucken scheueren" (Offer des Heeren, ed. 1566, f° 141 vo).

(2) Stadsarchief BRUGGE, Bouc van den Steene, 1558-1569, f° 90 V°.

(3) K. Vos, Doopsgezinden te Antwerpen, blz. 339-344.

(4) IBIDEM, blz. 343.

(5) IBIDEM, blz. 343

magistraat gekerkerd werd, konden verhinderen dat Joachim de Suikerbakker — zo stond hij bekend onder de Vlaamse Mennisten — onverstoord zijn doopceremoniën in Zuid-Nederland voortzette.

In 1565 echter werd plots dit moedig volgehouden apostolaat afgebroken. De Antwerpse Oudste verbleef aldan te Keulen en evolueerde er te midden van doopsgezinden. Hij viel er echter met een ganse troep geloofsgenoten, onder wie de bisschop Manhijs, in de greep van de plaatselijke magistraat. Men trachtte de aangehouden tot de Katholieke Kerk terug te brengen en deze gedragslijn werd Joachim Vermeeren noodlottig; de vertrouwensman van de Vlaamse doopsgezinden bezweek weldra voor het overredingstalent van Cassander. Wel ontkwam hij aldus aan de ander onvermijdelijk geworden straf, maar voor de Mennonietische groeperingen in Vlaanderen was hij onherroepelijk verloren.

Naast deze drie overbekende Dopers kwam in de periode vóór 1560 de Vlaming Hans Busschaert, alias de Wever (1) nog in aanmerking. Deze was in 1555 door Menno Simons tot Oudste gewijd en had in hoofdzaak de zuidelijke Nederlanden tot arbeidsveld verkozen, slechts af en toe deelnemend aan leidersvergaderingen in het Noorden alwaar hij telkens een hardnekkig verdediger van de Vlaamse verdraagzaamheid in zake geloofsleven was.

Daar Busschaerts voornaamste bedrijvigheid slechts na 1560 wordt vastgesteld, zien we ons verplicht deze figuur voorlopig nog niet aan een uitvoeriger bespreking te onderwerpen.

De merkwaardigste vaststelling voor de jaren 1550-1560 is voorzeker het nauwer contact dat tot stand is gekomen tussen de Oudsten en de gemeenten. Afgezien van de belangrijke, maar nochtans tijdelijke verschijningen van Leenaart Bouwens, worden we thans getroffen door het quasi constant verblijf in de Vlaamse gewesten van Gillis van Aken, Joachim Vermeeren en in laatste instantie van Hans de Wever.

Deze nieuwe stap in de evolutie hier te lande verwekte een merkwaardige verandering in het gemeentelven. Door de hierboven geciteerde leerverspreiders

(1) IBIDEM, 354-356. Hij leidde te Gent verschillende bijeenkomsten, diende er herhaalde malen de bejaarddoop toe en zegende er talrijke huwelijken in (o.a. het huwelijk van Petronelle van de Velde met Atheunis van Steen). Wegens de waakzaamheid van de Gentse magistraat was het hem evenwel onmogelijk bestendig in de Oostvlaamse hoofdstad verblijf te houden; iedere moeilijkheid ten spijt bleef deze onverschrokken leerverspreider nochtans in permanente voeling met de alhier gevestigde broederkring. Hardnekkig bewaarden ook hier de gefolterde broeders en zusters het stilzwijgen iedere maal dat de scherprechters hun vragen stelden betreffende hun leiders.

Dit verklaart waarom ons nagenoeg geen andere namen van leraars voor deze belangrijke gemeente zijn bekend geworden. De enige over wie nog gerept werd, was Hendrik van Arnhem „met den creupelen voet". Van hem raakte bekend dat hij de bejaarddoop toediende aan Martijnkin Keere en Belijnkin de Jaghere in het bijzijn van ruim twintig geloofsgenoten.

72

tot zelfstudie aangewakkerd ten einde beter uitgerust te zijn om ten strijde te trekken tegen hun « heidense » omgeving, werden eenvoudige arbeiders in de verplichting gesteld te leren lezen en schrijven. Dat zij die inspanning geleverd hebben is voldoende bewezen geworden door de enkele verhoren, brieven en liederen die ons van hen bewaard zijn gebleven.

Zo kan het bijgevolg geen wonder geheten worden, wanneer deze eenvoudigen — zoals blijkt uit vermelde documenten — in hun verdediging tegenover de met hun verhoor belaste priesters een taal spreken van grondig ingewijden of niet zelden in hun correspondentie met geloofsgenoten een pen hanteren die getuigt van een makkelijk uitdrukkingsvermogen. Alhoewel de bron waaruit ze overvloedig putten steeds dezelfde blijft nl. de Bijbel, toch ligt in hun spreken en schrijven meer dan het mechanisch oproepen van een kennis gebaseerd op een ontegensprekelijk hoogstaand assimilatievermogen, daar rondom het getrouw citeren van teksten der Heilige Schriftuur (vooral in verband met de verdediging van de leer) immer het levende water van hun persoonlijke gevoelens rijkelijk opborrelt.

Een typische vertegenwoordiger van deze « self-made predikers » was Hans van Overdam (1) die te Gent om zijn overtuiging de brandstapel beklom op 9 juli 1551 en over wie we, gezien zijn voorname rol in de schoot van de Gentse broederschap, in bijzonderheden willen treden. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze Gentenaar zou behoord hebben tot de eerste doopsgezinde kring in zijn geboortestad. Snel werkte hij zich op tot een vurig en onverschrokken verdediger van Menno's leer, zodanig zelfs dat hij in 1545 door de gerechtsdienaars werd opgespoord en ternauwernood aan hun greep wist te ontsnappen. Vermoedelijk week hij toen uit naar Antwerpen, hetgeen hem evenwel niet belette af en toe zijn vroegere werkkring op te zoeken. Zo bevond hij er zich op t t april onder de woelige menigte die de bewogen terechtstelling bijwoonde van Margriete vanden Berghe, Jooris Cooman, Wouter vander Weyden en Naentkin Bornaige, vier dopelingen van Gillis van Aken (2).

Dat hij precies deze terechtstelling volgde, was niet aan het toeval toe te schrijven. Vermelde martelaren werden immers dank zij zijn tussenkomst gedoopt door Gillis van Aken. Van het ogenblik af dat hun gevangenneming bekend was, drong Hans van Overdam in de schoot van de Antwerpse gemeente meermalen er bij de broeders op aan om het lot van de gevangenen in hun gebeden te gedenken, opdat dezen tot het bittere einde toe hun geloof

(1) STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Secrete camere, a° 1549-1554, f° 160.

IBIDEM, Briefwisseling, reg. 20, f° 84.

IBIDEM, serie F, nr. 21, stuk nr. 3.

VAN BRACHT, dl. II, blz. 86-94. Zijn verhaal wordt in grote trekken bevestigd door de archivalia; STAATSARCHIEF GENT Raad van Vlaanderen Secrete Camere, 1534-1t554, f° 149-130 ; cfr. Briefwisseling, reg. 20, f° 84-v°

(2) VAN BRACHT, zie commentaar hierboven.

73

zouden gestand blijven. Zo hield Hans van Overdam zich ook op onder de

samengeschoolde massa, die al heel snel de gelegenheid kreeg haar zucht naar sensatie te bevredigen.

Nauwelijks had Naentkin haar uiterste geloofsbelijdenis afgelegd met de woorden; « Dit is de dag daer ik soo seer na verlang heb ! » (1) of daar verhief Jooris Cooman zijn stem te midden van de oplaaiende vlammen, zeggende; « Weet, dat wij niet en sterven om diefte, moord ofte ketterij! ».

Nog wonderlijker klonk de getuigenis van Wouter vander Weyden toen deze Coomans' uitroep als volgt bekrachtigde; « Ghy burgers van Gent, wij en lijden niet als kettters of Lutheranen, die in de ene hand den bierpot en in d'ander een Testament houden en alsoo Gods Woord onteren en in dronkenschap hanteren, maar wij sterven voor de rechte waarheid ».

Tevergeefs trachten de monniken hun het zwijgen op te leggen. Nauwelijks had Titelman van op het schavot een poging aangewend om tot het volk te spreken of daar rezen weinig geruststellende kreten op, zoals; « Ghy verwoede antichristen, staat achterwaert en laat ze spreken ! »

Is Hans van Overdam zo niet de auteur dan toch de instigator van deze manifestaties geweest? Best mogelijk, vooral gezien zijn houding gedurende de hierop volgende dagen tijdens dewelke hij hevig te velde trekt tegen de geestelijken en de magistraat van Gent. Dezen waren erin geslaagd drie jonge mensen, die met de geëxecuteerden van 1 april gevat werden, tot de Katholieke Kerk te doen terugkeren. Vast overtuigd dat deze afvalligheid slechts mogelijk was geworden dank zij machtsmisbruik van de locale overheden op onvoldoende voorbereide broeders gepleegd, stelde Hans van Overdam een

(1) Vooraf had Grietgen in het zicht van de brandstapel met luide stem gezegd; „Mijn heeren spaert drie palen, wy sullen wel alle vier aan eenen sterven, want wy syn doch geestelijk al eens gesint." (VAN BRAGHT, dl. II, blz. 106). De incidenten werden impliciet van overheidswege toegegeven (cfr. bronnen onder voetnoot t van blz. 73 vermeld).

Mayeken Doornaerts zal te Belle op de brandstapel een soortgelijke getuigenis afleggen in 1556; zij riep inderdaad de menigte toe; „Dit is de dag daer ik seer na verlang hebbe om een eynde van alle mijnen druk te maken" (VAN BRAGHT, dl. II, blz. 166).

Broer Cornelis zal later de moedige houding der Mennisten op de plaats van de executie als volgt voorstellen; „Ba, die gaen als singhende, al lachende, al danssende en al springhende ter dootwaerts, ia tot in't brandende vier toe" (Historie van B. Cornelis. blz. 230). Voor Claes de Praet, die zich ook onder de menigte bevond, werd dit incident het uitgangspunt van zijn bekering, zoals uit het hiernavolgende blijken zal. In 1556 aangehouden moest hij op zijn beurt voor Titelman verschijnen. De hoofdinquisiteur maakte van de gelegenheid gebruik om zijn arrestaties te vergelijken met een zuiveringsactie op het arbeidsveld van de gelovigen. Vreemd moet hij opgekeken hebben toen hem als antwoord hierop gegeven werd; „Doen ghy op de Verle plaetse die vier pylkens van Liere plotte over vijf jaer, daer ghy opt schavot stont ende preecte ende de leiden seyden; Antechrist preect, doen ter tijt begonste ic te ondersoecken, om wat geloove dat die lieden daer starven so vrymoedigh ende ick ondersocht de schrifture" (uit de belijdenis van Claes de Praet in; B. R. N., dl. II, blz. 238-253).

74

vinnig manifest op, dat zesmaal overgeschreven « van eenen broeder die beter konde schrijven dan ick (d.i. Hans van Overdam) », vervolgens op verscheidene plaatsen in de stad werd uitgehangen.

In een ongenadige taal werden de clerus de zwaarste verwijten toegestuurd; « Wee u ghy voorvechters ende campers der antechrist die de lange ghewoonten der Roomscher kereken aentreckt als een pantsier om u daer mede te verweren tegen

waerheyt ende dat Mandament des Keyzers als eenen schilt ende dat sweerdts des overicheyt voor u dryft om in alle landen onnosel bloet te vergieten ». En verder heette het; « O ghy gheestelycken Babylon, hoe sal de Heere die onnosel sielen ende dat bloet zynder getuygen aen u versoecken en wreecken, want het al in u bevonden won. Ghy hebt die Coningen der aarde ende alle voleken so droncken gemaect met de wyn der geestelycker hoerderyen, als dat sy die waerhout sien noch hooren en moogen ».

In even harde bewoordingen viel Han van Overdam, na zich vooraf van opstandigheid vrijgepleit te hebben, de Gentse magistraat aan; « Maer verstaet ghy Edele Heeren, dat misbruyck ende mishandelen van uwen staete of te Dienste en bekennen wy niet dat van god sy, maer uutten duyvel te wesen, Ende dat der Antechrist u die oogen betoovert ende verblint heeft door die listigheyt des duyvels, dat ghy u selven niet en bekent ».

Diezelfde gedachtengang vinden we terug in het lied op de Gentse martelaren van 1551 — hiertoe behoorde trouwens Hans van Overdam —, waarin de dichter zich als volgt uitdrukt;

*« Ghy Overheyt wilt doch ontwaken
Hoe blijft ghy dus lange verblent
Het zijn wonderlycke saken
Dat ghy hem niet en kent
Die u de macht heeft gegeven
Te voeren dat wereltlycke sweert
Die ghy vermoort en nemet leven
Syn christo lief ende weert ».*

Op de vraag waarom hij niet in eigen persoon de verdediging van zijn geloofsgenoten voor de magistraat is komen waarnemen, antwoordde Hans van Overdam; « Die Wolf zoude lange roepen na die schapen eer sy comen zoude, wel wetende dat sy van hem verscheurt soude wesen met groter wreeyteyt, sonder recht ende redelicheyt ». In zijn onwankelbare overtuiging van de ontegensprekelijke meerderheid van de Mennonietische leerstellingen ten overstaan van al de andere bestaande ideologieën, schrok deze Gentse doopsgezinde er niet voor terug de magistraat voor te stellen een publiek debat op touw te zetten tussen de bekwaamste vertegenwoordigers uit de katholieke middens en enkele doopsgezinde leiders, mits deze laatsten vooraf de nodige

(1) B. R. N., dl. II, blz. 516- 521.

75

waarborgen voor hun persoonlijke vrijheid te verlenen. Wie in het aldus georganiseerde twistgesprek het onderspit moest delven zou dan op de brandstapel gebracht worden ! Bitsig liet Hans van Overdam op dit opzienbarend voorstel volgen; « maer u cappe soude al anders beven als ghy met my most disputieren opt vuur » (1). Dit « brandstapelmotief » kan onmogelijk als origineel beschouwd worden, maar vindt onbetwist zijn oorsprong in de Bijbelkennis van de Gentse Mennist, waar deze ongetwijfeld heeft gedacht aan het episch toneel van de confrontatie vóór koning Achab van de profeet Elias met de verdedigers van de heidense godheid Baal (I Koningen, 18).

Resultaten leverde van Overdams naïef manifest natuurlijk niet op, tenzij een actievere opsporing van de gevaarlijke Menno nietische zegsman.

Trots dit vergroot levensrisico bleef deze nog geruime tijd in de stad tot hij ten slotte

met een ganse groep geloofsgenoten in de val liep, precies op het moment dat hij van plan was naar Antwerpen terug te keren.

Hans van Overdam had er inderdaad aan gehouden nog een laatste maal het woord te voeren in het midden van de Gentse broeders en zusters vóór zijn afreis naar de metropool. Te dien einde belastte hij de weetdoeners — d.z. diegenen die de leden ter vergadering moesten oproepen — een afscheidsbijeenkomst aan te kondigen, die 's anderendaags in het bos van St-Antelinks (bij Aalst) zou plaatsgrijpen.

Toen Hans van Overdam, vergezeld van zijn boezemvriend Hans Buefkin, de afspraak getrouw, in de vroege morgen op de bewuste plaats verscheen, stelde hij tot zijn grote verbazing vast dat er zich geen enkel gemeentelid bevond. Zijn verwondering duurde evenwel niet lang, daar plots de baljuws van Sint-Pieters (Gent) en van Aalst te voorschijn traden en hem mededeelden dat de anderen reeds te voren in de val gelopen waren. De samenkomst was, — zoals tijdens het verhoor bleek —, verklikt geworden 'van eenen Judas die onder ons was en die scheen een die aldervroomste broeder te weesen van allen die daar waren'.

Wegens het feit dat Hans van Overdam en zijn medebroeders op het grondgebied van de jurisdictie van de baljuw van Aalst gevat waren, leidden de gerechtsdienaars hen naar een kasteel uit de omgeving. Nog dezelfde dag

(1) Slechts zelden voerde een doopsgezinde vóór zijn ondervraging een dergelijke stoute taal. Uit latere tijd - nl. 1556 - is nog de uitval bekend van Claes de Praet, die de aanwezige geestelijken als volgt te woord stond; „Ghy lieden predict den volcke dat men niet drincken soude, ende ghy lieden selve gaet achter de strate so versmoort als verckenen; ghylieden predict dat men nooit gierich sijn en soude, waer is meerder giericheyt dan inde Papen en de Monniken? Ghy lieden predikt dat men niet ledich zijn en soude, waer is meer ledicheyt dan onder u lieden? Ghy lieden sout liever van deure tot deure met de sack oft korf gaan truwanten (= straatslijpen) dan wercken, alsoo men siet" (B. R. N., dl. II, blz. 251-252).

76

kregen de gevangen doopsgezinden tal van bezoeken van onverschrokken geloofsgenoten.

Met het gerechtelijk onderzoek werd te Sint-Antelinks een aanvang gemaakt, maar het eigenlijk verhoor moest te Gent plaats grijpen daar de ganse overval op touw werd gezet door de Gentse magistraat, alhoewel deze laatste niet veel voor het ter hand nemen van het geding voelde. De landvoogdes Margareta van Parma mengde zich evenwel in deze zaak en verplichtte de stedelijke overheid van Gent de rechtsprocedure voor haar rekening te nemen. Aldus werd dan overgegaan tot de overbrenging van de gevangenen naar de Oostvlaamse hoofdstad. Bij het verlaten van het kasteel werden Hans van Overdam en de zijnen aangemoedigd door de schoonzuster van eerstgenoemde en een nog ander onbekend gebleven broeder. De gerechtsdienaars slaagden erin ze allebei in hechtenis te nemen en op de wagen bij te zetten. Een weinig verder onderging een vrouw hetzelfde lot omdat ze de weggevoerden met « God beware u » toegesproken had. Omstreeks de middag bereikte de stoet Gent, waar ondertussen een massa mensen toegestroomd was, waaronder velen hun sympathie betuigden voor de ongelukkige slachtoffers. Hans van Overdam zei dienbetreffend; « Souden zy die alle gevangen hebben die ons aanspraken, sy en souden die op twintich wagens niet gevoerd hebben ».

De ondervraging zelf, in zoverre ze het kader van de discussie omtrent de beleden leer verliet en gericht werd naar het verkrijgen van aanduidingen betreffende de organisatie der gemeente, leverde niets op, ondanks het feit dat Hans van Overdam e.

a. tot vijf maal toe vóór de rechters moesten verschijnen.

De ondervragers kregen het meermalen hard te verduren. Toen een der geestelijken, in toom ontstoken over het hardnekkig verweer van de doopsgezinden ten slotte uitriep; « Sotkens, sotkens, ketters, ketters zijt ghylieden », kreeg hij van van Overdam onmiddellijk te horen; «Siet en is dat niet een fijn leeraer en Paulus seyt, dat een leeraer niet kijfachtig noch toornich wesen en sal » (1).

Ten overstaan van een dergelijke houding kon er niet getwijfeld aan het lot dat deze vurige Mennist te wachten stond. Met hem werden elf andere doopsgezinden in 1551 terechtgesteld, een bijzonder zware slag voor de Gentse broederschap.

(1) VAN BRAGHT, a.w.,d1.II, blz.86-94. — Offer des Meeren, uitgave 1° 1566, f° 54 v°. Aan de hand van de door ons overgemaakte documenten (cfr. blz. 73, voetnoot 1), zal de Heer G. van Mameren de historische echtheid van deze teksten van Van Braght vastleggen in zijn thesis voorgedragen aan de Theologische Faculteit te Aix-en-Provence.

(2) Wanneer wij ons hier even bij Gent bepalen is het opvallend dat van de draconische betugeling in 1551 af de lokale overheden geen moeite ongespaard lieten

77

E. Gevolgen van de repressie.

Herhaalde malen werden de Raad van Vlaanderen, de magistraat (2) en de geestelijkheid aangespoord om onder geen enkel voorwendsel hun vervolgingsijver tegenover de niet-katholieken ook maar in enige mate te laten verzwakken. Het mag dan ook geen wonder heten dat, naast tal van lichtere vonnissen, niet minder dan 25 hervormden, onder wie 19 doopsgezinden, de doodstraf opliepen.

Brugge, Kortrijk en gans Zuid-Vlaanderen vertoonden in het midden van de eeuw een identisch schouwspel. Deze algemene repressievlaag had dan ook voor gevolg dat vele Vlaamse Mennisten het graafschap ontvluchtten en hun toevlucht zochten in Dordrecht, Leiden, Amsterdam, Emden en verdere Noordnederlandse steden.

Onder diegenen die na hun zwerftocht te Amsterdam waren aangeland en hier in de handen van het gerecht vielen, kunnen vermeld worden; Jan de Monick, die zichzelf Fernando van Ghendt noemt, Lorens Nettensen, Lievijn van Gent, Jan Janszn en Meyntgen van Brugge. Stijntje Everard van Deventer kan eveneens in dit verband vermeld worden, vermits zij vóór 1550 Leiden voor G-ent had verlaten en deze stad slechts verliet op het ogenblik dat de vervolging losbrak.

Te Leiden bekende Adriaen Cornelisz dat hij kort vóór zijn aanhouding nog in Vlaanderen vertoefd had (1).

Volgens Claes de Praet — in 1556 als doopsgezinde te Gent terecht gesteld — moeten zich te Emden heel wat Gentse poorters schuilgehouden hebben (2).

Even onveilig bleek Antwerpen, vermits ook Annetgen Muliers (was zij verwant met Willem Mulier, de eerste doopsgezinde die te Gent op 15 juli 1535 terecht gesteld werd?), Tryuken Boens, Lijnken, Anneken Boens en Barbara Thielemans van hieruit naar Amsterdam trokken. Minder gelukkig waren Jeronimus vander Capellen en zijn vrouw, die Gent hadden verlaten wegens een al te opvallende doopsgezinde activiteit en zich sedertdien

om de ketterij te bestrijden en zelfs maatregelen troffen die niet rechtstreeks door de plakaten waren voorgeschreven. Zo verleende de Gentse magistraat aan de clerus belangrijke toelagen om nieuwe leerkrachten aan te werven, die speciaal getraind zouden worden voor de bevechting van de reformatorische „excessen”.

In 1553 verkreeg Franchois van Nieuland 16 £ 3s. 4 d. gr. om vier à vijf jonge lieden naar Leuven te sturen om hen te laten opleiden" in de goddelijke sciencie ten fine hiernamaals

binnen deser stede gheestelicke onderherders of herders ende pasteurs te moghen werdene ter extirpatie van den erreuren ende ketterijen nu regnerende." Meteen werd het convent van de Minderbroeders w s. gr. toegekend voor de onkosten welke hun vergadering van 10 oktober 1553 opgeleverd had „omme aldaer te tracterende of dwort Gods ende heleghe scripture by hemlieden ofte huerlieder suppooste wel ende duechdelic uutgheleit ende ghepreclit wordt, naer de leeringen van der heleghe kersten kercken ter concervatie van allen erreuren ende ketterien". STADSARCHIEF GENT, Stadsrekeningen, 1553-1 5 54, f° 201.

(1) VAN BRACHT, a.w., dl. II, blz. 139.

(2) S. CRAMER, Het Offer des Heeren (B. R. N.), dl. II, blz. 241.

78

schuil hielden in de metropool, waar zij bij de aanvang van 1557 aangehouden en st xecuteerd werden (1).

Zoals reeds boven gezegd, heeft de opgejaagde, bij het verlaten van de plaats waarmede hij het meest vertrouwd was, getracht vooraleer de oplossing te zoeken in een verre reis, zich vast te zetten in deze of gene Vlaamse stad. Het volstaat de reeds opgestelde martelaarslijsten te raadplegen om zich hiervan ruimschoots te vergewissen. Wanneer we het Kortrijkse martyrologium opslaan, stellen we reeds vast dat de Mennisten, die van 1553 tot 1569 in deze stad werden terechtgesteld, afkomstig waren van de meest verspreide landelijke middens nl.; Lendeledede, Helewijn, Deinze, Gullegem, Langemark, Rijsel, Neder-Waasten, Lauwe, Komen en Zwevegem.

De Gentse martelarenlijst biedt een nog grotere verscheidenheid in de opsomming van de plaats van herkomst. Een niet te versmaden constatacie is daarenboven dat er onder de geëxecuteerde Mennisten van 1552 tot 1569 personen voorkomen die uit andere Vlaamse grootsteden voortvluchtig waren en dat sommigen zelfs uit Noord-Nederland stamden. We laten hier dan de plaatsen van herkomst van bedoelde martelaars volgen; Wervik, Leuven, Kortrijk, Komen, Brussel, Leiden, Lier, Ondersele (bij Cassel), Waasten, Nu- kerke, Belle, Poperinge, Brugge, Oudenaarde, Hamme (bij Dendermonde), Maren (bij 's-Hertogenbos), Merendree, Landegem, Zandbergen, Moerkerke (bij Geraardsbergen), Lokerhoute, Nevele, Deinze, Hansbeke, Deventer, La BassLt (Artesië), Tielt en Evergem. (ij).

Het raadplegen van het Brugse martyrologium voor de periode 1558- 1569 (3) leidt tot identische gevolgtrekkingen te oordelen naar hierbijgaande lijst van plaatsnamen; Nukerke, Gent, Sluis, Komen, Middelburg (Zeeland), Zwevezele, Wincle, Diksmuide, Hondschote, St-Winnoxbergen, Cassel, Belle- gem (Kortrijk), Zwevegem, Leisele (Veurne), Kortrijk en Ieper. Dat de emigratie naar Wet buitenland grote afmetingen heeft aangenomen, kan niet in twijfel getrokken worden. Niettemin, zoals bleek uit de extracten van de martyrologia bleef een belangrijke fractie van opgespoorde doopsgezinden binnen het graaf schap vertoeven en ging de broederschappen van andere steden bevolken met de hoop — helaas niet zelden beschaamd —

(1) GENARD, Antwerps archiefblad, dl. VIII, blz. 469.

(2) Cfr. ons Gentsch Maryrologium.

(3) Brugsch Martyrologium te raadplegen onder aangehaalde data.

De datum 1569 sluit een nieuwe periode van systematisch doorgevoerde vervolgingsactie af en brengt in de schoot van de Mennonietische kringen een nieuwe desorganisatie teweeg. Wat het eerste jaartal trefte, dit verschilde door het feit dat wij slechts rekening hielden met doodvonnissen over doopsgezinden uitgesproken; zo vielen de eerste Mennonietische slachtoffers van de tweede helft der XVIe eeuw te Gent in 1552, te Kortrijk in 1553 en te Brugge in 1558.

79

aldaar het zoeklicht van de speurders te kunnen ontwijken (1). Dientengevolge is het leven van vele Mennisten een moeizaam zwerversbestaan geworden; immers, niet alleen moest de verblijfplaats ernstige waarborgen schenken voor een « veilige » residentie, maar bovendien diende zij de opgejaagden de nodige mogelijkheden te verlenen om werk te vinden ten einde er in het leven van de naastbestaanden te voorzien.

F. Bloei van de broederschap.

Naast een klaar bewijs van de verhuizing van broeders en zusters binnen de grenzen van het Vlaamse graafschap levert bovenstaande enumeratie meteen een gewaarborgde kijk op de expansie van het Mennisme. Zij bewijzen vooral dat de broederschappen de ontredderende slag van 1551 te boven zijn gekomen en na dit tijdstip hun belang als religieuze stroming hoegenaamd niet verloren hebben.

Het voornaamste gevolg hiervan was dat de Mennonietische kringen, in tegenstelling met hetgeen doorgaans door Zuidnederlandse historici beweerd werd, allesbehalve op het achterplan evolueerden van het tafereel van de schokkende gebeurtenissen uit de tweede helft van de XVI' eeuw.

Deze constatacie is van primerend belang in het zicht van de nakende beeldenstorm, omdat aldus de verklaring van hun volstreckte neutraliteit ten

(1) Antwerpen werd algemeen beschouwd als een der beste toevluchtsoorden voor wie Zuid-Nederland niet verlaten wilde. Ook de magistraten en andere overheden waren zich hiervan bewust.

Adrien Vanneaulx, die van doopsgezinde praktijken werd beticht, had zich aan de doodstraf kunnen onttrekken. Daar er evenwel twijfel bleef bestaan of hij zich voortaan als overtuigd Katholiek zou gedragen, stelde men Philips II voor hem Dowai of Doornik als definitieve verblijfplaats op te leggen. Wat Antwerpen betrof, deze stad kon slechts bezwaarlijk genomen worden daar „il pourrait mieulx receler et retomber en ladictte secte et compagnie”.

In de metropool liepen tal van Vlamingen niettemin in de val. Er werden premies uitgelooft voor het overleveren van Vlaamse leraars (deze stonden waarschijnlijk nauw in betrekking met de Antwerpse broederschap). Verscheidene doopsgezinden werden aangehouden.

Dit werd o.a. het lot van Barbara en Medarda Catz (van Wervik) Symon Dondt (van Gent), Joas van Beke (van Dentergem), Jan Poote (van Hasselt, hij werd voordien in 1552 of 1553 in de Zuidvlaamse broederschap opgenomen), Hans en Geert Vermandele (van Kortrijk), Jacques Semon (van Bethune), Peeter Verlongen (van Kortrijk) Guillaume de Clerck (van Menen), Baltasar de Rosières (van Doornik), de weetdoener Jan Ghyselinc (van Brugge), Jan de Tymmerman (van Kortrijk), Mayken Christiaens (van Nijpkerke), Jan van Akeren (van Kortrijk), Jan vande Walle (van Eeke) en Calleken Meeuwels (van Kortrijk).

GENARD, a.w., dl. II, blz. 374; dl. XII, blz. 336-337; 337-338; 338-341; 341-343; 344-345; 346-347; 348-350; 350-353; 353-355; 355-358; 360-361; 361-362; dl. XIII, blz. 12-27, 28-29, 33-38.

80

opzichte van deze gewelduitbarsting onmogelijk huizen kan in een numerieke zwakheid.

Het probleem van de betekenis van de Mennonietische vertegenwoordiging in de vóór-beeldenstorm-periode is te belangrijk opdat wij er hier terloops niet bij zouden stilstaan.

Natuurlijk kan er moeilijk sprake zijn van preciese cijfers omtrent de getalsterkte van

de Mennisten, gezien de documenten dienaangaande nagenoeg niets laten doorschemeren. Wij moeten ons noodgedwongen vergenoegen met hetgeen het archivalisch materiaal openbaart omtrent het aantal vergaderingen die in de stad of daarbuiten plaatsgrepen en omtrent het bestaan van doopsgezinde manifestaties in bepaalde centra.

Het aldus bekomen beeld van de expansie van het Mennisme vóór 1566 moet noodzakelijkerwijze als onafgewerkt beschouwd worden. Slechts voor de grote steden kan deze gereserveerde houding opgegeven worden. Iedere Vlaamse grootstad omsloot inderdaad in haar schoot onophoudend ijverige propagandisten van Menno's leer, het bij uitstek conservatieve Brugge niet uitgesloten.

Ter illustratie van deze stelling volgen hier thans enkele aantekeningen van archivalische aard, die, in chronologische orde samengebracht, niet alleen het bestendige van de prediking in de grootsteden doen uitschijnen, maar tevens een licht werpen op de verspreiding van de leer op het platteland.

Het is wel eigenaardig dat, op het verlies van Jan Helleman (verbrand op 16 januari 1552) na, de Brugse broederschap niet geleden heeft onder de vervolging van 1551.

(1)

Alhoewel Pauwels Vermaete (2) sedert 1548 regelmatig vergaderingen in de stad belegde, werd het 1552 vooraleer de magistraat kennis kreeg van dit feit. Het pleit beslist voor de betrouwbaarheid van de aangesloten broeders en tevens voor de stevige organisatie van hun gemeenschap, dat de stedelijke overheid, ondanks de kennisgeving van de bijeenkomsten, niet vatten kon.

Wat Gent betreft, hier brachten de aanhoudingen en executies van doopsgezinden in 1552 geen onderbreking teweeg in het gemeentelven.

In 1552-1553 werden er tal van vergaderingen belegd en verscheidene doopceremoniën gehouden met de medewerking van Cornelis Claissonne, van Leiden (3), Jan van de Walle (4) en van degene, die ons niet anders bekend raakte dan onder de benaming van « Christiaen » (5).

Hun bedrijvigheid was uiterst renderend, te oordelen naar getuigenissen van 1555, die ons in het midden van een bloeiende vereniging plaatsen.

(1) Brugsch Martyrologium, blz. 36.

(2) Brugsch Martyrologium, blz. 45.

(3) Gentsch Martyrologium, blz. r8.

(4) Brugsch Martyrologium, blz. 46.

(5) STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Serie F, nr. 21.

81

Adrien Vanneaulx van Dowaaï, verhaalde dat hij, gedurende zijn reizen, herhaalde malen gelegenheid kreeg de verkondiging van Menno's leer te beluisteren in de Oostvlaamse hoofdstad (hij bekende verder ook vergaderingen bijgewoond te hebben te Doornik). In 1555 werd hier, volgens de Mennonietische ritus, het huwelijk ingezegend van Jerosme vander Cappellen met Margriet Vanneaulx (1). Ondertussen waren in de Gentse kring nieuwe krachtige figuren opgestaan met Pieter Coerte, Antheunis Hellegoet, Hans de Vette, Caerle Tanghereet en Adriaen Petersz-Pan, die trouwens hun godsdienstijver met de dood bekochten (2).

Harerzijds legde Tannekin Demeere op 31 juli 1561 vóór Titelman, bijgestaan door Pieter de Backere, de verklaring af dat zij sedert 1550 de Katholieke Kerk verlaten had. Sedertdien woonde zij geregeld vergaderingen van Mennisten bij en had zich ten slotte in 1560 te Gent door « Joos » (nadere bijzonderheden gaf ze niet) laten herdopen (3).

Martin Micron, hevige bekamper van de Mennisten, moest zelf bekennen dat zijn tegenstrevers in 1555 een machtige invloed hadden verkregen in Zuid-Nederland (4). Van 1555 bereiken ons eveneens interessante gegevens betreffende de bekendheid van Menno's leer buiten de brandpunten Gent en Brugge.

De auteur van het doopsgezind martyrologium, T. van Braght, vertelt van een rijk lakenkoopman, Lenaert Plovier, die te Menen openlijk tot de aldaar gevestigde broederschap toetrad (5).

Anderdeels staat het vast dat Jacob de Rore te Roeselare voor het eerst in 1556 een vergadering leidde (6), terwijl het jaar nadien de aanwezigheid van Joachim Vermeeren te Menen gerapporteerd wordt (7).

(1) RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Etat et Audience, 1177/1 en 1177/3.

(2) Gentsch Martyrologium, blz. z5.

Adriaen Petersz Pan werd te Antwerpen op 18 juni 1559 onthoofd. Vermoedelijk was hij leraar te Gent. Zo niet moet hij althans meermalen in de Gentse kring gewerkt hebben en er zeer vertrouwd mee geweest zijn; hiervan getuigt zijn nagelaten brief aan het adres van de Gentse broederschap (B. R. N., dl. II, blz. 373-392; K. Vos, Doopsgezinden te Antwerpen; in C. K. H., dl. LXXXIV, blz. 360-361).

(3) STADSARCHIEF GENT, Crimineel Sententieboek, 1561-1565, blz. 30 .

Tannekin Delmeere werd met Lynken Claes aangehouden; beiden bleven hun geloof trouw. Nadat de overheid reeds herhaalde maën gepoogd had ze tot inkeer te brengen, verzochten beide vrouwen de cipier even bij de vóórschepen aan te lopen met de boodschap dat het waarlijk nutteloos was nog verdere pogingen aan te wenden ! (IBIDEM, blz. 32).

(4) K. Vos, Doopsgezinden te Antwerpen, blz. 328.

(5) VAN BRAGHT, dl. II, blz. 270-271.

Ook Jooris Wippe bekeerde zich tot het Mennisme; ten onrechte beweerde van Braght (dl. II, blz. 203) dat Wippe burgemeester van Menen was (mededeling van de heer Krahé).

(6) Brugsch Martyrologium, blz. 58-60.

(7) K. Vos, Doopsgezinden te Antwerpen, blz. 343.

82

Een zeer interessante kijk op de verspreiding van het Mennisme in Vlaanderen vóór 1558 leveren nog de processtukken aangaande de in vermeld jaar te Brugge terechtgestelde doopsgezinden (1).

Volgens deze bron sympathiseerde de Nukerkenaar Jacob de Zwarte reeds geruime tijd met de doopsgezinden van Oostende en Hondschote. Het was overigens in laatstgenoemde stad, dat hij in 1557 vóór talrijke aanwezigen de bejaarddoop ontving. Om in het duister gebleven redenen — werd hij toen reeds opgespoord — verliet hij deze plaats en vestigde zich bij de aanvang van 1558 te Brugge. Hier vertoonde hij zonder dralen zijn volle medewerking aan de verkondiging van Menno's leer hetgeen hem de brand stapel kostte op 15 augustus 1558.

In het milieu van de Brugse broederschap was Jacob de Zwarte in betrekking gekomen met een vurige Mennonietische propagandist; Jan Vervest. Deze laatste was een Gents rederijker, die reeds ettelijke jaren in de beweging van het Mennisme had gestaan.

Vóór 1551 reeds vertrouwd met de doopsgezinde kring in zijn geboortestad, behoorde hij in vermeld jaar tot de groep gevluchten, van wie het Memorieboek van de stad Gent gewag maakt. Te zeer bekend geraakt in Vlaanderen vatte hij het plan op zich in deze of gene Noordnederlandse stad te vestigen.

Noch te Amsterdam noch te Dordrecht mocht hij er in slagen voldoende werk te vinden om in de levensbehoeften van zijn talrijk gezin te voorzien (hij was op dat

ogenblik reeds vader van 3 jongens en 2 meisjes). Ten einde raad waagde hij zich opnieuw te Gent op gevaar af onmiddellijk opgepikt te worden. Zijn leven stond des te meer op het spel, daar hij zich kort na zijn terugkomst openlijk bij de doopsgezinde rangen voegde en zich door Gillis van Aken dopen liet. Het geluk bleef aan Vervests zijde, toen de inquisiteurs een nieuwe aanval deden op de Gentse Mennonietische middens en hij eens te meer ongehinderd de gevaarlijke greep ontkwam. Het nutteloze inziende van een nieuwe reis naar Noord-Nederland, vestigde hij zich te Brugge, alwaar hij te werk gesteld werd door Frans Dhondt.

Van nu af aan offerde Jan Vervest zich volledig op voor de verspreiding van het Mennisme in de stad, hierbij getrouw gerugsteund door zijn levensgezellin, Livine Verwee, die, sedert 1555 door Gillis van Aken te Gent gedoopt, voor haar echtgenoot niet moest onderdoen waar het er op aankwam haar geloof te verdedigen.

In hun huiskamer werden menigvuldige vergaderingen gehouden, waar ervaren Mennisten het hunne bijdroegen om de grondvesten van de Brugse broederschap te verstevigen. Onder de getrouwe bezoekers bevond zich de zestigjarige Sluizenaar Pauwels Vermaete die, als dopeling van Jan van Tricht, sedert 1537 in de doopsgezinde beweging stond. In vermelde bijeenkomsten

(1) Brugsch Martyrologium, blz. 41-47.

83

ten huize van Jan Vervest trad hij als voorganger op; geen wonder bijgevolg dat hij, op het ogenblik van zijn aanhouding (1558) in bezit gevonden werd van een Nieuw Testament, een uitgave van de Psalmen Davids en een Martelaarsboek. Hij leidde nog andere vergaderingen in de woning van de Gentse emigrant Martin van de Walle. Deze laatste was na zijn doop door Gillis van Aken een zo in het oog vallende Mennist geworden, dat ook hij zich allesbehalve veilig gevoelde toen in 1551 de vervolging in zijn geboortestad losbrak. Na ettelijke jaren rondgereisd te hebben vestigde hij zich in 1557 definitief te Brugge; het is niet uitgesloten dat zijn jongere broer, Jan van de Walle, leraar bij de Antwerpse broederschap, hem hier opgezocht en desgevallend ook in deze stad het woord gevoerd heeft.

Tot diezelfde kring van vooraanstaande Brugse doopsgezinden, die in 1558 hun overtuiging met de marteldood bekochten, behoorden verder nog de Komenaar Jan de la Beecke en Vervests neef, de Gentenaar, Hans van den Broecke.

Al de vergaderingen in de stad werden aan de broeders en zusters kond gemaakt door Franchois van Ieper, die echter niet gevat werd.

De verhoren van de bovenvermelde Mennisten wijzen daarenboven, voor de periode die het jaar 1558 voorafgaat, op een drukke activiteit van Menno's discipelen te Hondschote, Menen, Vladslo, Werken, Wervik, Poperinge en Gistel

Volgens de verklaringen van Calleken Vermaete, de achttienjarige dochter van de reeds vernoemde Pauwels Vermaete, zou nochtans de laatstgenoemde stad weinig geschikt geweest zijn voor het houden van grote vergaderingen. Het blijft desondanks heel opvallend dat zij met haar vader precies naar Gistel trok om er zich aan het waakzaam oog van de speurders te onttrekken. Hierbij mag niet uit het oog verloren worden dat Pauwels Vermaete als Mennonietische leraar speciaal gevisieerd werd; zonder het bestaan van een betrouwbare kring was o.i. zijn verblijf als niet-poorter te Gistel volstrekt onmogelijk.

Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat van de tweede helft van de XVIe eeuw af in deze stad een doopsgezinde kern heeft bestaan, die — en hier komen we dan terug op Calleken Vermaete's beweringen — zich evenwel geen grootscheepse

bijeenkomsten heeft kunnen veroorloven, maar haar activiteit bepaalde tot de beoefening van de Mennonietische leer in streng gesloten kring (2).

Dat het Mennisme in deze periode één van haar hoogtepunten van expansie had bereikt, blijkt nog het best uit de door Titelman zelf afgelegde getuigenissen.

De landvoogdes Margareta van Parma ontving van hem een schrijven

(1) STADSARCHIEF BRUGGE, Bouc van den Steen, a° 1558-1559, f° 89-95.

(2) IBIDEM, 17 v°-18 V°, 23 V°, 24.

84

van 17 oktober 1561, waarin hij, sprekende over de doopsgezinden, verklaarde; « Je trouve icelle secte tant augmenter en plusieurs lieux » (1).

Zijn volgend schrijven van 1 november 1561 (2) klonk nog wanhopiger; voor hem was het een uitgemaakte zaak dat Vlaanderen volledig was aangetast door Menno's leer. Tijdens zijn rondreis was hij tot de ontdekking gekomen dat te Ieper, Poperinge, Menen, Armentières, Hondschote en Antwerpen, uitgebreide doopsgezinde gemeenten een ongehoorde bloei kenden. In de eerste twee genoemde plaatsen mocht hij erin slagen, — Titelman dixit !, — de kring uit te roeien, alhoewel hij moest toegeven dat vele leden hem ontglipt waren en hun heil in de vlucht gezocht hadden.

Over Armentières deelde hij mede dat de Avondmaalbediening er in driemaal moest geschieden wegens de overgrote getalsterkte van de gemeente; de ceremonie werd er inderdaad telkens door 80 à 100 personen bijgewoond.

Te Antwerpen was de toestand nog kritieker; hier moesten de leraars 25 á 30 bijeenkomsten beleggen wilden zij al de leden in de mogelijkheid stellen aan de plechtigheid deel te nemen.

Er zit werkelijk climax in deze brief. Immers voor Hondschote gaf Titelman het op om in bijzonderheden te treden en vergenoegde zich met de verklaring af te leggen; « Qant á Hondschote, il ne a que dire du nombre, car c'est ung abysme » (3).

In een later schrijven (1562) voegde hij aan deze lijst nog de steden Kortrijk en Gent toe, waar hij eveneens de hand gelegd had op een twintigtal doopsgezinden (4). Vooral laatstgenoemde stad stond nu precies niet al te best aangeschreven bij de Brusselse regeringsmiddens.

Was het ook niet onder Titelmans invloed dat Margareta van Parma op 31 juli 1562 schreef; « á Gand, il y a deux sortes, les anabaptistes et les Calvinistes !? » (5).

Zijnerzijds liet de Geheime Raad op 4 november 1561 aan de Raad van Vlaanderen een brief worden, waarin dit organisme

(1) GAILLARD, a.w., blz. 224.

(2) GAILLARD, a.w., blz. 230-232. EDM. DE COUSSEMAKER, Traubles religieux, dl I, blz. 86-88. GACHARD, Correspondance de Philippe II, d.1 II, blz. 484.

(3) In deze periode werden te Hondschote de volgende Mennisten terechtgesteld; Jacop Pierin, Aemoul Haveloo (23 april 1559), Charles du Vivier (9 maart 1562), Peronne Pertrys (3 oktober 1562) en Claise Petrys (15 oktober 1562); DE COUSSEMAKER, Troubles Religieux, dl. IV, blz. 135-136, 137-138, 139-140.

Uit de stadsrekeningen van Hondschote, 1561-1562, vallen nog als martelaars te vermelden; Frans de Zwaerte, Martincke Alemaers, Gaspard Deken en Charles van de Velde (IBIDEM, dl. IV, blz. 283).

(4) DE COUSSEMAKER, Troubles Religieux, dl. I, blz. 87.

De stad Kortrijk had in 1553 reeds een grondig onderzoek van Titelman meegemaakt. Reeds toen verklaarde de inquisiteur; „nerreghens ghemeente ende insetenen meer ofte zo grootelick ende van quade 'heresie'n gheinfecteerd ghevonden en heeft als hier (d.i. Kortrijk)"; STADSARCHIEF KORTRIJK, Register van Consultatiën f° 21 v°-22.

aangezet werd tot een actiever bestrijden van de Hervorming en meer speciaal tot het ongenadig uitroeien van de doopsgezinden. De Geheime Raad verklaarde anderdeels uitdrukkelijk; « Nous entendons que le nombre des anabaptistes s'accroist journellement audict pas (d.i. Vlaanderen) (1). Ingevolge deze bewering ware het onredelijk de opsomming van doopsgezinde brandpunten die voortkomt in Titelmans brieven voor volledig te houden. Trouwens de hoofdinquisiteur bekende zelf dat hem de tijd en de gelegenheid hadden ontbroken om zijn plannen compleet uit te werken en alle plaatsen te bereiken (2).

Zo zoekt men b.v. tevergeefs naar de vermelding van Brugge, waar nochtans in datzelfde jaar 1561, doch zonder Titelmans tussenkomst, 25 personen, voor de overgrote meerderheid doopsgezinden, in hechtenis werden genomen (3).

Het beste bewijs van de groei van de Brugse gemeente leverde broer Cornelis nog; de vergaderingen werden, volgens hem, overal in de stad aangekondigd. Daar de richtbaarheid omtrent en het succes van de predicaties van de « Herdopers » al te groot werden, besloot de magistraat er een groep van 200 huurlingen op af te sturen. De expeditie leverde de gewenste resultaten niet op, vermits er verder geen sprake was van aanhoudingen en andere beteugelingsmaatregelen (4).

Te Gent was de toestand, enkele weken voor het uitbreken van de beeldenstorm, bijzonder kritisch geworden; de houding van Thomas Streek tegenover zijn rechtstreekse overheid illustreerde dit ten volle. Deze achttienjarige Wachtbekenaar, « fort bien en langaige et qualifié à séduyre aultres », werd op 15 februari 1566 aangehouden. Ondanks herhaalde pogingen van verschillende theologen bleef hij de doopsgezinde geloofsovertuiging gestand. Lijk te verwachten was, werd hij op grond van zijn verzet, begin april, ter dood veroordeeld. Er werden evenwel geen aanstalten gemaakt voor de uitvoering van het gevelde vonnis. De Gentse beul scheen maar geen tijd of lust te hebben om de brandstapel aan te leggen.

Kort daarop — 9 april — ontving de Raad van Vlaanderen Margareta's

(1) RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Etat et Audience, nr. 1177/3.

(2) DE COUSSEMAKER, a.w., dl. I, blz. 87.

(3) STADSARCHIEF BRUGGE, Secrete resolutie van 26 November 1561.

DE SCHREVEL, Histoire du Séminaire de Bruges, dl. 1, blz. 691, nota z.

In een liter schrijven op 27 september 1564 aan Philips II gericht vermeldt Titelman wel Brugge. Hij spreekt er echter niet speciaal over de doopsgezinden, maar stelt de Westvlaamse hoofdstad als bijzonder ketters voor („ubi magna quoque est infectio")

L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II, dl. III, blz. 471.

(4) Historie van broer Cornelis f° 83 v0.

brief, waarin alle bestuursorganismes tot matigheid in hun beteugeling van de niet-katholieke manifestaties werden aangezet.

Op 10 juni 1566 legden de raadsleden het geval « Thomas Streek » aan de landvoogdes voor en verklaarden zich partijgangers van de toepassing van de galeistraaf. In haar antwoord van 16 juni liet Margareta de Raad van Vlaanderen volledig vrij de Wachtbekenaar naar goeddunken te vonnissen.

Ondertussen had de geïnteresseerde, Thomas Streek, vanzelfsprekend gemerkt dat zijn zaak een voor hem gunstige wending nam. De gevangenis muren hadden trouwens niet kunnen verhinderen, dat er echo's tot hem doordrongen omtrent de toenemende macht

van de niet-katholieke bevolking.

Meer dan waarschijnlijk is dat de beweegreden geweest waarom Thomas Streck niet ophield met klem zijn vrijlating te eisen (1). Waarschijnlijk behoorde hij dan ook tot de groep Mennisten, die volgens van Vaernewijck op 24 juli werden vrijgelaten om een volksopstand te voorkomen (2).

Slechts een verregaande verwarring kan deze besluiteloosheid vanwege de wereldlijke overheid verklaren; dat daarenboven een doopsgezinde de kans heeft gekregen aan zijn vonnis te ontsnappen, bewijst dat ook het Mennisme in de woelige weken die de beeldenstorm voorafgingen, zich heeft weten te emanciperen.

Evenzo steeg in Zuid-Vlaanderen het aanzien van het Mennisme zienderogen,

(1) RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Etat et Audience, nr. 244/1, 35e en 36e stuk.

(2) De Gentse kroniekschrijver Cornelis van Campene, gewaagde van vrijlating van doopsgezinden over gans het Vlaamse land, hetgeen trouwens door van Vaernewijck voor Gent bevestigd werd.

Te Brugge deed het nieuws de ronde dat de Gentse magistraat op 24 juli 1566 verschillende ketteren op vrije voeten had gesteld.

Bijna tegelijkertijd prijkte op de poorten van alle Brugse kerken een vlugschrift, waarin dezelfde maatregel gevraagd werd voor de lokale gevangenen zonder onderscheid van sekte.

Bevere, voorzitter van de Raad van Vlaanderen, helderde snel het misverstand op, door er op te wijzen dat diegenen, die zonder verdere straf de gevangenis hadden verlaten, vooraf afstand hadden gedaan van hun ketterse ideologie.

Deze versie is nochtans volledig in contradictie met de nauwkeurige vermeldingen die in van Vaernewijcks kroniek voorkomen. Deze kroniekschrijver beweert inderdaad dat vele doopsgezinden, waaronder „ooc een leeraer die manck ghinck in den been" op vrije voeten werden gesteld en dit dan nog zonder dat zij voorafgaandelijk de proceskosten hoefden te betalen. De magistraat had zelfs heel wat moeite om een doopsgezinde vrouw uit de gevangenis te krijgen. Deze Menniste verklaarde inderdaad „Men heeft mijnen lieven man om swoorts wille ter dood gebrocht ende al ons ghoet wech genomen, waerby zal ick arme vrouwe nu ghaen leven?" Gevolg? Men troostte ze zoveel men kon en liet ze vervolgens vertrekken zonder dat ze de kosten van het proces of van haar verblijf in de gevangenis betalen moest.

KONINKL. BIBLIOT. BRUSSEL, ms. 6.336, f° 7.

M. VAN VAERNEWIJCK, a.w., dl. I, blz. 34.

A. C. DE SCHREVEL, dl. V, blz. 174-175.

RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Etat et Audience, reg. 512, f° 33 en 38.

87

te meer daar dit gewest gevangen zat tussen de twee uitstralingsgebieden; het Gentse en de noordelijke steden van het huidig Frans-Vlaanderen (o.a. Armentières) (1). Daarenboven rekenden verscheidene bijzonder ijverige leerverkondigers Zuid-Vlaanderen tot hun arbeidsveld. In de allereerste plaats ontmoetten we hier Jacop de Rore, over wie reeds hoger sprake was (2). Naast hem evolueerde hier de zeer bekwame en uiterst welsprekende Daneel Vaercamp (3), in wie de Rore zijn meester zag wat onderlegdheid betrof.

Anderdeels was Zuid-Vlaanderen het arbeidsveld bij uitstek van Pauwels van Menen, die buiten de bediening van de Brugse gemeente (ten huize van Maillaert de Grave) er zich bijna bestendig ophield (4).

Volgens door Margareta van Parma ingewonnen inlichtingen hadden Jan Moyaert en Johan Toullet zich als doopsgezinde leerverspreiders op verscheidene plaatsen in Vlaanderen doen gelden. Daar ze bovendien vernomen had, dat beiden zich schuil hielden te Antwerpen, werd de markgraaf op 25 december met een grondig onderzoek

belast; het verslag bevestigde de door de landvoogdes onthulde feiten (5). Zijnerzijds deelde Abel de Grave zijn onderzoeksrechters te Brugge mede dat hij herhaalde malen vergaderingen had bijgewoond te Roeselare en Vladslo (6). Een synthese van al deze berichtgevingen nopens de doopsgezinde leerverspreiding biedt volgende passus uit de brief van de landvoogdes aan graaf Egmont (23 januari 1565) handelend over de toestand in Vlaanderen; «il a des quartiers ou les anabaptistes sont fort multipliez » (7).

(1) Te Armentières geschiedde het Heilig Avondmaal in drie opeenvolgende vergaderingen, telkens bijgewoond door 80 á 110 leden (DE COUSSEMAKER, a.w., dl. I, blz. 87).

(2) Brugsch Martyrologium, blz. 59.

(3) IBIDEM.

(4) IBIDEM, blz. 55.

(5) Ziehier de bijzonderheden door de markgraaf van Margareta van Parma verstrekt (9 januari 1565); „J'ay faict la diligence à moy possible pour avoir cognoissance des deux susdicts; ayant trouvé un Jehan de Moyart, homme de l'age de XL ans ou environ, de moyenne natuere, petite blonde barbe, marié sans avoir enfans, faisant assez gran train de manufactures de Lille et Tournay, demourant sur le marchiet de ceste ville, lequel Jehan, m'en estant enquis, est de bonne fame et renommée. Et quant Jehan Toullet, d'Armentières, j'ay avertissement qu'il est homme de moyenne statuere, quarré, ayant noire barbe commenchant à estre grise, et se tient pour le présent Francfort, fréquentant toutefois les foires de ceste ville, et que, peu de jours passé y avoit este parlé davantaige qu'il fréquente aussi publiquement d'Armentières et Bruges (L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerite d'Autriche et Philippe II, dl. II, blz. 536-537).

(6) STADSARCHIEF BRUGGE, Crim-Bouck, 1561-1569, f° 163 vo-164.

(7) L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerite d'Autriche, dl. III, blz. 545•

2. IN HET HERTOGDOM BRABANT (Zuiden).

De bedrijvigheid van de broederschap kwam vooral tot uiting te Antwerpen. Van hieruit vertrok de eigenlijke leerverspreiding. Lier, Mechelen en Brussel werden van de metropool uit bewerkt. Zo waren o.a. de beemden tussen Mechelen en Brussel zeer gezochte plaatsen om er te vergaderen. Brabant was inderdaad een gebied, waarover men in hogere kringen wist, dat het buiten Antwerpen zeer aangetast was door Doopsgezindheid).

Om die reden is het nog meer te betreuren, dat de kerkhistoricus op zo weinig archivalisch materiaal beslag kon leggen. Er bestaat voor deze periode een hatelijk hiaat tussen de tijd van groeien en Alva's bewind, waar de broederschap nieuwe offers brengen moest wegens te opvallende verrichtingen.

Slechts spaarzame gegevens laten ons een bloeiend bestaan onderstellen. Herinneren we hier aan de sensationele terechtstelling van Gielis van Aerde, Janneke van Roosbroecke, Godevaert Mertens en Marie Vleminckx op het marktplein te Lier (2). Een grote massa schoolde er samen en manifesteerde luid tegen de overheid. Na de executie weken verschillende leden van de Lierse broederschap uit. Enkelen werden samen met Hans van Overdam te Gent in de reeds hoger verhaalde overval gevat en terechtgesteld.

Te Mechelen hield de reformatorische gezindheid stand. Op 28 november 1545 werd de drukker Jacob van Liesvelt onthoofd, vooral wegens de verspreiding van zijn overal gelezen Bijbel van 1542. Het geleverde werk bleek niet vergeefs. In 1560 werd Jan Boots, alias Lepelaar, aangehouden wegens zijn ketterse gevoelens en het bezit van Liesvelts Bijbel. Hij zou daarenboven een reeks liederen geschreven hebben. Bewuste refreinen getuigen van een Lutherse geest, doch leggen vooral de nadruk op de Christusfiguur, zoals o.a. blijkt uit volgende versregels:

*« Wilt god hem voor my setten
Wat mogen mij die mensen doen?
Gheen man en mach my letten
Al waer hy noch zoe toen !
Sterckt u in Christus lichte. »*

De sterke belichting van de Christusfiguur en het nadruk leggen op de Nieuwtestamentische prediking staan heel dicht bij de doopsgezinde gedraging. Uit zijn andere bekentenissen bleek niettemin dat Jan Boots tot de Lutherse gemeente behoorde (3).

(1) A. HENNE, Histoire du règne de Charles Ouint en Belgique, dl. X, blz. 225, voetnoot nr. 4.

(2) IBIDEM, blz. 222, voetnoot nr. 10. ; W. BAX, a.w., dl. I, blz. 264-266.

(3) Dr. E. VAN AUTENBOER, a.w., blz. 5 vv.

Van een eigenlijke broederschap te Mechelen werden evenwel geen directe manifestaties voor deze periode vastgesteld. In deze kring evolueerde vermoedelijk Tanneken Vermeren, die tijdig uitweek naar Antwerpen, waar ze evenwel in de greep van het gerecht geraakte. Men verdacht haar betrokken te zijn in de ontsnapping van enkele gevangenen uit het Steen. Zij wist waarschijnlijk te ontsnappen met zestig

gevangenen, onder wie acht doopsgezinden (1). Herinneren wij er tevens aan dat Leenart Bouwens te Mechelen vertoefde en vijf leden de bejaarddoop toediende (2). Het valt inderdaad op dat de Antwerpse broederschap bevoordeeld werd in zake leerverspreiding. Hier bevonden zich of kwamen actieve leerverspreiders, die zich niet uitsluitend tot de geloofsgenoten van de metropool richtten, doch tevens evolueerden in het graafschap Vlaanderen, het Brabantse hertogdom alsmede in het Vlaamse landsgedeelte van het prinsbisdom Luik.

Geen enkel centrum in de zuidelijke Nederlanden heeft zó talrijke namen van bekende leerverspreiders als Antwerpen. Onder de meest verdienstelijke werkers vinden we de reeds boven besproken Leenart Bouwens. In tegenstelling met hen die zich tot enkele rondreizen in het Zuiden beperkte om nadien naar het Noorden terug te keren bleven de volgende leraars in onze gewesten; Joachim Vermeeren, Joost Verbeeck, Herman de Timmerman, Hans Busschaert (de Wever), Gillis van Aken (reeds vroeger besproken), Jan van Ophoorn, Jan van de Walle, **Gillis Bernaerts**,¹ Michiel Beernaerts, Adrian du Rieu, Hendrik van Arnhem, Paulus van Menen en Hans Symons (3).

Hun opdracht werd geformuleerd door Pieter de Bisschop in zijn Antwoordliet « want dat Ampt (van dopen) wordt alleen den bisschop dier provincie voorbehouden ende toevertrout, die zeker tyt sjaers 't land doorreyst om die sy « staen bereyt » noemen (dat zijn degene die hare proefjaren al uit hebben, en nu bequaeme zijn, ende bereyt staan om den Doop 't ontfangen, te doopen, ofte (zyn sy van te voren van ander ghedoopt gheweest) te herdoopen ». Bij dezelfde gelegenheid worden ons nadere bijzonderheden bekend omtrent de vroegste organisatie van de broederschap in het algemeen, zoals Obbe Philipsz ze ontwierp en Menno Simons ze voortzette; het land werd verdeeld in « bisdommen » (of provinciën) met bisschoppen. Slechts later zal ieder gemeente haar eigen bisschop of Oudste bezitten.

De grootste van de rondreizende leraars was onbetwistbaar Leenart Bouwens. Zijn residentie was Emden; van hieruit trok hij weg naar Nederland en België, zelfs toen te Antwerpen een losprijs van 300 carolus guldens was gesteld.

In 1554 verscheen Leenart Bouwens te Antwerpen en doopte er gedurende zijn 9 samenkomsten, waarvan 6 in de stad en 3 daarbuiten, 87 kandidaten voor de bejaarddoop. Op zijn tocht in 1557 voegde hij er nog 88

(1) K. Vos, a.w., blz. 339-340.

(2) Idem, 34., blz. 390.

(3) K. Vos, a.w., blz. 333 vv.

bekeerlingen aan toe. Of hij, zoals K. Vos beweerde, getracht heeft de leiders van de Zuidnederlandse broederschap over te halen tot een strenge toepassing van de ban en de wijding is mogelijk. Succes zal hij daarmee wel niet behaald hebben. Het Zuiden, waar de rekrutering moeilijk is wegens de strenge controle van Kerk en Staat, heeft er niets voor gevoeld.

In de periode 1563-1565 doorreisde Leenaert Bouwens nog driemaal de zuidelijke Nederlanden; te Antwerpen verrijkte hij de broederschap met 117 leden. Dat hij het in 1567 opgaf om nogmaals het risico op te nemen, valt te begrijpen. Einde augustus is Alva te Brussel aangekomen. Begin september weet iedereen, dat de Raad van

---

¹ ZIE ZIJN AFSCHEIDSBRIEVEN AAN HET EIND VAN DIT DIGITALE DOCUMENT

Beroerten gevormd wordt en een tijd van vervolgingen op til is. Duizenden verlaten weldra het Zuiden. Het is dus logisch, dat de Noordnederlandse Oudste afzag van een nieuwe tocht.

Joachim Vermeeren, de suyckerbackere, en Joost Verbeecken hebben eveneens rondreizen ondernomen. Hun aanwezigheid werd aangestipt van de uithoeken van het Vlaamse graafschap tot het Limburgse toe.

Jan van de Walle was buiten Antwerpen, het meest in het Vlaamse graafschap bedrijvig, inzonderheid te Gent en Brugge; we verwijzen hier naar wat boven werd gezegd over de val der van de Walle's in het Vlaamse gebied.

Belangrijk is tevens de figuur van de Oudste Herman van der Greyn, onder de broeders beter gekend als Herman de Timmerman. Dopeling van Leenart Bouwens werd hij een vurig voorstander van de gematigde toepassing van ban en wijding. Hij verduidelijkte zijn standpunt in « Een verklaringhe hoe Jezus zijnen jongeren macht gegeven heeft » (28 januari 1560). Hiermede vertolkte hij misschien wel de houding van de kleinste groep in de Antwerpse broederschap, doch veeleer de mening van de overgrote meerderheid van de Zuidnederlandse broeders, die niets van de banmanie van Leenart Bouwens wilden afweten. Niettegenstaande hij herhaaldelijk afschuwelijk gefolterd werd, verraadde hij niemand (1).

De overige hierboven opgesomde Dopers hebben, buiten Antwerpen, meestal in het graafschap Vlaanderen gearbeid.

Onder de meest bezochte plaatsen in het Brabantse hertogdom genoot Brussel een bijzondere belangstelling. Uit een schrijven van de landvoogdes Margaretha van Parma bleek dat de stad talrijke doopsgezinden telde (8 oktober 1564); Zij betreurde dat men er niet tegen hen ingreep onder voorwendsel « que par la Joyeuse Entr'ée l'on ne peut procéder à l'encontre d'eulx par appréhension sans information précédente (2) ». Het is inderdaad opvallend dat de Brusselse magistraat geen enkel doopsgezinde terechtgesteld heeft, die poorter van de stad was. Van Martin van der Linden werd gezegd dat de overheid hem met rust liet omdat hij arm was ! In feite kwam zijn naam reeds lang voor op de lijst van de verdachten, met bevel hem onmiddellijk

(1) K. Vos, a.w., blz. 333 vv.

(2) L. P. GACHARD, Correspondance de Margurete de Parme, dl. III, blz. 446, 481.

te arresteren (1). Filips de Wouwe, houder van een druk bezochte herberg werd tot een zware geldboete veroordeeld (2). Het ware bijgevolg verkeerd de afwezigheid van terechtstellingen van Brusselse doopsgezinden te verklaren door een te geringe sociale conditie. Veeleer dient hier de opvatting van de magistraat in aanmerking genomen, waardoor de persecutie geremd werd telkens het om poorters ging. Hoe kan men anders de verklaring van de drost van Brabant uitleggen, die handelend over doopsgezinden, zegde; « qu'ils n'a commission sur reis hérétiques (3) ».

De meest kenschetsende bevestiging van deze houding van de overheid vinden wij terug bij het geval van Jan de Man. Deze was voorganger van de Brusselse broederschap. Hij predikte, diende het Avondmaal toe en verleende velen de bejaarddoop. Jan de Man werd gearresteerd. Acht maanden vertoefde hij in de gevangenis tot hij tenslotte wist... te ontvluchten (4) !

Ook Jan van Lier, een geboren Brusselaar, behoorde tot de broederschap. Hij werkte zich als leider op, doch moest de hoofdstad verlaten en nam zijn functie op te Antwerpen (5). Met hem vertrokken ook Anneken en Grietgen van Brussel (6).

Er is weinig bekend over de Franssprekende doopsgezinden. Ze worden

doodgezwegen door de voorhanden zijnde archivalia. Toch zou ik nooit durven beweren, dat er op grond daarvan mag besloten worden tot het niet bestaan van een Waalse broederschap. Het ware inderdaad bevreemdend dat er juist in een periode van bloei niet zou uitgezien zijn geworden naar middelen om de doopsgezinde leer ook in het Franse taalgebied te verspreiden. Waarom zou de doopsgezindheid een verspreiding hebben gekend in West-, Midden en Oost-Europa met uitsluiting van het Franse taalgebied?

In één van zijn brieven, in Keulen opgesteld, schreef Hans Busschaert, veruit de voornaamste Zuidnederlandse bisschop; « Oock die Waelen liggen jaemerlick. Ick can se quaelicke helpen om der sprake wille. Oock hoore ick, dat sy niet veele naer ons verlanghen ». Vermoedelijk gaat het hier om een groep emigrés, die onder leiding stonden van Pierken Pierson (7).

(1) R. A. B., R. B., nr. 1, f° 152-152 V^o.

(2) R. A. B., R. /3., nr. 6, f^o no.

(3) R. A. B., R. B., nr. 3, f° 299.

(4) IBIDEM.

(5) K. Vos, a.w., blz. 360.

(6) IBIDEM, blz. 368.

(7) IBIDEM, a.w., blz. 383.

92

3. DE DOOPSGEZINDHEID IN HET PRINSDOM LUIK EN IN DE LANDEN VAN OVERMAAS.

Voor de periode 1550-1566 zijn, in het algemeen, de beschikbare gegevens spaarzaam. In het graafschap Loon werd een uitvoerig onderzoek gehouden te Curingen, in 1555. Vierhonderdvijftig getuigen verschenen er voor de onderzoeksrechter. Jammer genoeg is over de uitslag van de enquête niets geweten. Uit de bewaarde verklaringen mag nochtans niet afgeleid worden, dat er veel sprake is geweest van de bedrijvigheid van de broederschap. Buiten een navragen of er geen toverijpraktijk in het spel was, werd het verhoor op volgende motieven afgestemd; «oft sy niet en hebben hoeren singen ofte selve gesongen eynige fameuse liedekens in versmadinge der geestelicher staet ende oft se oeck niemanden en hebben genien oft hoeren leesen eynige duytsche boecxkens van der nyeuwen evangelie oft geloeve mentie maeckende, ende oft se nyemanden ('t zy vrouwe oft man) van den nuwen geloeve en hebben hoeren disputeeren oft willen seggen dat men egheene santen aenroepen oft eeren en soude, maer hun beelden versmaeden ende ut der kercken geworpen te woerden, ende wie daer naem ende faem aff hebben ». Op grond hiervan kan men alleen aannemen, dat de overheid te Curingen het bestaan kende van een reformatorische groep, doch heel weinig afwist van de eigenlijk specifieke gedragingen van de hervormden. Slechts de namen van Goidert Thys, Marten Cilien en Jan Caussarts worden vermeld, maar eens te meer kon niet bepaald worden tot welke gezindheid ze feitelijk behoorden (1).

In de landen van Overmaas en Limburg werd, in 1554, alweer gewag gemaakt van Jean Dubois, kapelaan van Limburg die reeds vroeger wegens 'heresie' last gekregen

had met het gerecht. De doopsgezinden hielden hun bijeenkomsten « sur un bois appellé vulgairement le Faigne », zoals bleek uit een onderzoek in het stadje Limburg in 1569 (2).

De Oudsten, — vermoedelijk uit het Antwerpse, — hebben er velen de bejaarddoop toegediend. De bedrijvigheid van de broederschap in het Limburgse wordt bovendien bevestigd door het optreden van doopsgezinden te Eupen en omgeving. Zij vergaderden er op vijf verschillende plaatsen; zij kwamen samen bij Antoon Pauwelsken, tiran Johaensson, Peter Tymmermans, Symen Welterssone en Eerart Driessen. De openluchtvergaderingen gebeurden « op dat venne ». De leider was Thierrich Gerveaux.

Door het verhoor werden de volgende leden van de broederschap bekendgemaakt; Johaen der Welsche, Wyntgen Cloetens, Passchers Anne, Wyntgen Cloeten, Gaesen Fye, Cornelis Schenen, Thonysson Maesson, Jan Kuyckens, Wyntgen Schrynmecker en zijn zoon Dryesson, Lysbet Veaskens, Itgen (echtgenote van Domma Verfar). Engel Johan, Mary Clayssone Fauter, Molleners Margrietenson, Claysson Kayllenson, Marye Thissen, Erffer Styger, Claysson Pauwelsken en zijn echtgenote, Mathe Thejaiens (3).

De meesten onder hen waren ook bedrijvig te Limburg en te Baelen (4).

(1) W. BAN, a.w., dl. I, blz. 267 vv.

(2) F. LEMAIRE en A. L. E. VERHEYDEN, line enquête sur le protestantisme au durbé de Limbourg en 1569, blz. 149.

(3) A. L. E. VERHEYDEN, Le protestantisme h Eupen sous le gouvernement du dia d' Albe (1567-1573), blz. 16.

(4) D. VAN DOOREN, en J. Moors, a.w., blz. 161.

Interessant is het relaas van Antoon de Wyler over de prediking « op de venne ». Hij beschreef ze als volgt; « Haven desen vurscreven persoenen gesien dat der predikant hayt broit gebrocken und heiffit dieghenen gegeven dye herdopt waeren und gheyn anderen, matige een sick gegeven, sagende; « nemt dat broyt und ess daervan wae ders werdich syet. Doen sye das broyt untfanghen haven in hun benden undt baldt daerna aten 't sye dat broyt, sagende; jae, wet syn 't werdich; doen gaiffit der predikant oech wyn te drengen, daernaef loffden sye Godt » (1).

Zelden diepten wij in Zuidnederlandse archivalia dergelijke beschrijvingen op, daar de broeders hierover immer het stilzwijgen bewaarden vóór hun onderzoeksrechtens. Hetgeen in bewuste tekst het meest opvalt, is de uitsluiting van het Avondmaal van al wie de bejaarddoop nog niet ontvangen had Dit betekende voor velen, dat zij jaren lang uitgesloten bleven, vermits de bejaard- doop de consecratie was van een lange, trouwgezette voorbereiding. Tevens ligt hier de bevestiging van het feit dat de broederschap wel degelijk een vereniging der gelovigen » is geweest. « Gelovige » is voor de doopsgezinden synoniem van « herdoopte » (men lette wel; herdoper heeft hier geen uitstaans met de betekenis van dezelfde naam vóór 1540).

De vervolgingen re Gullik wezen uit, dat de broederschap hier zeer sterk vertegenwoordigd was (2). De leiders hebben daarenboven grote invloed uitgeoefend op Maastricht en omgeving. Maria von der Kuhlen verklaarde in 1559 dat zij reeds in 1553 met een twintigtal anderen uit de Maasstreek de bejaarddoop ontvangen had. De doper was temmen Cremers, van Maastricht, die tientallen broeders en zusters doopte. De prediking in dit landsgedeelte werd nog in het bijzonder verzekerd door Frantz Weber, Thoenis van Hastenradt en Remkern Ramakers.

(1) A. L. E. VERHEYDEN, a.w., blz. 17.

(2) W. BAX, a.w., dl. I, blz. 30 z vv.

94

HOOFDSTUK III

DE GROTE STRIJD 1566-1573)

1. TOESTAND VOOR DE BEELDENSTORM (1566).

De periode 1560-1565 zag de doopsgezindheid in de Zuidelijke Nederlanden diep doordringen. Niet alleen steeg het ledenaantal zienderogen, doch, wat van nog groter belang scheen, ook de organisatie werd voortreffelijk verzorgd. Dit laatste blijkt uit de grote regelmaat waarmede de bijeenkomsten worden gehouden in en buiten de steden. Bovendien worden de vroeger al te veel alleen presterende doopsgezinde groepen dikwijls bezocht door Oudsten van eigen bodem. Laatstgenoemden begrepen beter de noden van de Zuidnederlandse bevolking dan een Leenart Bouwens, die in het Noorden wel niet de volledige bewegingsvrijheid bezat, maar toch in een streek kon evolueren waar de overheid minder onder de directe greep van Brussel leefde.

Gedurende de laatste jaren die aan de Beeldenstorm voorafgingen, was er toch iets veranderd in het Zuiden. Het feit dat een deel van de adel in een anti-Spaanse beweging betrokken was, gaf de magistraten het gevoel dat ze van hun zijde ook zelfstandiger konden optreden tegenover de landvoogdes Margareta van Parma. Wat vroeger niet mogelijk was, werd het nu.

Te Brugge werden talrijke vlugschriften verspreid die de bevolking tegen de overheid ophitsten. De hervormingsgezinden eisten de vrijlating van de geloofsgenoten, onder wie dan de Munnick en de doopsgezinde weduwe B. Domissent. Zij staaften hun eisen door op het voorbeeld van Gent te wijzen, waar de magistraat Calvinisten, Lutheranen en doopsgezinden op vrije voeten had gesteld. Hierover voerde de Brugse overheid een drukke correspondentie met de Raad van Vlaanderen. Alhoewel deze raad gaf omzichtig te werk te gaan, werden verschillenden vrijgelaten, anderen tot de veroordeling van een boete verwezen. Als uitleg gaf de Brugse magistraat, dat de geïnteresseerden het niet al te bont hadden gemaakt (D. De dag zelf, waarop de Beeldenstorm brak, verklaarde de graaf van Egmont nog dat er zich te Brugge 3 4.000 Calvinisten bevonden, doch dat dit geenszins de toezending van artilleriehulp wettigde (2). Dit aantal kan overdreven genoemd worden, maar wat dan toch sprekend is voor de reactie van de Brugse magistraat is het feit dat er t.o.v.

(3) A. R. B., R. B., nr. 64, f° 243-243 v°, 273, 274, 275.

(2) A. R. B., Etat el Audience, nr. 244/1, nr. 71.

de overtalrijke overtredingen van de plakaten in 1566 slechts twee terechtstellingen werden uitgevoerd, terwijl een kleine groep van 31 gevonnisten lichtere straffen opliep. De geëxecuteerden waren allebei Calvinisten, en geen Brugse poorters; Baudechon Domissent en Guillaume Hosens (1). De Bruggelingen, die beboet of verbannen werden, waren; Gillis Lemmens, Nicolas Tellier, Jehan Soret, Marc de Pau, Jehenne en Marie de la Oultre, Jehan de Muenic, Peter Hazecace, Jan de Peerre, Wolfaert en Jaspas Coedyck, Josse Cuvelier, Gillis Moye, Hans Spaen, Jacob van der Lede, Mathieu de Clercq, Conrad Halewyn, Jan Boucquaert, Maria Ostens, Margriet

Knevels, Frans van Eede, Dominicus Varheil, Louis Struel, Cornelis Gloribus, Margriet de Deyne, Philips Baesdurp, Jan Baudelot, Baltin Danckaert, Claeys Bruuse, Cornelis de Neckere en Catherine Arents (2).

Dat ondanks de bewering van Egmont de toestand in de Westvlaamse hoofdstad toch ernstig was, werd bewezen door het toezenden, amper een week na bewuste verklaring, van 80 soldaten (3).

De houding van de Gentse magistraat was al even zwak. De pogingen om de reformatorische prediking te beperken kwamen te laat. De hagepreek buiten Sint-Lievenspoort, bijgewoond door duizenden toehoorders, werd verstoord door Cornelis Croes, de baljuw van Gentbrugge, aan het hoofd van een gewapende troep, waarin de aanwezigheid werd aangestipt van de baljuws van Grant, van de Oudburg en van Sint-Pieter (4). Overmoedig baande Cornelis Croes zich een weg doorheen de samengepakte menigte en riep luidkeels; « *Geeft u allen gevangen ! Ik ben de baljuw van Gentbrugge!* » Daar hij evenwel in de ene hand met een mes zwaaide en in de andere een pistool omkneld hield, werd het hem op een bepaald ogenblik onmogelijk zijn paard de baas te blijven.

Nauwelijks had het volk dit opgemerkt of een regen van stenen kwam op hem terecht, zodat de baljuw in allerijl dekking zoeken moest in een nabijgelegen korenveld. Veel bijstand kreeg hij bovendien van zijn gevolg niet; dit had het niet aangedurfd de volkswoede te trotseren en liet de opgekomen menigte uiteenlopen zonder ook maar iemand in hechtenis te nemen.

Kort daarop vernam de kroniekschrijver Jan van de Vivere dat er te Wondelgem een Calvinistische bijeenkomst had plaatsgegrepen waarop 5 6.000 personen aanwezig waren.

Niet zonder genoeg moet hij dan ook op 6 juli het door de magistraat afgekondigde plakkaat aangehoord hebben, waarin met dood en

(1) A. L. E. VERHEYDEN, *Hei Brugsche Martyrologium*, blz. 5 1-5 2.

(2) IBIDEM, blz. 20, voetnoot nr. 1.

(3) A. R. B., R. B., f° 176.

(4) A. L. E. VERHEYDEN, Een episode uit de Gentsche Kerkhervorming (Juni 1566-16 februari 1567) naar de kroniek van Jan van de Vivere, in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme Belge*, 1945, blz. 337-339.

verbeurdverklaring van goederen bedreigd werd tegen al wie voortaan nog naar die «valsche predicatie» trekken zou en tevens honderd Vlaamse ponden werden uitgelooft aan wie de predikant in de handen van het gerecht leveren zou.

Groot was nochtans zijn verbazing toen Herman Moded — overbekend Calvinistische propagandist — zich in volle dag verstoutte Jacob Martins, voorzitter van de Raad van Vlaanderen, op te zoeken en de stad onbedreigd verlaten kon na de president toegeroepen te hebben; « Myn heere siet hier ! Wildi honden pont winnen? Ic ben hier»!

Voor Jan van de Vivere was het voortaan een uitgemaakte zaak dat het Calvinisme thans een ongehoorde expansie tegemoet ging. Hij werd in deze overtuiging versterkt door een nieuwe hagepreek, die buiten de stadswallen verliep voor 5 á 6.000 mensen, die van Oudenaarde, Deinze, Petegem, Ronse en tal van andere plaatsen toegestroomd waren.

Op 21 en 22 juli grepen er op de jurisdictie van de baljuw van Sint-Pieter massavergaderingen plaats, waaraan 8 à 9.000 personen deelnamen, voor de

overgrote meerderheid met geweren en andere tuigen gewapend. Wel recruteerde de magistraat onmiddellijk onder de ambachtslieden een sterke wacht, maar schafte ze al even vlug af.

Op 25 juli liet men alle gevangenen protestanten vrij krachtens een decreet van de centrale regering... dit is althans de voorstelling van de kroniekschrijver. Ofwel is Jan van de Vivere bijzonder slecht ingelicht, ofwel noteerde hij het feit aldus ten einde de lauwheid van de magistraat beter aan de kaak te stellen; in werkelijkheid werden er wel « ketters » vrijgelaten, maar, zonder één enkele uitzondering, hadden ze allen voordien hun geloof afgezworen (1).

Op 26 en 27 juli trachtte de magistraat de Reformatie te keer te gaan door een nieuw verbod uit te vaardigen tegen het deelnemen aan de vergadering die eens te meer geschieden zou op het rechtsgebied van de baljuw van Sint- Pieter. Onze katholieke verslaggever commentarieerde de uitwerking van dit plakkaat bijzonder sarcastisch met de woorden; « maar luttel ofte gheene en hebbent ghelaeten » ! Een paar weken bleven grootscheepse vergaderingen in het Gentse achterwege, daar de voornaamste Calvinistische woordvoerders zich voorbereidden om op 10 en 11 augustus in het Brugse het woord te voeren.

De terugkeer te Gent van Herman Moded en andere sprekers gaf de Calvinisten aldaar de gelegenheid om een nieuwe bijeenkomst te organiseren, die trouwens gelijk de voorgaande een volledig succes werd.

We zagen reeds boven, dat de toestand in het oosten van het land niet beter was en ook daar de dreigende houding van een deel van de bevolking de magistraten tot voorzichtigheid in hun optreden aanzette. Te Hasselt, Sint- Truiden, Tongeren, Maastricht, en Limburg gaven de Hervormden de geheimhouding van predicaties op en dreven hun evangelisatiewerk door zonder hierin van hogerhand erg gestoord te worden. Het dreigende kwam hier zoals

(1) A. R. B. Raad pan Beroerte, nr. 65, Justificatie van de magistraat.

97

overall elders vanwege de Calvinisten, die steeds meer de massa meekregen. De doopsgezinden werkten voort, zoals ze dit vroeger altijd gedaan hadden; het gesprek van man tot man, zonder de kandidaat-bekeerling spectaculaire successen voor te spiegelen. Zij hebben alleen profijt kunnen trekken uit de grotere bewegingsvrijheid, ontstaan uit het conflict katholieken-Calvinisten.

Om deze reden zien wij er van af nog verder de incidenten te bespreken in verband met de agitatie die feitelijk verliep buiten de verantwoordelijkheid van de broederschap (1).

Slechts over Brussel willen we nog even uitweiden, daar het Calvinistisch offensief zich aldaar ontwikkelde onder de ogen van de centrale regering. Eén der getuigen opgeroepen tijdens het onderzoek betreffende de oorsprong van de troebelen in de stad, verklaarde; « que le non debvoir er faulte desdicts dudict magistrat a esté cause de tout le désordre, advenu en ladicte ville à cause qu'on y a souffert et dissimulé avec ceulx publicquement suspectés d'hérésies et nommément avec Jehan de Weduwen, Jehan Flagellet, Jehan van Elsbroeck, heste du « Cornet », Marcq Martins, heste du « Sacq », et plusieurs aultres, notoirement réputez pour telz, passé diverses années (2)».

Ook hier ligt de verklaring van een dergelijke toestand in de aanwezigheid van een

groot aantal hervormden in de hoofdstad, volgens Ch. Rahlenbeck beraamd op 5.000 (3).

Een Rooms-katholiek tijdgenoot, weins heldere kijk en onbevooroordeeldheid moeilijk in twijfel kunnen getrokken worden, heeft o.i. de toestand heel juist gezien. Hij synthetiseerde de maanden die de Beeldenstorm voorafgingen als volgt :

«Nonobstant lesquels placcards et leftres d'ordonnances susdits, lesdits presches continuèrent de plus en plus et ne furent empeschées, car ceulx quy y alloient se y trouvoient en fort grand nombre et tous embastonez et ne envoyait la Cours pour confortez les magistratz affin de mectre lesdicts placcartz en exécution. Et sy ceulx de la noblesse, ayant présenté ladite requeste, euissent vullu donner en obstacle ou empeschement eiles n'eussent oncques esté faictes, mais comme leur dite requeste estait indécise, n'ayant encoires Sa Majesté résolu sur icelle démonstrer par effect ne se soucyer desdicts presches; mesmes aulcuns ont voulu dire et aussy faict à présumer que ils advoient icelles et qu'ils avoyent intelligence secrète avecq les ministres et prédicans pour avoir confort et ayde du populase en cas de nécessité et que Sa Majesté eust faict refus de leur prétendu par ladite requeste ou les eust menassé de quelcque punition et par ainsy avoir moyen de troubler le pays et esmouvoir le peuple

(1) We laten zelfs de bespreking van Antwerpen achterwege. Over de Beeldenstorm aldaar raadplege men P. GÉNARD, Antwerps Archievenblad. — F. PRIMS, Wonderjaar en de interessante bijdrage van Dr. F. BLOCKMANS, Het Wonderjaar en het afsluiten van Antwerpens „Gouden Eeuw", Antwerpen, 1646, 24 blz.

(2) A. R. B., R. B., nr. 46, 7e getuige.

(3) Ch. RAHLENBECK, Les protestants de Bruxelles, blz. 14.

98

de toutes parts pour tant plus facilement parvenir leurs intentions et n'y eust personne sy hardy quy eust osé appréhender quelcques prédicans encoires quelque gaing promis par ledict placcart à cause de la rage du peuple, animé ausdits presches er des menasses dont usoient les sectaires contre les catholiques et les villes (1)».

Dikwijls hebben de stadsbesturen getracht zich uit een netelige positie te redden door verordeningen uit te vaardigen tegen de hervormden. Te Brussel legde de magistraat mondeling de verklaring af voor de landvoogdes, dat ze overtuigd waren van de afwezigheid van predikaties in de stad. Bovendien werden er strenge straffen uitgeschreven tegen al wie het wagen zou de predikingen te gaan beluisteren in de omgeving van Vilvoorde en Antwerpen (2).

Zoals te Antwerpen bestond er soms eensgezindheid om streng op te treden tegen de bijeenkomsten van doopsgezinden. Prins Willem van Oranje trad hieromtrent in briefwisseling met Margareta van Parma, maar kreeg als antwoord dat het flink was te willen zorgen voor de uitroeijing van de Mennisten, maar dat er geen enkele reden bestond om alleen maatregelen tegen hen te treffen en de andere hervormden meteen met rust te laten (3). In de meeste gevallen liet men dus ook de doopsgezinden maar met vrede. Zo moest o.a. de magistraat van Ieper de kritiek horen; « Messieurs, j'ai entendu par voz lettres du jour d'hier, que mat délivré Carloo, les assemblees et presches qui se sont faictes par les anabaptisten alentour de la ville d'Ypre, mesmes qu'ilz ont proposé faire aujourd'hui une presche sur le chemin de Bruges, á ung quart de lieue de la ville dedens ladictte chastellerie, dont suis fort esbahy... » (4).

Met de grootste vrijmoedigheid werd er in het openbaar gehandeld over een of ander groot opzet. Zo werd er nog op 1i oktober medegedeeld dat « alle die predicanten van

dit Westquartier ende oock van allen quartier uit Vlaenderen, Brabant ende allen die hemlieden uitgaven voor predicanten, dat zy moesten commen tot Ghent ende zyn daerwaert ghetrocken (5) ».

In een dergelijke atmosfeer zou nu de beeldenstorm losbreken. De grotere vrijheid prikkelde vanzelfsprekend de niet-Roomse menigte, die van een spectaculaire manifestatie hield om tot de daad en zelfs tot het geweld over te gaan. Er was waarlijk geen organisatie door consistories of adel nodig om de bom te doen ontploffen. Een vurige prediking volstond om de geprikkelde massa aan te zetten met de daad protest aan te tekenen tegen wat zij noemden

(1) A. L. E. VERHEYDEN, La chronique de Pierre Gaiffier (1566-1568) in C. R. H. dl. CXIX (1945), blz. 18-19.

(2) A. R. B., R. B., nr. 1, f° 8.

(3) IBIDEM, nr. 40, f° 80-82 v°.

(4) STAATSARCHIEF BRUGGE, Chtitellerie d'Ypres, Troubles religieux au XVIeme siècle, nrs. 8 en 9.

(5) A. VAN HERINIGEM, Beschrijving der Stad Yper, blz. 38. Het geldt hier een onuitgegeven handschrift, dat we eerlang in zijn geheel zullen publiceren.

99

een gruwelijke overtreding van het tweede gebod; « Gij zult geen gesneden beelden vereren ! ».

De kerkvernieling die er mede gepaard ging en die eerst de Nederlanden langs het westen trof en slechts later de oostelijke randgebieden bereikte, interesseert ons hier minder. Wij blijven bij het besproken onderwerp en wensen slechts de positie van de Mennonieten te verduidelijken tegenover het grijpen naar geweld.

2. GEDRAGINGEN VAN DE BROEDERSCHAP TIJDENS HET «WONDERJAAR».

De doopsgezinden bleven in deze periode meer dan ooit getrouw aan hun geweldvluchtende gedragslijn. De talrijke processen, briefwisselingen, justificaties van ter verantwoording opgeroepen magistraten leveren geen enkel bewijs van het tegengestelde.

Nergens kon er een Mennist op grond van beeldstormerij vóór het gerecht getrokken worden, nergens zetten de doopsgezinden een prediking met ophitsend karakter op touw. Noch de doopsgezinde woordvoerders, noch enige voor eigen rekening optredende Mennonieten zijn ten val gebracht door de verzoeking om met de daden hun wil op te dringen, daar waar woorden schijnbaar het doel niet hadden bereikt (1).

In tegenstelling met het Calvinisme en het Lutheranisme heeft de doopsgezinde confessie volledig verzaakt aan een met geweld wereldveroverende actie. Zoals reeds boven gezegd werd, hadden de verdedigers van Menno's leer het plan om een nieuwe sociale orde te construeren laten varen; evenmin voelden ze zich geïnteresseerd voor het instellen van een Nieuwe Kerk, die de Rooms — Katholieke eerlang overvleugelen zou.

Met Menno wensen zij op deze aarde hun « gemeente Christi » op te richten, waartoe allen genood werden die ieder werelds ideaal hadden vaarwel gezegd om zich voortaan uitsluitend aan een geloofspraktijk te wijden die hen voorbereiden zou tot het betreden van het Godsrijk (2). Onder het teken van

(1) Op 17 mei 1567 verscheen Pieter de Vynck vóór de Brugse magistraat. Hij moest zich verantwoorden voor het geregeld bijwonen van doopsgezinde vergaderingen en de

verspreiding van anabaptistische geschriften. Daarenboven werd hem een bepaalde deelneming aan de beeldstormerij ten laste gelegd, waarop hij kordaat bleef ontkennen; „eenighe brake yewers ghedaen thebben, maer te Wercken zach een beelde uut een huseken breken, staende voor 't cloostere niet wetende wie 't zelve dede".

(STAATSARCHIEF BRUGGE, Crim-Bouck, 156 Fa 569, f° 164 vo).

(2) De getuigenis van Pieter de Joncheere op 5 december 1561 tekende deze geestestoestand op sprekende wijze.

Vermelde martelaar had eens gezegd dat het Nieuwe Jeruzalem nabij was. Verdacht van de zwartste bedoelingen werd hem tijdens zijn verhoor nader uitleg gevraagd omtrent deze zinspeling. Pieter de Joncheere aarzelde geen stonde om te verklaren dat hij met het Nieuwe Jeruzalem, niet een aards, maar een hemels Jeruzalem had bedoeld. Dat de man het niet deed om zijn vrijheid af te kopen, bleek uit het feit dat hij bij de verdediging van Menno's leer geen enkele maal aan het twijfelen kon gebracht worden. Hij besteeg dientengevolge op 12 maart 1562 de brandstapel. (STADSARCHIEF GEN; Bouc van den Crime, 1161-1163, blz. 97-98; verder; Gents martyrologium onder vermelde datum).

100

de Doop werden ze opgenomen in de ruime broederkring waar het tijdelijk materiële het onderspit had gedolven voor het eeuwig-spirituele.

Typerend in dit verband was wel de getuigenis van Hans Vermeersch (in 1559 te Waasten geëxecuteerd). Op de vraag welke nu toch eigenlijk de « Ware Kerk » was, antwoordde hij rustig en eenvoudig zijn rechters; « De vergadering der geloovigen in" Christi name » (1). Deze gedragslijn leidde echter geenszins tot complete afzondering maar verplichtte de Mennist tot een streng toegepaste ascese die de zondige buitenwereld tot voorbeeld strekken zou.

Geen sprake dus van een gemakkelijker vol te houden tucht achter deze of gene kloostermuren, maar een onverstoorbare zelfdiscipline te midden van de woelige atmosfeer van het alledaagse leven met zijn talrijke verleidingen.

Een dergelijke houding moest uiteindelijk de buitenstaanders opvallen. „losse de Groote verklaarde in 1566 tot de Mennisten te zijn overgegaan omdat hij « ghenough bevondt dat tusschen alle de nieuwe (onderverstaan; confessies) de (onderverstaan; de doopsgezinde leer) uprechtste was ende strafsten reghele onderhielt » (2).

Het zich vrij onderwerpen aan de grondprincipes van de leer kan dus geen mythe genoemd worden; er zal dan ook wel geen andere verklaring te zoeken zijn voor het feit dat hun afzijdigheid ten overstaan van de Beeldenstorm tot het einde toe zo eendrachtig volgehouden werd. Voor de gelovige telde slechts het Woord Gods dat hem toelaten moest de zondige wereld tot betere inzichten te brengen; gelijk welk ander middel, dat buiten de richtlijn van het Evangelie lag werd uit den boze geacht. Hun neutraliteit is dus niets anders dan een normale manifestatie van deze mentaliteit; het zou verkeerd zijn deze afzijdigheid te beschouwen als uit de grond gestampt ter gelegenheid van de nakende Beeldenstorm om nu eenmaal anders te doen dan sommige leiders van andere gezindten of om de plannen van hun reformatorische tegenstrevers te dwarsbomen. Wat in doopsgezinde middens in augustus 1566 beslist wordt, is hoegenaamd niet nieuw, maar slechts een bewijs te meet van de ommekeer die circa 1504 in het nochtans sociaal woelige Zuiden onder hen tot stand was gekomen.

We wezen er reeds vroeger voldoende op dat Staat en Kerk alles in het werk stelden om de bekendmaking van de verkondigde weerloosheid te verhinderen en dat ze ten slotte door middel van

(1) VAN BRACHT, a.w., dl. II, blz. 260. Het geldt hier een der fundamentele be ginselen van de Doopsgezindheid.

plakkaten; sermoenen en verdere theologische geschriften dat negeren van het geweld gingen voorstellen als een behendige zet om de goedgegelovige poorters op een dwaalspoor te brengen (1).

Herhaalde malen zijn de doopsgezinden er ten strijde tegen getrokken. De Antwerpse volgelingen van Menno Simons hebben ons hieromtrent een prachtige getuigenis nagelaten. Het dient voorzeker niet meer bewezen dat de leer van de Friese oudste in de metropool ten tijde van de Beeldenstorm een groot aantal belijders kende, zodat het probleem van de toetreding tot de andere gezindten voor deze massale opzet van bijzonder brandende actualiteit moet zijn geweest. « De Navorscher » publiceerde in 1862 de tekst van een rekest van de Antwerpse Mennisten, opgedragen aan prins Willem van Oranje, goeverneur van de stad, waarin zij deze om erkenning verzochten (2). Zij namen de gelegenheid te baat om alle tegen hen aangevoerde beschuldigingen te weerleggen, alhoewel ze vooraf heel goed moeten geweten hebben dat de prins moeilijk te overtuigen zou zijn (3). Eerst en vooral werd hun aange-

(1) Het duidelijkst gaf M. CUNERUS PETRI weer welke de Iopende mening onder de katholieken was in „Den Schilt teghen die rederdoopers (Leuven, 1568, f° 6); „Want also lange als hun (d.z.; de doopsgezinden) dunckt dat sy niet sterck ghenoech en syn, bedwingen, sy hun handen; maer wanneer sy syllen zien die hure ende bequaemhey, soo sal 't te laet syn om hun te wederstaen".

(2) De Navorscher, dl. XII (1882) blz. 366-369.

(3) Reeds vroeger wezen we erop, dat de Prins van Oranje immers herhaaldelijk bij Margareta van Parma had aangedrongen om de vervolgingen tegen de doopsgezinden scherp door te voeren. De landvoogdes had immer geweigerd hem op dit spoor te volgen, daar ze niets wilde weten van een uitzonderingsmaatregel tegen een wel bepaalde reformatische schakering.

Willem van Oranje gaf het evenwel niet op en om toch iets te bereiken schreef hij haar; „Voorders Mevrouw so veel de Wederdoopers ende vrije Geesten aengaet, inghevalle het uwe Hoocheyt, om redenen in haere leste brieven vermeit, niet goet en dunkt die allome en in 't aghemeyn te verbieden, sal sy my bevelen moghen die in 't besonder in dese stad te verbieden, 't welck my dunckt Mevrouw, dat grootelijcx strecken sal tot dienste Godes ende van syne Majesteyt ende uwe Hoocheyt" (J. VAN WESENBEKE, Van den Start ende voortganck der Religie in Nederlant, blz. 185).

Nopens het meningsverschil tussen de twee vermelde personaliteiten, raadplege men nog; L. P. GACHARD, Correspondance de Guillaume le Taciturne, dl. II, blz. zat, 226, 229, 258, 263, 385; H. PIRENNE, Geschiedenis van Belgit, dl. III, blz. 334; HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Analecta Belgica, dl. IV, blz. 55, 56, 59; GENARD, a.w., dl. XI, blz. 65, 71, 75.

Typisch voor de houding van Willem van Oranje was zijn bevel aan Adam van Berchem om de doopsgezinde bijeenkomst van 9 september 1566 — twee dagen vóór het indienen van het rekwes — uiteen te drijven (R. VAN ROOSBROECK, Chronijcke van Godevaert van Haecht, dl. I, blz. 1108).

Deze houding staat in verband met de eerste pogingen, vermoedelijk beïnvloed door de Prins, om tot een godsdienstvergelijk te komen. Hierbij diende, lijk dit na 1576 het geval worden zal, met de Pacificatie van Gent en de daaropvolgende akkoorden, toenadering bereikt tussen de katholieke en Calvinistische gemeenschappen; het Mennisme dat door beide groeperingen even fanatisch bestreden werd, viel er dan logischer wijze ook buiten.

De katholieke woordvoerders, nog sterk in 1566, vereenzelvigden alle reformatische strekkingen in één zelfde antikatholiek blok. Granvelle deelde in dezen de zienswijze van Margareta van Parma en schreef hieromtrent; „Mais si l'on laisse comme l semble que l'on y prétend, la liberté à ung chascun de croyre ce qu'il vouldra, non seulement, nous aurons par de

là des catholiques et hugenotz avec si dangereulx exemple, comme cela que nous avons veu si freschement en la France, mais encoires des anabaptistes de plusieurs sortes". (L. GACHARD, Correspondance de Philippe II, dl. I, brief nr. 172; 6 mei 1566).

102

wreven dat ze immer hun leer in het geheim verkondigd hadden, zelfs in tijden van grotere vrijheid als dit het geval was in 1566; « zij spelen heymelik broerken in Christo » (1), heette het. Men aarzelde ook geen ogenblik om eens te meer te beweren dat zij aan veelwijverij deden.

Maar het ging vooral om het feit dat dennennisten zich gedurende deze spanningsvolle maanden zó uitzonderlijk stil gehouden hadden; buiten de stad verliepen de samenkomsten in de strenge geheimhouding, terwijl de vergaderingen binnen de stadswallen quasi geheel achterwege bleven (2).

Achter abnormale kalmte schuilden, volgens hun tegenstrevers, beslist de zwartste bedoelingen; het kon niet anders of eerlang zou er een storm over de stad losbarsten, waarvan de Mennisten gebruik zouden maken om hun meesterschap op te dringen.

Op deze beschuldigingen kwam een bezadigd antwoord; dat ze zich de laatste maanden onthouden hebben van iedere massabetoging vond zijn

(1) Enkele dagen voor het bsbreken van de Beeldenstorm — 31 juli 1566 — bevestigde Margareta van Oostenrijk nog in een brief aan Filips II deze „geheime" prediking; „néanmoins les anabaptistes ne preschent encore publicquement, mais en secret, si ce n'est en Hollande et en Zélande, dont je ne suis encore informée" (na REIFFENBERG, Correspondance de Marguerite d'Aucriche, blz. 127).

(2) Het is opvallend dat Philippe d'Auxy, de Antwerpse verklikkerssagent, die voorwaar de doopsgezinden geen goed hart moet hebben toegedragen, over hun activiteiten niet meer verklaren kon dan „Les anabaptistes preschent en la Camerstrate près du Schuttersput, près la maison d'ung brasseur" (P. GÉNARD, a.w., dl. IX, 406). Dit is des te merkwaardiger, gezien d'Auxy omstandige lijsten kon overmaken van vooraanstaande personen uit de Calvinistische en Lutherse kerkgenootschappen. Hij zou het zeker voor Menno's volgelingen gedaan hebben indien hem daartoe de nodige inlichtingen verstrekt waren geworden.

Ook over de buitensteedse vergaderingen, alhoewel druk bezocht, lekte weinig uit. Margareta van Parma beweerde in een brief aan Willem van Oranje (25 juli 1566) dat de Mennisten de schijn verwekten alsof ze er niet aan hielden hun getalsterkte aan de oningewijden bekend te maken. Zie hier trouwens de bewuste passus; „..., on m'a adverty qu'en certaine maison en la nouvelle ville, à l'opposite de la maison des Oisterlins, au dit Anvers, se sont fréquentés assemblees des Anabaptistes, de grand matin, si comme à trois ou quatre eens personnes, qui se réitèrent diverses fois en semblable nombre, ne comparans tous ensemble, pour ne monstretom à coup combien ilz sont fortz, bien scachans qu'ilz sont mal voluz de toutes aultres sectes ..." (GÉNARD, a.w., dl. X, blz. 425).

103

verklaring in hun besluit om het de prins als gouverneur van de stad niet moeilijker te maken dan hij het al had. Zij hebben door hun afzijdigheid niets anders betracht dan het stedelijk bestuur te helpen bij het in stand houden van de rust. Toch zagen ze zich onlangs verplicht dit langdurig stilzwijgen te verbreken, daar de waarheidszoekers onwillekeurig het oor zouden kunnen verlenen aan Menno's bekampers voor wie de gevolgde neutraliteit niets meer dan loutere geveinsdheid was. Daarenboven was het voor hen een te groot gewetensbezwaar geworden Gods Woord nog langer ontrouw te blijven, waar dit hen tot leerverkondiging (1 Petrus, 3) en houden van bijeenkomsten (Hebreeën, 10) aanzette. Hun heroptreden kende een succes zonder weerga; maar precies dit welslagen deed de vrees oprijzen dat hun tegenstrevers hun lastercampagne

met vernieuwde krachten zouden heropnemen.

Om te voorkomen dat de prins van Oranje en met hem het ganse stadsbestuur door deze kwaadsprekerij misleid zouden worden, stelden ze voor met hun beschuldigers vóór de stedelijke overheid te verschijnen ten einde de zaak defintief in het klare te trekken (1).

In afwachting van deze confrontatie hadden de opstellers van het rekest (hoogstwaarschijnlijk de woordvoerders van de verschillende verenigingen uit het Antwerpse) het noodzakelijk geacht reeds bij voorbaat de voornaamste beschuldigingen te neutraliseren.

Vooreerst beriepen ze zich op teksten uit Prediker, uit het Mattheus- evangelie, uit de brieven van Petrus, Timotheüs en Titus om aan te tonen waarom ook zij, Mennisten, zich volledig onderwerpen aan de door de wereldlijke overheid getroffen beslissingen. Dat hun tegenstrevers dan ook verder geen gehoor meer vinden, wanneer zij het feit dat de doopsgezinden de eed niet afleggen, interpreteren als een middel om aan de wettelijke overheid te ontsnappen en zich over te leveren aan gewelddaden van alle slag ligt voor de hand.

De Mennisten voelen zich gebonden, — zo ging de verdediging verder, — aan de bevelen van de Schrift, die hun iedere eedaflegging verbieden krachtens teksten die voorkomen in Mattheus V en Jacobus V. Al de andere in het rekest opgesomde geloofspunten (2) zullen ze gaarne vóór hun goeverneur

(1) DE NAVORSCHER, a. dl., blz. 368.

(2) De opstellers drukten zich hieromtrent als volgt uit; „Want wy alles gelooven wat de Heylige Scrifft getuycht van Godt te gelooven namelick van Godt den Vader ende van Zynen Zoone ende van Zynder Heyliger Menschwerdinge, salichmaeckinge. Voort gelooven wy wat de scrift getuycht van de ware gerechticheijt, Gods straffinge ende wraecke over alle boosheyt ende onrechtfeerdicheijt der menschen ende van de waere boeten ende vergeving der Sonden over allen bekeerden, enz... Voorts van dat gebodt ende gebruyck des doopsels ende vande betijckening desselfs ende van hete avontmael Christi, van den echtelicken staet, van de ordinantien der bisten ende diacens, van den evangelischen ban offte afsondering van de lieffde tot Godt ende den naesten ende tot alle menschen, van de verrissenis der dooden, enz. 't welk om hier al te verflaren te lanck zoude vallen".

verdedigen. Tot slot wezen ze er hem op, dat de grote verscheidenheid in de confessies in de grond geen abnormaal verschijnsel mag geheten worden, gezien er volgens Mattheus X in dit opzicht nooit eenstemmigheid bestaan kan.

Dit argument scheen hun nauw aan het hart te liggen; aldus hoopten zij de prins te vermurwen om ook aan het Mennisme burgerrecht in de stad te verschaffen. Zij verwachtten van hem het bevel dat een einde zou stellen aan de pijnlijke vooroordelen, waaronder ze nog altijd gebukt gingen (« omdat wij van velen veracht worden ende voor lelick gerekent ende gehouden zijn »).

Het rekest, dat we hier slechts in brede trekken hebben weergegeven, was gedateerd; 23 september 1566 (1).

Het is dus eigenlijk een stuk uit de na-Beeldenstormperiode. Toch blijft het van de grootste waarde voor het doorgronden van de gemoedstoestand die de doopsgezinde typeerde gedurende deze bewogen weken. Het levert bovendien het onweerlegbaar bewijs dat hun neutraliteit geen diplomatische zet, maar een spontane houding was en dit niet alleen vanwege de Antwerpse Mennisten. Dat zij zich eveneens elders afzijdig hielden, wordt bewezen door het feit dat waar ook een Beeldenstorm woedde, er nooit een doopsgezinde van beeldstormerij beschuldigd kon worden.

3. TOESTAND VAN DE BROEDERSCHAP NA DE BEELDENSTORM EN VOOR DE KOMST VAN ALVA.

Het is niet uitgesloten dat velen onder de indruk zijn gekomen van deze gewilde neutraliteit van de Mennonieten t.o.v. de kerkvernieling. Het is best mogelijk dat deze houding voor de broederschap een winst aan ledenaantal heeft betekend. Zo schreef proost Morillon, op 15 september 1566, naar Granvelle in de volgende bewoordingen; « Il y at aussi une infinité d'anabaptits, que multiplient leur secte et doctrine de jour à aultre (2) ».

Er mag evenwel niet over het hoofd gezien worden, dat de versterking van de vervolging van de hervormden meest de Calvinisten, die gedurende de laatste jaren de meest opvallende rol hadden vervuld, beoogde. De magistraten waren er op uit markante figuren te snappen en te vonnissen om aldus in een beter daglicht te komen bij de centrale regering te Brussel. Normaliter verlieten velen de geboortegrond. Sommigen, die minder geluk hadden of de nederlaag nog niet realiseerden, liepen in de val en werden terechtgesteld. Aldus werd de Calvinistische gemeente momenteel van haar leiders beroofd.

De prediking gebeurde dan ook voorzichtiger, zodat de doopsgezinden vrijer spel kregen. Vergeten wij daarbij niet, dat laatstgenoemden zelfs tijdens de agitatie liefst in de schaduw hadden gewerkt en het hierdoor de overheid lastiger hadden gemaakt bij de opsporingen. Wanneer de «stille » predikers

(1) DE NAVORSCHER, a. dl., blz. 369.

(2) E. PouLLET. Correspondance de Granvelle, dl. I, blz. 465.

hun werk voortzetten, bleek weldra dat hun leer beter ingang vond bij vele Calvinisten.

De Calvinistische schrijver Guy de Brès richtte dienaangaande een schrijven aan het consistorium van Antwerpen, waarin hij dit organisme als volgt waarschuwde voor het « anabaptistische gevaar »; «Jay esté fort contristé de ce qu'on m'a dier que les anabaptisten gastent plusieurs de noz gens, je vous prie mes très chiers frères de surveiller dilligemment sur ce mal, affin de rapporter vos mains nectes du sang de ceulx qui vous sont commis en charge (1)».

Zijn inlichtingen bleken juist en zijn bekommernissen gegrond. Deze vooruitgang van de Mennisten hoe zwaar aan gevolgen hij ook wezen mocht voor de Calvinisten, dwong er toch in allereerste instantie de stedelijke overheden toe zonder verwijl doortastend in te grijpen.

Immers, amper een paar weken na de Beeldenstorm hielden de doopsgezinden buiten de Peterseliepoort te Gent vergaderingen, waar telkens 300 en meer aanwezigen geteld werden. Op deze bijeenkomsten vergenoegden zich de sprekers niet met de verkondiging van de leer, maar vielen tevens de Calvinisten en hun predikanten aan, die ze als « oproerige menschen, wraeckzouckers » voorstelden.

Een bewijs te meer dat ze in dit opzicht van 'n onberispelijk gedrag konden getuigen; aanvallen zonder zelf zuiver te staan ware onzinnig geweest.

In de maand september 1566 werd een twistgesprek op touw gezet tussen een Calvinistische predikant en een Mennistische woordvoeder. Volgens van Vaernewijck won tenslotte een twintigjarige Mennist het pleit (2).

Werden de Calvinisten niet gespaard, de katholieken ontsnapten evenmin aan de Mennonietische reactie. Op 29 september werd Jan van der Haeghen tijdens zijn sermoeën in de Sint-Jacobskerk onderbroken door een Mennist, die met luide stem riep « Dat het al quaed en valsch was, hetgeen hy (d.i. Jan van der Haeghen) het volk leerde (3) ».

Al deze sprekende getuigenissen voor een sterk ontwikkelde doopsgezinde groepering dwongen de magistraat tot ingrijpen. Midden oktober 1566 stuurde de Gentse overheid een gewapende bende uit om een doopsgezinde vergadering te overvallen (4). Alhoewel het slechts een vals alarm bleek, verwijst het

(1) R. A. B., Manuscripts divers, nr. 182, f° 156.

Dit overlopen wordt bevestigd door de kroniekschrijver van Vaernewijck, die het aantal van gekende doopsgezinden op 400 schat (a.w., dl. II, blz. 335).

(2) VAN VAERNEWIJCK, a.w., dl. I, blz. 241-242

(3) DE JONGHE, a.w., blz. 46.

(4) DE JONGHE, a.w., dl. I, blz. 49.

Dit initiatief vanwege de magistraat is bevreemdend, daar deze anderdeels het plakkaat tegen de ketterij, — sedert 24 juni 1557 ononderbroken tweemaal 's jaars gepubliceerd tot op 23 juni 1566 — slechts zal laten publiceren op speciaal aandringen van de hertog van Alva (STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Briefwisseling, are 80 f° 133 v°).

106

gebruik van deze huurlingen naar de mogelijkheid dat er inderdaad — volgens de inlichtingen van het stadsbestuur — een druk bezochte bijeenkomst zou gehouden worden.

In oktober t 567 kwam de magistraat van Menen aan de beurt om eenzelfde maatregel te treffen (1). Te Kortrijk waren de doopsgezinden de enigen om het reformatorisch werk vobrt te zetten; terwijl de Calvinisten tijdelijk zwegen, zetten zij de prediking voort (2). Te Ieper voelden de Mennisten zich zo sterk dat ze het niet langer meer nodig achtten om « blinde » vergaderingen te houden; al de bijeenkomsten genoten er een grote bijval.

Dit Zuidvlaamse bolwerk van Mennisme verontrustte gouverneur Egmont in de hoogste mate. Het idee dat er zich immer incidenten zouden kunnen voordoen, liet hem niet los; om die reden stelde hij dan ook een groep van een twaalftal huurlingen aan, die als opdracht kreeg iedere vergadering met reformatorisch karakter in de kastelnij leper uiteen te jagen (3).

Anderdeels werden te Poperinge eveneens verschillende Mennonietische bijeenkomsten gehouden ten huize van Augustijn Gloribus, die zich in 1568 door een tijdige vlucht uit de handen van de speurders houden kon (4).

Minder gelukkig was de wever Jan Portier, die te Mesen in november van hetzelfde jaar de brandstapel beklom (5).

Te Winnoxbergen voerde Jan Kerbusch verschillende malen het woord voor de talrijk opgekomen geloofsgenoten en diende er zelfs de Doop toe (6).

Te Hondshoote was de toestand zeer bedenkelijk voor de regering; de uitgezonden verslaggevers, Pieter le Cocq en Lievin Snouck, berichtten dat er 6 à 7.000 mensen afgescheiden leefden van de katholieke kerk « embuz de diversitez de sectes » (7), waaronder de doopsgezinden sterk vertegenwoordigd waren (8).

In deze periode bloeide de doopsgezinde leer eveneens te Geraardsbergen en omstreken. Verscheidene broeders vielen er in de handen van het gerecht, maar konden, dank zij de medeplichtigheid van de cipier, uit de gevangenis breken (9).

- (1) MARCUS VAN VAERNEWIJCK, Beroerlicke tijden in Ghendt, dl. III, blz. 119; de baljuw slaagde er niet in doopsgezinden te vatten, maar liet op staande voet hun goederen inbeslag nemen.
- (2) R. A. B., Etat et Audience, nr. 244, stuk 6z.
- (3) STAATSARCHIEF BRUGGE, Kastelnij Ieper, Troubles religieux du XVIe siècle; 16, 17 en 25 november 1566.
- (4) VAN BRACHT, a.w., dl. II, blz. 367.
- (5) R. A. B., Etat et Audience, nr. 51k, f° 318 v°, 320, 321.
- (6) DE COUSSEMAKER, a.w., dl. III, blz. 153-154.
- (7) A. C. DE SCHREVEL, Troubles religieux du XVIe stede au quartier de Bruges (1566-1568), blz. 14.
- (8) DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, dl IV, blz. 10l.
- (9) V. FRIS, Geschiedenis van Geeraardsbergen, blz. 177.

107

Te Brugge hief Broer Cornelis een klaaglied aan omtrent de tragische omvang van het reformatisch denken in zijn stad en beweerde; « huerlieder duvelsche ghemeente (d.i. die der doopsgezinden) is hier in de stad van Brugghe wel seven hondert sterck » (1). In de schoot van de Brugse gemeente bevonden zich tal van doopsgezinde vreemdelingen, — d.w.z. niet-poorters, — onder wie er in februari 1568 'n veertiental in de handen van het gerecht terecht zullen komen (2).

Verder werd nog in de kuststreek, — te Oostende, — Lucas de Groot, wegens doopsgezindheid gehangen (3).

Ook in het Brabantse hertogdom, — inzonderheid te Antwerpen, — was de Doopsgezindheid sterk vertegenwoordigd. Uit alle hoeken van het land waren broeders en zusters naar de metropool getrokken, de meesten uit vrees voor vervolgingen in hun geboortestad. De verhoren van degenen die toch in de greep van het gerecht vielen, zijn dientengevolge zeer belangwekkend; de afgelegde verklaringen wijzen er inderdaad op de bedrijvigheid van de broederschap ook buiten de Antwerpse invloedssfeer. We zullen ons bij enkele kenschetsende gevallen houden. Aan de hand van de monografie van K. Vos over de broederschap in de metropool, gaven we reeds boven een overzicht van de leiders en hun werkkring. Hier volgen thans enkele inlichtingen, verstrekt door doopsgezinden zelf tijdens hun verhoor door de plaatselijke overheid.

Zo verklaarden Herman van den Greyn dat hij dopeling was van Leenart Bouwens (4). Ook Jan Poot werd gevat en vertelde dat hij reeds veertien jaren geleden de R.K. Kerk verlaten en de bejaarddoop in een bos gelegen tussen Kortrijk en Doornik ontvangen had (5).

Joos van Beke, die zes jaar geleden zijn geboortedorp Dentergem verlaten had om zich te Antwerpen te vestigen, werd in laatstgenoemde stad gedoopt door Joos de Cruysere. Hij voegde er aan toe geen bezwaren te hebben om de naam van deze Oudste te noemen, daar hij overleden was (6).

De Kortrijkenaar, Hans Vermandele, ontving de bejaarddoop te Antwerpen, in 1567, dus op een tijdstip dat de Calvinistische groepering

(1) Historie van Broer Cornelis, f° zou

H. Q. JANSSEN, Kerkhervorming te Brugge, dl. I, blz. 34.

H. BROWN VAN GROENEN, Uit het verleden der Doopsgezinden te Aardenburg, Doopsgezinde bijdragen, dl. IV, blz. 84-85.

Jooris de Backere bekende in 1567 in het Brugse de bejaarddoop ontvangen te hebben; dit wijst voorzeker op een sterke organisatie van de lokale kring (STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1572-1574, f° 89).

- (2) Brugsch Martyrologium, nrs. 50-60.
- (3) VAN BRAGHT, a.w., dl. II, blz. 367.
- (4) R. A. B., R. B., nr. 41, f° 1-3 v°.
- (5) IBIDEM, f 4-5 V°.
- (6) R. A. B., R. B., f° 16-16 v°.

108

reeds kalmer optrad (1). Dit wijst bijgevolg ontegenzeggelijk op een ononderbroken leerverspreiding van de broederschap.

Ook Geert Vermandele werd ter verantwoording geroepen. Hij werd reeds in 1565 door Hendrik van Arnhem gedoopt in een bos buiten Antwerpen (2).

Jacques Semou, uit Bétunes, was te Gent, in 1558, tot de broederschap toegetreden en had er van Joachim Vermeer de bejaarddoop ontvangen (3).

Peter Verlongen, uit Kortrijk, was enkele jaren geleden uitgeweken naar Friesland en er gedoopt door Dirk Philips. Hij vestigde zich in 1566 te Antwerpen, alwaar hij in 1569 aangehouden werd (4).

Willem de Clerck, uit Menen, werd circa 1556 in zijn streek door Joachim Vermeeren gedoopt, om nadien zelf predikant te worden in de Antwerpse broederschap. Baltazar de Rosières verliet zijn geboortestad Doornik, in 1562, en trok naar de metropool, waar hij weldra in de broederschap definitief werd opgenomen na te Borgerhout de bejaarddoop ontvangen te hebben (5).

Jan de Tymmerman, alweer een Kortrijkenaar, was een dopeling van Hans de Wevere, toen deze zich ophield in de streek van Armentières (6). In dezelfde streek was ook de Oudste Pauwels van Tielt werkzaam. Hij doopte er o.a. Jan Akeren, uit Kortrijk, in het bijzijn van vijftig geloofsgenoten. De nieuwe broeder was tot de doopsgezinden bijgetreden te Menen, waar men hem herhaaldelijk had verzocht om eens een bijeenkomst bij te wonen (7).

Op deze vergaderingen bevonden zich Mayken Christiaen, de vrouw van de bovengenoemde Willem de Clercq en Baethen Crouwels, de vrouw van Jan Poot (8).

Van de Bruggeling, Jan Ghyselinc, vernamen de schepenen, dat hij in 1565 te Antwerpen de bejaarddoop van Hendrik van Arnhem ontving. Kort daarop promoveerde hij in de broederschap tot «weetdoener». Het gold hier een vertrouwenspost, vermits hij daardoor over de lijst van de leden van de broederschap beschikte en deze verwittigen moest in geval van bijeenkomst. In deze functie moest hij eveneens degenen uitnodigen, die als mogelijke bekeerlingen werden beschouwd, hetgeen voor hem het risico betekende zijn naam over te zien dragen bij de overheid.

Gepijnigd vertelde hij nog dat hij samenwerkte met de diakens Michiel de Leertauwer en Herman de Timmerman onder de leiding van Hendrik van Arnhem (9).

Jan van de Walle (10) werd in 1554 door Leenart Bouwens gedoopt,

- (1) IBIDEM, f° 7-7 9o.
- (2) IBIDEM, f° 8-9.
- (3) IBIDEM, f° o-I I.
- (4) IBIDEM, f° 12-12 v°.
- (5) IBIDEM, f° 11-16.
- (6) IBIDEM, f° 17-18.
- (7) IBIDEM, f° 19-20.
- (9) IBIDEM, f° 21-21 V°, 21-22 V°.
- (8) IBIDEM, f° 23-24.
- (10) IBIDEM, f° 34-39 v°, 43-47.

109

doch moest kort daarop Vlaanderen verlaten en kwam te Antwerpen terecht. Niet voor lang echter, want, alweer opgespoord, dacht hij te Gent veiliger te zijn, maar moest het ook hier na een jaar opgeven. Toen vluchtte hij verder naar Holland, doch niet voor lang, want hij keerde naar Antwerpen terug. Dat hij zich door de metropool aangetrokken voelde, vindt wellicht zijn verklaring in het feit, dat hij er jarenlang diaken was in de broederschap en er zelfs tijdelijk de functie van predikant waarnam. Men heeft Jan van de Walle op de gruwelijkste wijze gefolterd om hem tot spreken te verplichten. Hij bezweek inderdaad voor de aanhoudende martelingen. Van hem vernamen de onderzoeksrechters, dat de broederschap, waarin Jan van de Walle optrad, verschillende honderden leden telde. Hij deelde er het diakenschap met Jacob Margot, uit Vlaanderen, en Gillis de Clave, 'n Waal. De medewerking van laatstgenoemde laat veronderstellen, dat de broederschap ook Frans-sprekenden heeft opgenomen. Verder vermeldde Jan van de Walle nog als diakens; Joos de Messele, Bauwens de RietmencHeere (uit Vlaanderen), Jacob Margot (uit Vlaanderen) en Mattheus Cappaens. Als weetdoener citeerde hij Loys Plas uit Vlaanderen.

We staan hier voor leidende personaliteiten afkomstig uit het Vlaamse graafschap. Gaat het hier om een groep van inwijkelingen, die een zelfstandig bestaan gekend hadden buiten de eigenlijke Antwerpse groepering? Dit vermoeden wordt gestaafd, wanneer we het lijstje doorlopen van diegenen, die door Jan van de Walle bekendgemaakt werden als leden van zijn werkring. Zie hier bewuste namen; Willem en zijn vrouw Lynthen van Aken (allebei oorspronkelijk gevestigd in het Limburgse), Michiel de Hoeymaeckere (uit Vlaanderen), Gillis Mahieus (uit Brussel), Jacob de Leelcwerckere (uit Brussel), Synken van Gendt, Jan (uit Vlaanderen), Ceris en zijn vrouw, de weduwe Maeyken (uit Vlaanderen) en Pyck Mayken (uit Kortrijk).

Te Merksem werden Jan Goeman en Hans Moens wegens doopsgezindheid vervolgd. Ook elders in het hertogdom vinden wij Vlaamse uitwijkelingen terug. Te Breda vernam de magistraat van de doopsgezinde Peter de Hooghe dat de predikant van de broederschap Lyvin N. « uuyt Vlaenderen » was (1).

Te Dordrecht verklaarde hij gedoopt te zijn ten huize van Christiaen uit Vlaanderen (2).

Te Breda werd ook nog Nicolaas Ploiaert uit Dowaaï gearresteerd (3). In diezelfde stad vertoefden nog Jan van Heerentals en Cornelis van Daelhem, die tijdig de vlucht konden nemen (4).

Vermelden we nog de aanwezigheid van Franssprekenden in de broederschap te Doornik. Hier werd Jean Pipate gevat, die verklaarde; « il avoit

(1) IBIDEM, nr. 45, f° 163-166.

(2) IBIDEM, III. 45, f° 249-250 vo.

(3) IBIDEM, III. 45, f° 330.

(4) IBIDEM, nr. 45, f° 108-121 vo.

environ soixante ou cinquante et ce fut à faire à minuijct et krent avecq luy rebaptisez trois ou quatre ». Zijn bejaarddoop gebeurde reeds in 1559.

Omtrent de plaats van de gebeurtenis deelde hij mede; « qu'il a esté baptisé a la ville de Tornay au rue de Saint Jacques au maison de ung nommé Noé, de son stil tripeur de vouloer ».

Over de doopplechtigheid zelf weidde hij aldus uit; « Interrogez le mode de son baptiesme dict au nom de Père, Filz et Saint Esprit, et jectant Peau sur la teste, sans le souvenir s'il dict eau estoit au bassin ou ung pot; et qu'il estoit fait ung sermon en

alman devant le dict rebatisme sans l'avoir entendue; ains dia qu'il se contentait avecq ledict rebaptisme (1) ».

Opvallend, ten slotte, is voorzeker het feit dat op de 12.302 uitgesproken vonnissen van de Raad van Beroerte amper 1 % betrekking heeft op doopsgezinden. Nu kan dit wel tot op een zekere hoogte verklaard worden door de voorzichtigheid waarmede de predicaties werden georganiseerd. Wat echter niet belet, dat de bewust volgehouden neutraliteit t.o.v. de spectaculaire reactie tegenover de Rooms-katholieke bevolking voor de overheid een zware moeilijkheid te meer was om in te grijpen. De opgeroepen getuigen kunnen een uitvoerig relaas geven over de beeldstormerij en de Calvinistische massapredikingen. Lastiger hebben ze het echter om in de bijzonderheden te treden betreffende de handel en wandel van doopsgezinden, die aan al het vertoon van macht voorbijgingen.

4. TIJDENS ALVA'S BEWIND (1367-1573)

a. Algemene toestand

De komst van de hertog van Alva bracht niet onmiddellijk verscherping van de plakkatens mede. Het enige onderscheid lag in het feit dat ze zoals vóór 1566 alweer om de zes maanden moesten gepubliceerd worden.

Al wie in de omgeving van de hertog van Alva vertoefde, hoorde van de nakende oprichting van een centraal organisme om de troebelen te beteugelen. Voor de grote massa kwam er schier geen verandering; slechts de vrees groeide voor nakend onheil.

De toestand van onzekerheid hield verschillende maanden aan en de aanhouding van de graven Egmont en Hoorn verhoogden de spanning. Het optreden van de commissarissen, reeds aangesteld door Margareta van Parma om een onderzoek in te stellen omtrent de troebelen van 1566, werd strenger. Beide feiten waren duidelijke voortekenen van een onafwendbare, veralgemeende repressie.

De onderdrukking manifesteerde zich de laatste week van december 1567 en de eerste weken van 1568; het was de periode van de eerste honderden

(1) IBIDEM, nr. 1105, f° 124 V^o.

111

dagingen. De verklaring voor deze betrekkelijke laattijdigheid dient gezocht in de noodzakelijkheid het repressieapparaat volledig uit te bouwen, met de respectieve verantwoordelijkheden op nationaal, provinciaal en lokaal gebied.

Het instellen van de Raad van Beroerte liep nog het vlotst van stapel. Het ging hier trouwens slechts om twaalf raadsleden. Bovendien was Alva vermoedelijk reeds vóór zijn afreis naar de Nederlanden in het bezit van een lijst van kandidaten, zoals hij overigens in grote trekken moet geweten hebben welke opdracht hij te vervullen had. Alleen de uitvoering van het vooropgezette plan verplichtte de hertog tot enkele besprekingen, zodat het toch nog half september werd vooraleer de Raad van Beroerte met zijn werkzaamheden van wal kon steken. Om de Raad, die nooit een officiële aanstellingsakte heeft gekend bij de bevolking aanvaardbaarder te maken werden de provinciale voorzitters opgenomen in de oorspronkelijke groep. Velen trachtten er zo snel mogelijk uit te geraken. Anderen, zoals Viglius, waren zo voorzichtig geweest een uitvlucht te vinden om niet in aanmerking te komen voor een lidmaatschap van de Raad. Weldra telde deze een overgrote meerderheid vreemdelingen, meestal Spanjaarden, naast enkele vertrouwelingen als de Berlaymont en Noircarmes. De hertog van Alva wijzigde bovendien herhaaldelijk in 1568 en 1569 de werkverdeling in de twee Kamers van de Raad van Beroerte (1).

Minder snel vlotte de organisatie op provinciaal en lokaal plan. Vooreerst duurde het maanden vooraleer de hertog van Alva alle commissarissen in handen kreeg daar verscheidenen, vooral dezen die in het Noorden evolueerden, zich liever onder de autoriteit van de landvoogdes, Margareta van Parma, hielden. Dit belette vanzelfsprekend geenszins het uitvoeren van de nieuwe opdracht van de commissarissen door de Raad van Beroerte. Herhaaldelijk ontvingen de commissarissen bevel zo vlug mogelijk hun verslagen in te zenden. Genoemde ambtenaars moesten evenwel om hun rapport volledig te krijgen honderden getuigen

aan het woord laten. Het tijdverlies dat hiermede gepaard ging, kwam niet alleen voor in de grote centra, doch evenzeer in de kleine lokaliteiten, zoals Eupen, waar 156 en in het stadje Limburg waar 107 verhoren werden afgenomen.

Zonder deze rapporten kon de Raad van Beroerte niet van wal steken. Immers, slechts op grond hiervan konden de dagingslijsten aangelegd worden. Men vergete hierbij niet, dat de commissarissen aanhoudend brieven ontvingen van de Raad van Beroerte, waarin namen van nieuwe verdachten voorkwamen. Waarschijnlijk vonden deze namen hun oorsprong in verklikkersrapporten. Bovendien hadden de commissarissen ook het delikater onderzoek te leiden in

(1) We beperkten ons hier bij een overzicht van de oprichting van de Raad van Beroerten. Dit ontwerp, alsmede de bijzonderheden over het aanstellen van de ondergeschikte functionarissen, werden door ons behandeld in een uitvoerig opstel, dat eerstdaags gepubliceerd worden zal door de eminente zorgen van de Koninklijke Akademie van België onder de titel; Le bilan du Conseil des Troubles.

112

verband met de gedragingen van de stedelijke autoriteit gedurende de onlusten.

Geen wonder bijgevolg dat de eerste dagingslijsten slechts, einde december 1567 verschenen. Meteen ving de paniekstemming aan. Het nieuws van diegenen die zich te Brussel hadden aangemeld en niet naar hun woonplaats waren teruggekeerd, verspreidde zich snel. De talrijke terechtstellingen te Brussel en elders deden de rest. Vooral de gebieden rondom de hoofdstad werden zwaar getroffen. Naar het noorden verzwakte het ingrijpen. Langzamerhand trachtten de provinciale instanties en de magistraten de repressie te remmen. Het sterkst kwam dit tot uiting tijdens een razzia in de nacht van 2 op 3 maart 1568. Daar waar in het zuiden een vijfhonderd aanhoudingen gebeurden, waren er in het noorden overheden te vinden die de bedreigden tot vluchten aanzetten.

Wat waar bleek bij de aanvang, is het gebleven gedurende het ganse Schrikbewind; het zwaartepunt van de vervolgingen lag ononderbroken in het zuiden, meer bepaald in het graafschap Vlaanderen. Van de ruim twaalfduizend vonnissen door de Raad van Beroerten uitgesproken, betreffen zesduizend uitspraken inwoners van de zuidelijke Nederlanden, in hoofdzaak Vlamingen. Het ligt dan ook voor de hand, dat de voortzetting van de doopsgezinde traditie in het zuiden de vrucht is geweest van een zeer geheim gehouden prediking. Voortaan zal deze het werk zijn van mensen uit eigen streek; Noordnederlanders verschijnen hier niet meer. Deze Zuidnederlandse krachten bestreken grote gebieden en woonden herhaaldelijk debatten en broederschapsvergaderingen bij buiten de grenzen (1).

b. Het verweer van de Broederschap in het Vlaamse Graafschap.

In het graafschap was de broederschap goed uitgerust om de strijd voor het voortbestaan te leveren. De leiding berustte er bij Pauwels van Menen en de reeds bovengenoemde Hans Busschaert.

Pauwels, een geboren Menenaar, stamde uit een vooraanstaande familie en werd door tijdgenoten beschreven als « een lankachtig man met eenen brunen baert » (2). Einde 1567 en zeker in 1568, was hij dooper in de broederschap. Dit onderstelt een lange voorbereidingsperiode, zodat hij vermoedelijk circa 1555 contact heeft gekregen met de doopsgezinde gemeente. Vermoedelijk was hij bijgevolg eveneens betrokken in de prediking, die in het zuiden van het graafschap na 1555 zo actief werd doorgedreven. Vooraleer het Dopers- ambt te verwerven, zal hij wel een bekende geworden zijn voor de geloofs genoten, vooral in het gebied rondom en in zijn geboortestad Menen.

Als dopelingen uit het begin van zijn loopbaan kunnen vermeld worden:
Baudewyncken

(1) K. Vos, a.w., blz. 358.

(2) STAATSARCHIEF BRUGGE, Crimboeck, ao 1561-1568, fo 167 vs.
113

die te Hondschote tot de broederschap toetrad (1), Jan Van Akkeren, die in de buurt van Halewyn in de tegenwoordigheid van vijftig personen de leer aanvaardde (2), Claus die te Gent met tal van andere nieuwelingen — wier naam onbekend bleef — de doop uit zijn hand ontvingen (3).

In deze laatste stad zegende hij daarenboven het huwelijk in van Catharina Hulle met Jacob Martens (4).

Daar waar Pauwels van Menen bij voorkeur in het zuiden evolueerde is het opvallend dat zijn ambtgenoot Hans Busschaert, beter gekend als Hans de Wever, meer de broederschappen opzocht uit midden- en noord-Vlaanderen.

Geboren te Dadizele beschreef Herman Vlekwijk hem in 1569 als « een man met lettel baerts », die de veertig jaar benaderde.

Nat 565 had Hans de Wever de plaats ingenomen van Leenaert Bouwens; het meest werd Hans' aanwezigheid opgemerkt te Gent. Hier diende hij de getrouwe vriend van Jacob de Rore, Herman Vlekwijk, de bejaarddoop toe te zamen met acht andere geloofsgenoten (5).

Naast deze Dopersfiguren dient een bijzondere plaats geruimd aan de zoëven vermelde Jacob de Rore, bijgenaamd de Kaarsgieter, om zijn onvermoeibare verdediging van de doopsgezinde leer (6). Dat wij hem niet op één lijn stellen met Pauwels van Menen en Hans Busschaert vindt zijn verklaring in de bewering van de Kortrijkenaar zelf; deze, immers, bleef altijd volhouden dat hij nooit het Dopersambt had waargenomen, maar slechts de mensen tot de bijeenkomsten opgeroepen en af en toe eens het woord genomen had.

Niettemin is hij zo niet de meest belezen dan toch één van de ijverigste Vlaamse propagandisten van het Mennisme, die ooit op Vlaamse bodem arbeidden; laten we in het kort de feiten, die omtrent zijn persoon bekend zijn, samenbundelen. Hij werd in 1532 te Kortrijk uit een arbeidersfamilie geboren. Zijn vader was kaarsgieter van beroep, hetgeen Jacob weldra de bijnaam « de keersgieter » bezorgde. Als zovele andere stadsgenoten richtte hij zich tot het weversambacht; misschien was het wel op het atelier dat Jacob voor het eerst de nieuwe geloofsidee hoorde verkondigen? Een zaak staat vast, nl. dat hij nog ten volle geen 19 jaar telde, toen hij reeds met Menno's volgelingen sympathiseerde. In 1551 keerde de jonge Jacob, onder invloed van Laurens van Gelder (later te Antwerpen terechtgesteld) en Simoen van Leerberghe, definitief de Roomse Kerk de rug toe om voortaan in doopsgezinde middens te vertoeven.

(1) STADSARCHIEF GENT, BOUC van den Crime, a° 1572-1574, f° 26.

(2) K. Vos, a.w., blz. 328.

(3) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, a° 1572-1574, f° 50 vo-51.

(4) IBIDEM, 159 I -1594, fo 51-51 v°.

(5) STAATSARCHIEF BRUGGE, Crim-Boeck, 1569-1573, f° 10.

(6) Brugsch Martyrologium, nr. 63.

Opgeleid in de nieuwe confessie verscheen hij vier jaar later met enkele anderen vóór Gillis van Aken in het bos van Marken (bij Kortrijk) om van deze Oudste de bejaarddoop te ontvangen. Van meet af aan bleek hij meer te zullen worden dan eenvoudig broeder; na zich eerst verdienstelijk gemaakt te hebben als « weetdoener » (d.i. degene die de broeders tot de vergadering oproept), speelde hij weldra een leidende rol in het midden van de Kortrijkse broederschap. Wellicht trof hij de schikkingen, die het mogelijk maakten dat Leenaert Bouwens te Kortrijk zijn werk kon verrichten. We vermoeden zelfs dat op de doopceremonie van 1557 verschillende bekeerlingen van Jacob de Rore vóór de Noordnederlandse Oudste verschenen.

Van Kortrijk uit bezocht Jacob de Kaarsgieter tal van plaatsen in Vlaanderen, waaronder Mene, Wervik, Roeselare, Ieper, Tielt, Gent en omliggende, Armentières en Brugge. Na 1556 zal hij zich in deze stad tot in 1568 schuil houden en er het zijne bijdragen tot de opbloei van de doopsgezinde broederschap aldaar, tot groot leedwezen van broer Cornelis. Op het ogenblik dat de bespiedersdiensten van de hertog van Alva in volle actie traden, bleek een langer volgehouden huisvesting in de Westvlaamse hoofdstad voor Jacob de Rore onmogelijk.

Hij verliet alsdan het graafschap en reisde zonder incidenten naar Kleef. Niet voor lang echter daar hij, aanvang 1569, reeds opgemerkt werd in Gelderland; hier ontmoette hij Herman Vlekwijk. Deze deelde Jacob mede dat hij eerstdaags naar Vlaanderen terugkeren zou om er enkele handelszaken af te werken; de verleiding om zijn vroegere werkkring terug op te zoeken was de Kortrijkenaar te machtig.

Immers, in april van hetzelfde jaar vinden we Herman Vlekwijk en Jacob de Rore te Brugge terug; deze reis werd hun evenwel allebei fataal, daar ze quasi bij hun aankomst in de stad door Alva's speurders werden opgepikt.

Tot het bittere einde van de marteldood toe zal Jacob in dienst staan van de broederschap. Van uit zijn kerker troostte hij zijn vrouw en verzocht haar hun kinderen een degelijke en christelijke opvoeding te schenken. Aan de broeders legde hij eens te meer de verdraagzaamheid op en maande Pauwels van Meenen aan omzichtig het wapen van de ban te hanteren.

Bijzonder bewogen moet zijn verschijning vóór « broer » Cornelis geweest zijn deze aartsvijand van de doopsgezinden wist dat vóór hem iemand stond, die niet alleen in Zuid-Vlaanderen, maar ook te Brugge het Katholicisme harde slagen had toegediend. Alles probeerde hij om deze Mennonietische woordvoerder klein te krijgen; nooit kreeg hij de kans om de overtuiging van zijn tegenstrever aan het wankelen te brengen; tot het laatste toe bleef Jacob de Rore getrouw aan het ideaal, dat hij zovele jaren rondom zich had mogen verkondigen. Van deze beroemde martelaar ging nog lang na zijn

115

dood een bezielende kracht uit; immers, én zijn brieven én de tekst van de verhoren bleven bewaard en werden naar wijd en zijd verspreid (1).

Zo verklaarde Michielsen Geeryts te Breda (22 augustus 1571) in het bezit geweest te zijn van een afzonderlijke druk van de « brieven van Jacob de Keersmaekere geëxecuteert tot Brugge in den jaere LXIX den Xen July »; dit werkje had hij niet lang te voren te Zierikzee gekocht van een jonge man die het in zijn huis was komen aanbieden (2). Anderdeels schreef Jos de Tollenaere — op 13 april 1589 te Gent gehangen — gedurende zijn verblijf in de gevangenis aan zijn dochter dat hij er ten zeerste op gesteld was dat moeder haar doopsgezinde geschriften ter lezing geven zou en o.m.; « een boecxken van Jacob de Keersgieter » (3).

Onder de rechtstreekse leiding van het trio Pauwels van Menen, Hans de Wever en Jacob de Rore ageerden legio van overtuigde Mennisten.

Op het ruime Vlaamse arbeidsveld vertoefden in deze periode 1567-1573 vele eenvoudige leerverspreiders, stille bewerkers van talloze bekingen.

Slechts bij uitzondering raakte hun naam bij het nageslacht bekend; immers, naast Clays de Commere, Franchois Feryn, Gillis de Poortere, Michiel Verhaghe, Zacharias, Adriaen Lhermite, Loys de Leerare (4) zijn er velen voor altijd in het anoniemaat gehuld gebleven. Van Jan Kerbusch is nog met zekerheid geweten dat hij in 1566 in Zuid-Vlaanderen Menno's leer verspreidde en er de doop toediende (5).

Allen hebben ze nochtans medegewerkt om de broederschap in deze jaren op een hoger peil te voeren en haar voor de toekomst van een sterk fundament te verzekeren.

Indien aldus Vlaanderen in 1567 op de doopsgezinde samenkomst te Hoorn vertegenwoordigd is geweest, kan dit hoegenaamd geen fictie genoemd worden, maar beantwoordt dit ten volle aan het bestaan van een bloeiende gemeenschap; toch moet in aanmerking genomen worden dat wanneer hier een Hans Busschaert het woord nam, het altijd moeilijk uit te maken is of hij waarlijk de Vlaamse broederschap in het Zuiden vertegenwoordigde ofwel de groeperingen van uitgeweken Vlamingen en Brabanders. Omtrent deze nuance kunnen wij ons thans hoegenaamd niet uitspreken; dat de houding van de

(1) STADSARCHIEF BRUGGE, Crim-Bouck, a° 1569-1573, f° 7-8, 14vo-16 v°, 18 vo 19v°, 21, 22 v°. *Deze documenten belichten op merkwaaardige wijze de historische waarde van Van Braght's publicatie.*

(2) R. A. B., R. 13., nr. 44.

(3) VAN BRAGHT, dl. II, blz. 774. Cfr onze beschouwingen omtrent Van Braght in de inleiding.

(4) STAATSARCHIEF BRUGGE, Crim-Bouc, 1561-1568, f° 2-2 v°, 163 v°-164.

(5) Op 30 april 1567 verklaarde Simon de Gruutere vóór de onderzoeksrechters te Sint-Winnoxbergen: „dat hy noynt de predicatien van herdoopters ghehoort hadde maer wel eens zo tweemaels ghehoort zeicker vermaen dienaengaende, dat deide eenen Jan Kerbusch, hem draghende herdooper”.

uitgewekenen immers strookte met de opvattingen van hun vervolgte broeders in het zuiden kan minder in twijfel getrokken worden; vooral wanneer het er op aankwam de autoriteit van de gemeente te verdedigen tegenover de willekeur van enkele drijvers.

De Vlaamse Mennisten waren in het noorden, omstreeks 1568, meer dan behoorlijk vertegenwoordigd.

Ongetwijfeld valt de oorsprong van deze « Vlaamse kolonie » in het jaar 1551 te situeren. Op dit tijdstip inderdaad was — lijk we dit reeds boven betoogden — de verstrooiing algemeen geweest; in alle voorname centra hadden tientallen doopsgezinden in allerijl de gevaarlijke zone moeten verlaten.

Velen onder hen hadden zich alsdan definitief op Noordnederlandse bodem vastgezet, althans diegenen die ofwel van huize uit over de nodige geldmiddelen konden beschikken om er een nieuwe haard te stichten ofwel op de plaats der vestiging een broodwinning, die een bestendig verblijf mogelijk maakte, hadden gevonden.

Een tweede golf van emigratie — de voornaamste op de algemene uittocht na die op de restauratie van het Spaanse Regime door Alessandro Farnese volgde — ontwikkelde zich op grond van het drastisch ingrijpen van Alva.

De razzia in de nacht van 2 op 3 maart 1568 gaf de grootste stoot. Op 21 februari 1568 gaf hij de koninklijke raadsheren Frans Courtewille en Jan van der Burght, belast met de zuivering in het Vlaamse graafschap, de opdracht de nodige schikkingen te treffen om op 3 maart over te kunnen gaan tot een massale aanhouding van ketteren in alle Vlaamse steden en dorpen.

Zij moesten zich onmiddellijk in verbinding stellen met de meest betrouwbare elementen van de stedelijke besturen en hun precieze aanduidingen verstrekken omtrent de te volgen methode. Vóór alles dienden Courtewille en Vander Burcht er voor te zorgen bij de verwezenlijking van hun opdracht de volstreekte geheimhouding in acht te nemen.

Alva's plan werd stipt uitgevoerd, zoals trouwens overvloedig blijken mag uit de studie van de martyrologia voor de jaren 1568-1569 (1).

Dit was dan de periode waarin de « Vlaamse kolonie » zienderogen in

(1) RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Etat et Audience, reg. 486, f° 105.

Courtewille en van der Burcht werden speciaal belast met de zuiveringsactie te Gent. Zij moesten zich in verbinding stellen met Alonso de Ulloa, kapitein van het plaatselijk garnizoen.

De door hen in november 1568 opgestelde lijsten van banuitspraken met verbeurdverklaring van goederen vermelden de volgende namen van gevluchte Mennisten Martin Liebaert, Jehan de Smit, Arnoult Steyaert (de eerste drie werden telkens met hun echtgenote vermeld), Olivier en Jehenne van Lovendeghem, Jehenne en Cateline van Mulle, Jehenne Speeckaert, Simon de Roo, Mathieu Standaert, Jehan Buus en George de Kesele (RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Raad van Beroerte, reg. I, f° 283-284).

117

getalsterkte toenam om van een niet te misprijzen betekenis te worden in de Noordnederlandse broederschap.

Toch was óók deze emigratie niet zo algemeen dat iedere activiteit van de broedersschappen er door lam werd gelegd. Dat grootscheepse bijeenkomsten achterwege bleven hoeft geen commentaar, wanneer er rekening wordt gehouden met de strenge controle die overal in zwang was getreden.

In de grote steden waagden de broeders het toch nog de speurders te trotseren en hielden er kleine samenkomsten met de meest betrouwbaren ( ). In de kleinere gemeenten waagden de kleine groepen Mennisten, die het hadden aangedurfd ter plaatse te blijven, het niet om vergaderingen te beleggen.

Al deze getrouwen — zowel in de grote als in de kleinere agglomeraties — slaagden er niettemin in de onderlinge band te behouden. Dit was van het grootste gewicht voor de opgespoorden die het graafschap niet verlaten hadden; dezen zochten inderdaad hun heil in een gedurige woonstverandering (2), hetgeen mogelijk bleek ingevolge het feit dat ze immer vooraf wisten tot wie ze zich richten konden.

Jacob van de Wege — in 1573 te Gent gevat en nadien ten brandstapel geleid — was er op die manier in geslaagd ruim zeven jaar aan de greep van het gerecht te ontsnappen; immer had hij zich voor een bepaalde tijd schuil gehouden « bij goede vrienden hier en daer in Vlaenderen » (3).

Het gevaar bleef desondanks niet te versmaden. De stedelijke officieren hadden immers, bij plakkaat, bevel gekregen nauwkeurig te onderzoeken wie zich in hun respectieve wijken vestigen kwam; een niet-poorter werd ogenblikkelijk het voorwerp van menigvuldige informaties.

Wie als vreemdeling in de stad kwam en niet helemaal zuiver stond tegenover de

Kerk, moest weten dat hij het risico liep van onmiddellijke aanhouding. Te Brugge werden er in februari 1568 veertien doopsgezinden gekerkerd « mus estrangiers, aijans demouré quelque temps a ladicte ville (d.i.; Brugge) » (4).

(1) Guillaume van den Daele opgeroepen om een verklaring over terechtgestelde Mennisten af te leggen, liep op een ongelukkige wijze in de val. De gerechtelijke officier verzocht hem de eed af te leggen, hetgeen van den Daele als doopsgezinde onmogelijk doen kon (STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1561-1563, blz. 154).

(2) Deze handelwijze is niet nieuw. Reeds op 27 oktober 1561 — dus gedurende de voorgaande periode van vervolgingen — schreef de inquisiteur Titelman; „car ilz tiennent leur affaire, doctrine et conventicles si secrètement que sans expérience de leur affaire, on y scauroit bien mal mettre remède, et de tant plus qu'ils ont moyen de séduyre beaucoup de gens, et quant on y prend l'un mesnaige, les autres s'en vont ailleurs, et dedans huict ou quinze jours ont de compagnie et proselytes en bon nombre" (GAILLARD, a.w., blz. 224).

(3) Als verblijfplaatsen vermeldde hij Menen, Halewijn en Wervik en verwekte tevens de indruk dat hij slechts enkele voorbeelden aanhaalde (VAN BRACHT, dl. II, blz. 648).

(4) STADSARCHIEF BRUGGE, Varia a° 1567 (1568 n. st.). Het geldt hier een verzoekschrift (27 juli 1568) ten gunste van 9 doopsgezinden, die hun geloof afzwoeren; de resterende vijf van de veertien gevangenen bleven het Mennisme getrouw. De afvalligen, voor wie genade werd gevraagd, vermeldde de magistraat bij name; het waren; MaiIlaert de Grave met zijn echtgenoot, Valentyne Ryckele en hun drie kinderen, Lievin vanden Berghe, Pieter Gheive en Maria Lowers. Buiten de kinderen, ontsnapten slechts Lievin vanden Berghe en Maria Lowers aan de doodstraf (Cfr. ons Brugsch Martyrologium). Een los stuk (1576) uit het fonds van de Varia van het Brugs Stadsarchief legt nog meer de nadruk op de inwijking van doopsgezinden die niet tot de poorterij behoorden; „Aijans tous ceulx qui de memoire d'homme sont en ladicte ville este trouvez attainctz du crime d'hérésie a peu près estrangiers, nij de la ville, nij des environs voisins".

118

Het hallegebod van 9 december 1568 bevestigde deze vaststelling; er werden bij deze gelegenheid 32 banuitspraken en 13 executies bekendgemaakt; onder de verbannen kwamen weinig Bruggelingen voor, onder de terecht gestelden geen enkele ! (1).

Wat hier van Brugge gezegd wordt, kan even gepast verklaard worden van de andere steden; de martelaarslijsten bewijzen overvloedig dat de geëxecuteerden in deze periode 1566-1569 slechts voor een kleine minderheid in hun geboorteplaats veroordeeld werden.

Al deze gevaren ten spijt heeft de broederschap stand gehouden. We vestigden zoëven de aandacht op het feit dat er in de grote steden nog gewerkt werd en dat de broeders slechts in de kleinere centra voorlopig de bijeenkomsten vermeden.

Meer en meer hielden de Mennisten hun vergaderingen buiten de stad, bij voorkeur in beboste streken. Zelfs het bij uitstek gevaarlijke Brugge waar sedert 1565 op stadskosten 500 huurlingen in garnizoenen lagen met de bestendige opdracht ieder bekendgeraakte samensholling te overvallen (2), ontsnapte aan deze algemene regel niet.

Vermelde legermacht schrikte de doopsgezinden hoegenaamd niet af. Op initiatief van Willem Verron was het Tillegemmerbos — amper een drietal kilometer van de stad verwijderd — de verzamelaarsplaats geworden van al wie in de streek Menno Simons verloochend had (3).

Op 4 mei 1570 — Hemelvaartdag — werden zij, in de namiddag achter het kasteel van Mevrouw Anna van Oostende verrast; velen, onder wie de predikant, konden niettemin nog tijdig ontvluchten.

(1) STADSARCHIEF BRUGGE, Hallegeboden 1564-1574, f° 180 vo- 181.

A. C. DE SCHREVEL, Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges; geeft noch aanduiding van register noch vermelding van folio. Ook de lijst van de door Alva opgevorderden werd door deze auteur gepubliceerd met dezelfde omissie (a.w., blz. 280-281). Het document in kwestie is terug te vinden in hierboven aangehaalde fonds, f° 130 vo-131 v°.

(2) STADSARCHIEF BRUGGE, Varia, a° 1565.

(3) STAATSARCHIEF BRUGGE, Brugsche Vrije Parochies en Heerlijkheden, Tillegem, nr. 30; Memorie nopen de zeker herdoopers ende andere ghevanghen ter deser heerlichede.

119

Dezen die jammerlijk in de val liepen waren; Willem Vernon, geboren te Diksmuide, Brugse poorter, beeldhouwer van beroep; zijn zoon; Pieter; Karel de Raedt, geboren Kortrijkenaar; Hans Schaeck, eveneens te Kortrijk geboren; Hendrik Joorissen de Graedt, geboren te Middelburg in Zeeland; Jacquemykin, de dochter van Gerard de Backere, Brugs poorter, goudsmid van beroep.

De herhaalde rechtszittingen — 4, 11, 12, 16 en 18 mei — ten spijt, slaagden de onderzoeksrechters er op verre na niet in interessante revelaties ten gehore te krijgen.

Volgende passus uit de tekst van het afgenomen verhoor is daaromtrent duidelijk; «zonder oock eenighe van heurlieder complisen ende leeraars te willen verklaren of te nommeren, niet jeghenstaende de gheeselinghen up hemlieden respectivelick ghebuert ende ooc de dreeghementen van voordere torture ».

Het enige dat de ondervragers vernamen, was de verzekering dat de bijeenkomsten sedert 1565 geen enkele onderbreking hadden gekend in het Brugse.

Dit voorbeeld van doorlopende predicatie in het Brugse veralgemenen voor gans Vlaanderen ware niettemin een complete utopie.

Verstrooiing is er beslist geweest, tal van kleinere kringen hebben voorzeker hun bestaan ten dode bedreigd gezien.

Het ware niettemin even voorbarig te veralgemenen en te beweren — gelijk de Antwerpse kerkhistoricus, K. Vos dit in 1920 deed — dat « toen Alva's ijzeren vuist zwaar drukte op 't Zuiden die gemeenten de een na de ander bezweken » (1).

Niets is minder waar! De lezer van Van Braghts martyrologium kan in dit werk reeds de ervaring opdoen dat gedurende de periode 1569-1573 de inquisiteurs het hoegenaamd niet onder de markt hadden te Gent, Kortrijk, Menen, Tielt en Asper (2).

Indien Jacob de Rore in 1569 bijgevolg volledig de waarheid kan gezegd hebben als hij op de vraag waar zich zijn geloofsgenoten bevonden, antwoordde dat ze « al verstroyt zijn », kan het evenmin gelogenstraf worden dat Hans van de Wege in 1570 op zijn weg naar de Vrijdagmarkt — plaats van zijn executie — door de broeders gegroet werd en door velen onder hen

(1) Het hoeft voorwaar geen speciaal betoog meer op de versie van H. Pirenne als volgt volkomen afgedaan te beschouwen, daar waar deze historicus niet aarzelde zodanig te veralgemenen dat hij het protestantisme van 1566 af in zijn geheel uitgeroeid voorstelde in Zuid-Nederland (Geschiedenis van België, dl. IV, blz. 124). Voor hem was het Calvinistisch regime van 1578 tot 1585 niets meer dan een geslaagde staatsgreep van teruggekeerde emigranten. O. i. steunde hij al te zeer op de conceptie van Kervyn de Lettenhove, die, wetenschappelijk beschouwd, een tendens-schrijver is geweest.

(2) Te Hondschote werd op zo oktober 1571 Josse Tam aangehouden en op 19 juli 1573 als Mennist verbrand (DE COUSSEMAKER, Trables religieux, dl. IV, blz.

211-212).

120

toegeroepen « *Houd u doch kloek* » of « *Strijd vroom voor de waarheid!* » (1).

Tegenover deze collectieve manifestatie zag de Gentse magistraat zich genoodzaakt op te treden. Daags nadien werd er aan de Gentse bevolking bekendgemaakt dat het stadsbestuur een som van 50 karolus gulden uitloofde voor ieder betogener die men aan het gerecht overleveren zou (2).

Voor de magistraat was het duidelijk geworden, dat de Mennisten de strijd niet gestaakt hadden, dat er buiten zijn weten om een niet langer te loochenen hergroepering van de restende krachten tot stand was gekomen. Deze betoging moet aan de stedelijke overheid daarenboven het bewijs geleverd hebben dat die hergroepering in 1570 een voldongen feit was en er door de Gentse broederschap reeds aan actiever optreden gedacht kon worden.

Andere bewijzen zullen weldra bekend geraken. In zijn commentaar op de aanhouding van de doopsgezinden in 1573, beweerde de Gentse kroniekschrijver De Jonghe dat de magistraat de hand had weten te leggen op een boek « waarin al de namen en toenames stonden van hen die wekelijks iets gaven tot onderhoud van de arme lieden van hun secte (3).

Het is niet uitgesloten dat Mattheus Bernaert tot vermelde groep gevangenen heeft behoord; van hem werd gezegd dat hij « een dienaar (was) der gemeente Gods in 't woord des heyligen Evangeliums, alsoo ook in de diakerschap » (4).

Ditzelfde jaar kwam men tot de ontdekking — sprak misschien één van de aangehouden en zijn mond voorbij? — dat de lokale broederschap geregelde betrekkingen onderhield met Zeeuwse geloofsgenoten. De magistraat gaf dientengevolge het bevel over te gaan tot de opsporing van Gillis de Bruyckere als drager van gezegelde brieven van de gemeente van Rassen (5).

Einde 1572 of aanvang 1573 bezocht Pauwels van Menen, zijnerzijds Gent om er de bejaarddoop toe te dienen. De tweeëntwintigjarige Adriaens vander Zwalme (te Brugge gevat en aldaar geëxecuteerd op 7 augustus 1573), één van zijn dopelingen, bekende dat de ceremonie bijgewoond werd door 20 á 30 personen; het feit alleen al dat de broederschap het had aangedurfd

(1) VAN BRACHT, dl. II, blz. 528. Cfr. onze beschouwingen over van Bracht in de inleiding.

(2) STADSARCHIEF GENT, Bom van den Crime, 1572-1574, f° 103 v°.

ZELFDE ARCHIEF, Keure-resolitiën, 1571-1574, f° 103 v°.

ZELFDE ARCHIEF, serie 93bis, reg. E. E., f° 30 v°.

(3) DE JONGHE, a.w., dl. I, blz. 215.

(4) VAN BRACHT, dl. II, blz. 62.3. Cfr. onze beschouwingen over het gebruik van Van Bracht in de inleiding. Misschien is deze Mattheus wel verwant met Gillis en Michiel Beernaerts, doopsgezinde leeraars in het Antwerpse (K. Vos, a.w., blz. 333 en 358).

(5) STADSARCHIEF GENT, Keure-Resolitiën, 1571-1574, f° 192 (20 juni 1573).

een dergelijk talrijke bijeenkomst in de stad zelf te beleggen, schijnt voldoende uit te wijzen dat de crisisperiode eens te meer overwonnen was (1).

En dit niet alleen te Gent. Legde Maurissus van Dale, van Bellem, niet de verklaring af dat in 1572 « een minister ende leeraar uut Frieslandt » een reis had gemaakt doorheen het Vlaamse land (2)?

Een dergelijk waagstuk ware totaal onzinnig te noemen, indien deze doper — het was ons onmogelijk met zekerheid te bepalen wie hij wel geweest is — niet bij voorbaat had geweten dat het af te leggen itinerarium en het te verrichten werk de moeite en vooral het risico loonden.

Maurissus van Dale zelf moet wel een bijzondere activiteit aan de dag hebben gelegd om vanwege een dorpsgenote de naam van « bisschop van de wederdopers » (3) te

krijgen.

Een ander meldenswaardig geloofsverspreider in deze periode van wederopbouw was Christoffel van Leuven; als « dienaer des Woords Gods » bezocht hij de Vlaamse gemeenschap en was vooral bedrijvig in het milieu van de Gentse Mennisten (4).

c. Het verweer buiten het Vlaamse graafschap.

In het Antwerpse waar de broederschap vermoedelijk het grootste aantal gemeenteleden telde en tevens het best georganiseerd was, kwam na het aan de Prins van Oranje gestuurde manifest geen bijzondere bedrijvigheid meer aan het licht.

Het blijft bij de vermeldingen van terechtstellingen; de anders openbarende verhoren ontbreken.

Daarenboven gold te Antwerpen, meer nog dan elders, dat de overheid vooral naar de verantwoordelijken van de troebelen in de stad zocht; de leden van het consistorie, degenen die gewapenderhand het gezag hadden durven trotseren, de talrijke beeldstormers, ziedaar wie vooral gevisieerd werden door het repressieapparaat. Dit treft al dadelijk de lezer van de dagingslijsten. Nergens is er nog een spoor te vinden van een oproep gericht tot een groep

(1) STAATSARCHIEF BRUGGE, Criml-Bouc, 1573-1583, f° 10.

Adriaen vander Zwalmen werd reeds vroeger te Gent wegens Doperse gezindte gevat, maar zwoer toen zijn geloof af. Weldra voelde hij berouw over deze laffe houding en keerde tot de broederschap terug. Uit vrees voor een ingrijpen van de magistraat week hij naar Dordrecht uit. Bij zijn terugkeer in Vlaanderen werd hij vlug ontdekt en werd met Mattheus Kense te Brugge verbrand (zie ons: Brugsche Martyrologium).

(2) STADSARCHIEF GENT, serie 206 (Examinaciën en Sententiën door den Soeverein balliu in 't quartier van Gend, 1573-1574), f° 53 v°.

Op 5 januari 1572 beklom Pierijntgen Neckers te Menen de brandstapel, wel het beste bewijs dat ook Zuid-Vlaanderen de verdediging van Menno's leer niet had opgegeven (VAN BRAGHT, a.w., dl. II, blz. 641).

(3) STADSARCHIEF GENT, serie 206, f° 53 v°.

(4) VAN BRAGHT, dl. II, blz. 648.

122

Mennisten, zoals deze die, begin 1566, vierendertig man telde met als hoofdfiguur Hendrik van Arnhem (1). Uit de ondervraging van Laurens van der Caemeren vernemen we dat in 1567 de doopsgezinden voortgingen met predicaties en doop- en huwelijksceremonie nog immer in de stad plaatsgrepen. De aangehoudene had met zijn zusters, Margarita en Maeyken, zijn broer Willem en een Zoetkin Koecke in 1567 de stad verlaten, maar was kort daarop teruggekeerd uit Breda. Hij vertoefde aanvankelijk bij Hendrick Elberdinck, een suikerbakker. In dezes huis werden vergaderingen gehouden onder de leiding van Lieven de Gietermaecker; hier werd bovendien het huwelijk ingezegend van zijn zuster Margareta met Jacop Vermoeien, in het bijzijn van een groep doopsgezinde vluchtelingen uit Breda (2).

Dergelijke bijeenkomsten in 1567 en 1568 te houden getuigde van veel moed. In januari 1567 schreef Noël Creton reeds zijn vriend Jehan le Grain « demoivrant en la rue des Apostres à la rouge croix en Anvers »; « n'ay volu laisser vous escrire deux motz, non pour vous advertir du povre temps de par decha, scachant que les porteurs de cestes en scavent plus que moy » (3).

Toch dient toegegeven dat er te Antwerpen meer verblijfskansen bestonden dan elders; het geval van de familieleden van Laurens van der Caemeren, die wegtrekken en terugkeren, de aanwezigheid van emigrés uit Breda op de bijeenkomst, het

vertoeven van Jehan le Grain en degenen die le Grain noemt; « mes bons compagnons retirés en Anvers » de zwakke houding van Filips II t.o.v. de vreemde kooplui (4) bewijzen dit ten volle.

Dat velen hiervan overtuigd waren, blijkt overigens uit de afkomst van volgende gearresteerden uit Antwerpen en omgeving; Jan Willem Ghybenssone (Turnhout), Wouter Loomans (idem), Jan Matthyssone ('s-Hertogenbos), Maarten van Mettichoven (Sint-Truiden), Leonard Marchigault (Nijvel), Gysbert Willemszone (Zeeland), Eustace Mentens (Tongeren), Hans Clemens (Brussel) Aert de Bessemer (Geraardsbergen), Guillaume de Thyan (Oudenaarde), Panthaleon Jaersmans (Borgloon), Boudewyn Hesselt (Montenaken), Hans Mulder (Hamburg),

(1) R. A. B., Raad van Beroerte, nr. 39. De medeopgeroepenen waren; Assuerus „eenen goudtsmit“, Niclaes Hermans, „tymmerman“, Herman de Tymmerman, Willem Cierens „een riembeslager“, Symon Segers, Jeronimus „eenen cousmakete“, Jan de Lyntwerckere, Michiel de Leertouwere, Bastiaen, Heynrick Wolff, Coenraert Block, Jan de Wevere, Heynrick „eenen schildere gheboren van Brussele“, Heynrick „cleeramkere, geboren, geboren uuyten lande van Cleve“, Janne de Weeze, Mattheus Weyns en zijn vrouw Maeyken, Ghysbrecht de Tymmerman, Stoffel „metzer“, Jan den gebrandenwijn“ metzere“, Willem Huybens „metzere“, Jan Eertoelt „tymmerman en zijn vrouw“, Heyndrick „droochscherdere“, Cornelis Bollaerts „tymmerman“, Joris de Tymmerman en zijn vrouw, Wynant de Cleermakere, Hans van Amersvoirt „cleermackere“, Joachim „metzere“ en zijn vrouw, Geertken, Lucas „ranzere“.

(2) R. A. B., Raad van Beroerte, nr. 3, f° 304.

(j) IDEM, nr. 170, los stuk.

(4) L. VAN DER ESSEN, Episodes de l'histoire religieuse et commerciale d'Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle, in B. C. R. H., t. LXXX (1911), blz. 321-343.

123

Peter Frans Henricxsone (Zwijndrecht), Jan Denys (leper), Willem Janssone (Turnhout), Cornelis Smidt (Hoorn), Paesschen van Loo (Turnhout), Hans Smeer (Sint-Geertruiden), Jan van Dale (Turnhout) en Hans Jan Teeus Ameldoncxsonne (idem) (1).

De stedelijke overheid liet inderdaad nooit na maatregelen te treffen tegen de hervormden, maar het feit dat ze herhaaldelijk tot dagingen moest overgaan en ze zelfs hoge losprijzen uitloofde voor wie leidende Dopers kon aanbrenge, bewijst op zichzelf reeds haar machteloosheid t.o.v. het voortbestaan van de Reformatie binnen de stadswallen.

Op 17 april en 5 november 1567 deed de Antwerpse magistraat een oproep om mede te werken bij de opsporing van de eenenzestig personen, die op 14 maart uit de stadsgevangenis uitgebroken waren. Onder de ontsnapt bevonden zich volgende doopsgezinden; Franchoys Nuyts (schoenmackere) en zijn vrouw Lyncken, Bernaert Wyckmans (droochscheerdere) en zijn vrouw Magdalene, Willem (timmerman) en zijn vrouw Mechelken, Lynken Grooten, Nelleken uit Zierikzee en Tanneken Wagemans (2).

Op 3 maart 1568 daagde de overheid; Matheus Verhagen « oudecleercoopere, gewoont hebbende in den Rooden Hoet opte Vrydaechsmerct » Goosen « gewoont hebbende in den kelder onder denselven huysen », Joris Struys « oudecleercoopere opte Vrydaechsmerct gewoont hebbende » en Jan van Ee « oudecleercoopere gewoont hebbende in de Bonte Coe opte selve Vrydachmerct ». De Mennisten vergaderden in de kelder van de «Roode Hoen en de bijeenkomsten werden aangekondigd door « de weetdoendere », Lenaert van Aken « gewoont hebbende in 't heylich Geeststraetken ». De predikant was « een lanck persoon, sprekende Hollantsche tale ». De magistraat

beloofde vijftig gulden aan wie Lenaert zou doen ontdekken. Wie de predikant liet aanhouden zou honderd gulden krijgen. Diezelfde som werd toegezegd voor het vangen van; « Hendrick van Arnhem, cleermakere, die een persoon is manckachtich gaende ende dewelcke is dooper van den Anabaptisten, mitsgaders eenen Michiel onbegrepen zyns toenaems, wesende een leertouwere van synen ambacht, ende een persoon van middelbaren ouderdom, met eenen rossen baerde, gewoon hebbende omtrent Sint Michiels, die onder de voirscreven anabaptisten vermaender oft predikant is geweest » (3).

Het bevel bleek een slag in het water te zijn, want de bijeenkomsten gingen ononderbroken door. Op 3 maart 1569 loofde de magistraat tweehonderd gulden uit per predikant die men zou uitleveren en vijftig gulden voor Mennisten die een leidende functie in de broederschap hadden bekleed. De doopsgezinde voorgangers werden als volgt voorgesteld; Adriaen, onbegrepen zyns toenaems, wesende een tymmerman van synen ambachte, hebbende eenen

(1) R. A. B., Raad van Beroerte, reg. 38, f° 363-366.

(2) P. GÉNARD, Antwerps Archievenblad, dl. II, blz. 413, 416.

(3) P. GÉNARD, Antwerps Archievenblad, dl. II, blz. 418-419, 421-422.

124

blontachtigen baert ende wesende van middelbaer stature, mitsgaders eenen genaemt Michel, behoudens zyns toenaems, wesende van middelbaer statueren ende gemeynen ouderdom; ende Pauwels, wesende van middelbaer statueren ende gemeynen ouderdom; geboren van Thielt oft daaromtrent » (1).

Als andere leidende figuren, voor wie vijftig gulden per hoofd zou worden uitbetaald, werden vermeld; « Michiel, onbegrepen zijns toenaems, wesende een smalwever van synen ambacht, gewoon hebbende in 't Borgerhout, in de Drossaertstrate, eenen anderen genaemt Guillieme Hermans, gewoon hebbende met Guillieme de Clerck, smalwevere, geboren tot Meenen, alhier gevanghen; insgelycx eenen genaemt Michiel, behoudens zijns toenaems, wesende een leertouwere van zynen ambachte ende een vierschotich man, met een cortachtigen baerde; ende eenen genaemt Jaspas, een teschmakere, een middelbaer man met eenen redelycken langen baerde, gewoon hebbende in 't Borgerhout » (2).

Bij dezelfde gelegenheid werden nog gedaagd: « Lucas de Vos, cleermackere, gewoon hebbende by d'Yseren Wage, op ten pleyn; Adriaen van Brueseghem, coopman ende Magdalena Ruts, zyn huysvrouwe, gewoon hebbende by d'Yseren Wage, in de Gulden Panne; Cornelis, de zeeldrayere, gewoon hebbende by den Blyenhoeck; Jacques, de cleermackere, gewoon hebbende in 't Borgerhout, ende zijne huysvrouwe, Lyncken; Dierick, wesende een horenmackere, gewoon hebbende in Sint Joris, by het Pensgat, ende zyn huysvrouwe; Grietken, huysvrouwe van Gheert Vermandel, alhier gevangen; ende de huysvrouwe van den voirscreven Herman, wesende een tymmerman, hierboven genommeert; Franchois, wesende een riembeslagere, gewoon hebbende omtrent een speelhoff » (3).

Op 20 april 1569 werden Lyncken Sclyters, echtgenote van Jan de Timmerman, en Berken, echtgenote van Hans Emandele vóór de stadsoverheid gedaagd (4). Amper veertien dagen later werden Adriana van Nymegen, Peter de Knopmacker en Stynken Coucke opgeroepen (5).

Op 7 juni van hetzelfde jaar was het de beurt aan Hanse Jouben uit Kamerijk, en Suzanna, zijn echtgenote, alsmede aan Joose de Bosscher en Jorynken, echtgenote van Joos de Haeymaker, uit Gent (6). Op 19 oktober 1569 riep de magistraat Guillaume van der Camere en zijn broeder op (7).

Ondertussen hoorde de stedelijke overheid van nieuwe predikanten, die in Antwerpen de Menno-nietische leer verspreidden. Op 22 maart 1570 werden

(1) IBIDEM, dl. II, blz. 430-431.

(2) IBIDEM, blz. 431.

(3) IBIDEM, blz. 431-432, 434.

(4) IBIDEM, blz. 435-436, 438.

(5) IBIDEM, blz. 437, 439-440.

(6) IBIDEM, blz. 437-438, 439.

(7) IBIDEM, blz. 440-441, 442

125

tweehonderd gulden uitgelooft voor het aanbrengen van Jan van Ophoren en vijftig gulden voor ieder van de hiernavolgende personen; « Niclaes, de timmerman, wesende een middelbaer persoon, met een spits rood baerdeken; Claes Hermanssens, timmerman, vierscotich man, met een bruynachtighen baert; Jan, de lintwercker, ende Peter, onbegrepen syns toenaems, wesende een twunder van synen ambachte, gewoont hebbende alhier in Sint Jansstraete, cortachtich persoon, met een rootachtig baerdeken, hebbende offitie bedient onder de voerscreven secte».

Werden verder als gewone leden van de broederschap gedaagd; « Susanneken Suys, huysvrouwe van Carel Thys, alhier geëxecuteert; Boudewyn, onbegrepen syns toenaems, rietmaker van synen ambachte, gewoont hebbende op de caemer van de voerscreven Carel Thys; de huysvrouwe van den voerscreven Peeter; Corryn, onbegrepen syns toenaems, wesende een middelbaer man, met een bruynachtigen baerde, ende Heylken, syn huysvrouwe; Steven van Dolborch ende syn huysvrouwe, gewoont hebbende alhier in de Wolstraete « in den Witten Coninck », Henrick, onbegrepen syns toenaems, een vierscotich man, met een blontachtich baerdeken; Cornelis, onbegrepen syns toenaems, wesende een timmerman van syn ambachte, een vierscotich man, met een bruynachtich (baerdeken); eenen genaempt Piersson (ende syn huysvrouwe), knopmaker van synen ambachte, wesende een middelbaer persoon, met een luttel baerts; Willem, onbegrepen syns toenaems, cleermaeker van synen ambachte, middelbaer persoon, met een swertachtigen baerde; Hans, onbegrepen syns toenaems, (ende Saerken, syn huysvrouwe), cleermaker van synen ambachte, lanckachtig man, met eenen middelbaeren baert; Hans de Wale, busmaeker, wesende een middelbaer man van statusren; ende Maeyken Faesens » (1).

Op 7 juli van het volgende jaar werd de gebruikelijke premie toegezegd aan wie de overheid zou in de gelegenheid stellen de hand te leggen op de predikanten Pauwels van Menen, Hans de Lintwercker en Hans de Wever. Als leden van de broederschap werden gedaagd; « Stynken Peeters, huysvrouwe van Joris Verkindert, gewoont hebbende in d'oude Lombaertstraete; Huybrecht van Overtvelt; Willem Verkindere ende Jenneken, syn huysvrouwe; Stoffel oft Melsen, in 't coper werckende, middelbaer man; Loys Plas, schilder; Janneken, jonghe dochter; Maeyken ende Neelken, weduwen, gewoont hebbende op de Luysmerct, ten huysse van eenen ouden cleercoper, hun generende met oude cleeren uuyr te dragen ende te vercoopen (2) ».

En de reeks werd voortgezet met het stadsgebod van 2 maart 1571. Volgende Mennisten waren in de kijker gelopen; « Gillis N., een clavesingelmakere ende sijn huysvrouwe, Mattheus Cappoens, ommegeaende mer suyckere ende wolle, diakenen; Jacob Margot, wevere, jonckgeselle, hebbende diaken geweest; Peter Craen, een knopmakere; Maeyken, jongedochter, uyt en landen

(1) IBIDEM, blz. 443-445, 445-446.

van Luyck; Adriaen, wesende een jonckgeselle, een witwerckere van synen ambachte; Guillame, een cleermakere, geboren van Aken, ende syne huysvrouwe, genaempt Lyntken; Michiel, een hoemaeker, gewoont hebbende in Borgerhout; Pierson, een knopmakere; Gillis Mahieus van Bruessele, leghwerckere ende syne huysvrouwe; Jaco N., een leghwerckere, van Bruessele; eene vrouwe, wesende van hueren man, genaempt Synken, gewoont hebbende in de Croonstraete, in Borgerhout; Jan, een passementwerckere, met syne huysvrouwe; Ceris N., een entschoenlappere, ende syne huysvrouwe, genaempt Lynken; Lynken, weduwe wesende, huer gheuerende met spinnen, ghewoont hebbende omtrent de Munte; een weduwe genaempt Maeyken, gewoont hebbende in den Clockengang; een oude vrouwe, oyck genaempt Maeyken, by huer oyck woonende oft gewoont hebbende; Lievyne Lanbegois, gewoont hebbende ten huysse van den voerscreven Mattheus Cappaens » (r).

De eerstvolgende jaren werd de aandacht van de stadsoverheid meer gevestigd op de toenemende predicaties van de Calvinisten en de sluikse invoer van wapenen. De Mennisten hadden ondertussen geenszins hun leerverspreiding opgegeven. De broederschap werd geleid door Hans N. De overheid kon de verdere benaming van deze predikant niet te weten komen en loofde honderd gulden uit voor wie hem aan het gerecht zou uitleveren (20 november 1573).

Als diakenen traden op: « Coenraert, onbegrepen syns toenaems, van den ouderdom van omtrent XXX jaren, middelbaer persoon, met een swert baerdeken, wesende een cleermaekere van synen ambachte; Thomas N., een schoenmaekere, middelbaer van staturen, van den ouderdom van omtrent de XXXIII jaeren, met eenen rossen baert; Hans N., een cleermakere, lack jonckman, met luutel baerts; Joris N., een outcleercoopere van den ouderdom van XXX jaeren, ver en middelbaer persoon, met eenen blonden baert ende Aert. N., droochscheerdere van synen ambachte, lanck, mager man ». De bijeenkomsten werden aangekondigd door Jacques N., «jonckgeselle, van den ouderdom van omtrent XXV jaeren ». De broederschap kwam samen bij Symon Schee.

Buiten de hierbovenvermelden dienen nog geciteerd volgende broeders en zusters; « Loys Sallemon, borduerwerckere van synen ambachte, van Gendt; Gillis N., een cleermaekere, wevere, middelbaer van statussen, met eenen corten boert, dragende eenen swerten mantele ende eenen grauwen casack; Geeraert de Vriese, Beyken N.; Symon ende Cornelis Symons; Andries N., hoymakere, gewoont hebbende in Borgerhout; Hans N., cousemaekere van synen ambachte; Hans van Obberghen, geboren in Borgerhout; Hans N., cousemaekere van syne ambachte, Hans van Obberghen, geboren van Brussel; Jacob, ende Saerken syne huysvrouwe, gewoont hebbende tot Berchem; Lynken N., gewoont hebbende in 't Craenstraetken, op een camere, vroedevrouwe onder de voerscreven secte; Engelbert N., ende Janneken syne

huysvrouwe, passementwerckere, gewoont hebbende in de Huyvetterstraete naest «den Gulden Nobel»; Aert Terwe, gewoont hebbende in 't Vuylstraetken, ende Ghysbrecht Jacobs, van Cortryck, pasteybackere, gewoont hebbende in Borgerhout » (1).

Gedurende Alva's bewind werden de volgende Mennisten terechtgesteld; 5 september

1567; Cornelis Claessens, Christiaan Janssens, Simons Janssens, Matheus de Vecht (2).
 16 maart 1568; Jacop Diericx, Hans Jacobsens, Adriaen Jacobsens (3).
 9 juli 1568; Bertels Schobbelant (4).
 18 februari 1569; Joos de Cruysere (5).
 16 maart 1569; Jan Ghyselinck (6).
 18 maart 1569; Joos van Beke, Hans Vermandele, Jan Poote en Jacques Semon (7).
 29 maart 1569; Jan de Clerck, Geert Vermandele en Peeter Verlongen (8).
 1 april 1569; Bathasar de Rosières, Jan de Timmerman en Jan van Akeren (9).
 29 april 1569; Baetken Crauwels, Marken Christiaens (io).
 24 mei 1569; Jan Cooman, Jan van Haesbroeck en Frans Moens (ir).
 25 mei 1569; Michel (12).
 12 oktober 1569; onbekend gebleven (r3).
 22 november 1569; Maria Janssens (14).
 14 maart 1570; Carel Thys en Hans Kuene (15).
 27 juli 1570; Herman Hermanssone en Nelleken Jaspars (76).
 12 september 1570; Joos verkindere en Laureys Andriessens (17).
 26 februari 1571; Jan van de Walle; Lynken Meeuwels en Maecken (18).
 8 mei 1571; Gilles van Havere en Lysken Vermuelen (i9).

- (1) IBIDEM, dl. III, blz. 38-40, 43.
 (2) IBIDEM, dl. IX, 459, 460, 461, 462; dl. X, blz. 65, dl. XII, blz. 462.
 (3) IBIDEM, dl. X, blz. 13, 14, 67, 68.
 (4) IBIDEM, dl. XII, blz. 295, 393, 440.
 (5) IBIDEM, dl. XII, blz. 336.
 (6) IBIDEM, dl. XII, blz. 353, 367, 414.
 (7) IBIDEM, blz. 336, 337, 338, 344, 367, 368, 397, 398, 440, 477.
 (8) IBIDEM, blz. 341, 348, 369, 398, 439.
 (9) IBIDEM, blz. 350, 355, 361, 370, 399, 439, 440.
 (10) IBIDEM, blz. 358, 360, 376, 399.
 (11) IBIDEM, blz. 382, 400.
 (12) IBIDEM, blz. 364, 370, 405, 438.
 (13) IBIDEM, blz. 420.
 (14) IBIDEM, blz. 425, 453.
 (is) IBIDEM, blz. 433, 434, 442.
 (16) IBIDEM, dl. XIII, blz. I, 2, 6, .
 (17) IBIDEM, blz. r1, 6z.
 (18) IBIDEM, blz. 449, 451, 456; dl. XIII, blz. 3, II, 12, 13, 15, 28, 33, 34, 38, 43, 62, 63.
 (19) IBIDEM, blz. 53, 63.

128

14 augustus 1571; Jan van Ryssele (1).
 16 augustus 1571; Jenneken Peeters (2).
 10 september 1571; onbekend gebleven (3).
 19 oktober 1571; Michielke van Hulst (4).
 9 november 1571; Guillaum Roels (5).
 27 januari 1573; Jacques van kluiten, Grietken van den Steene en Janneken Croecx (6).
 30 januari 1573; Jacques Verbruggen, Hans der Weduwe, Jenneken de Beaucoup en Jenneken Diriecx (7).
 16 februari 1573; Gielis Heville, Hans Manstrop, Adriaen van Daele, Tanneken Janssen en Heylken Baillaerts (8).

20 februari 1573; Willem Huybrechts, Lynken Ghysseleers en Lysken Pennerts (9).
27 februari 1573; Henry Hannon en Lynken Baillaerts (10).
18 mei 1573; onbekend gebleven herdoopster (11).
19 mei 1573; Boudwyn Foccaert, Trynken van Sepple, Grietken Govaerts en Mathys Baseliers (12).
25 mei 1573; Maeyken Graffelaers, Hans Inghelberts, Pierre Wandesoeye en Loyse Coucke (13).
27 mei 1573; Lynken Groffels en Jenneken de Cautere (14).
5 juni 1573; Peryne de Corte, Gheerardyne Ryckelman (15).
6 oktober 1573; Jenneken van de Velde, Maeyken Goossens, Lysken Lichtens en Maeyken van Dissenbeke (i6).
18 november 1573; Diericxken Roels (17).

De Antwerpse broederschap heeft aldus zware offers gebracht; van einde 1567 tot 1573, werden naast negenenzeventig martelaars, — voor de overgrote meerderheid verbrand, — nog ruim vijfhonderd gemeenteleden

- (1) IBIDEM, blz. 71, 76, i61.
- (2) IBIDEM, blz. 71, 73, 161.
- (3) IBIDEM, blz. 77.
- (4) IBIDEM, blz. 78, 79, 162.
- (5) IBIDEM, blz. 80-82, 162.
- (6) IBIDEM, blz. 99, 100, 101, 171, 172.
- (7) IBIDEM, blz. 101, 102, 103, 172, 173, 188.
- (8) IBIDEM, blz. 104, 105, 626, 173, 174.
- (9) IBIDEM, blz. 1106, 107, 108, 174, 175.
- (10) IBIDEM, blz. 108, 109, 110, 175, 176.
- (11) IBIDEM, blz. 111.
- (12) IBIDEM, blz. 112, 113, 114, 115, 176.
- (13) IBIDEM, blz. 115, 116, 117, 117, 178.
- (14) IBIDEM, blz. 119, 120, 178.
- (15) IBIDEM, blz. 118, 121-124, 178.
- (16) IBIDEM, blz. 129, 130, 131, 179, 180.
- (17) IBIDEM, blz. 132, 133, 180.

129

verbannen. Hieruit blijkt eens te meer, dat de metropool slechts in schijn een grotere bestaanszekerheid bood.

Keren we thans onze blikken naar de hoofdstad. Als zetel van de Raad van Beroerte was Brussel allesbehalve een veilig oord voor de hervormden. Herhaaldelijk werden aldaar dan ook de poorters door executies opgeschrikt. Sedert de komst van de hertog van Alva (augustus 1567) tot einde 1569 werden er 120 personen terechtgesteld (1), onder wie slechts drie de doopsgezinde leer waren toegedaan. Het valt evenwel op dat zij alle drie een bidende, dus voor de overheid een opvallende rol hebben vervuld. Govert Jaspertz, van Zeeuwse afkomst en metselaar van beroep, verbleef zeven jaar te Antwerpen. Hij was de vertrouwensman van de broedersschappen in de genoemde stad, alsook te Mechelen (2) en Brussel. Uit het verhoor bleek, dat hij in deze centra herhaaldelijk en dit gedurende jaren het woord gevoerd had. De rechter stelde hem niettemin de vraag waarom hij nooit in het openbaar sprak, waarop Jaspertz lakonisch antwoordde; « Sinte Pauwels heeft ooick op solders gepredict ! » Hij werd het eerste

doopsgezinde slachtoffer van de Raad van Beroerte en besteeg de brandstapel op 20 september 1567 (3). Geeraert Saelen, een jonge Maastrichtenaar van 25 jaar, trad eveneens op in de Brusselse broederschap als leidende figuur. Even zwijgzaam als zijn voorganger, telkens het er op aankwam geloofsgenoten te verraden, werd hij verbrand op 2 maart 1568 (4). Nog dezelfde maand onderging Jan Pipart hetzelfde lot, nadat hij bekende een getrouw bezoeker geweest te zijn van de Mennistische bijeenkomsten te Antwerpen, Borgerhout en Brussel (5).

Toezicht en toepassing van de hertogelijke verordeningen waren hier bijzonder sterk (6). De reputatie van de hoofdstad schrikte bijgevolg de van elders vluchtenden af.

De uittocht van broeders en zusters bij de komst van Alva deed zich overal voor in de Zuidelijke Nederlanden. Toch zal de uitwijking zich het meest opgedrongen hebben in de kleine centra, waar de verklikking te gemakkelijk was. Van de broederschap te Maastricht werd gezegd; « vele waren uyt de stad gevluht, waer sy best mochten, maer sommige sijn blijven woonen ». Dat wie het aandurfde de stad niet te verlaten een groot risico liep, bleek uit de

(1) A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe bruxellois*, p. 55, 71-72.

(2) Dr. E. VAN AUTENBOER, *Het Algemeen Pardon van 1574 in Mechelen*, in *Mechelse bijdragen*, 1949, blz. 8; Alva verwekte ook hier een grote emigratie; de emigranten vestigden zich te Antwerpen, het Luikse en Holland, maar ook in Duitsland en voornamelijk te Keulen, Hamburg en Lübeck.

(3) IBIDEM, blz. 71.

(4) IBIDEM, blz. 73.

(5) IBIDEM, blz. 74.

(6) R. A. B., C. P. E., nr. 616, fa 78; „Van de heretiquen te executeren binnen 24 uren naerdeyn, die bij de gheestelijcke handt der wereldlijcke handt souden veesen geleverd 571)“.

130

arrestatie van vermelde Arent van Essen met zijn echtgenote, alsmede van Neeltgen en haar dochter Tryntgen, op 24 november 1569. Gelukkiger waren elf geloofsgenoten, die in extremis nog konden vluchten; Mathys van Uuystkercke, Mathys van Dorssen, Dries Lynewever, Levert de Spoelmaker, Kathryn Cocx, Maye, de dienstmeid van Peter Bouten, Jan Stassen, zijn dienstmaagd Kathryn, Kathryn, de dienstmaagd van Claes van Geleen de jonge, Barbe de dochter van Les van den Baanet en Jan de Lynewever (1).

Ook in 1573 werd Maastricht, samen met Brussel en Antwerpen, door de vervolging getroffen; Maria Kerkhoffs, moeder van vier kinderen, werd er terecht gesteld (2).

Het onderzoek werd te Maastricht geleid door Antonius Ghenart die trouwens met dezelfde nauwgezetheid evolueerde te Verviers en omgeving (3). Hij raadpleegde tevens de provinciaal van de Augustijners en de priester Nikolaas Meldert over de bedrijvigheid van de doopsgezinden te Hasselt (4).

In de streek van Limburg en Herve hield de broederschap eveneens stand gedurende Alva's bewind; de predikanten waren er Jehan Servaes van Herve en Remacle van Limburg (5). Meestal kwam men samen in de bossen uit de omgeving; bij deze gelegenheid werd de doop toegediend, hetgeen logischerwijze de aanwezigheid van een Oudste veronderstelt (6), vermoedelijk Hans Busschaerts. De bijeenkomsten in kleine kring gebeurden bij Gilette (schoonzuster van Guillaume Fraikin), Paulus, Cloes de Viller en Mathieu Quetallau (7). Ten huize van laatstgenoemde hoorde men

dikwijls groepsgezangen (8).

Als gemeentelieden werden tijdens het onderzoek van 1569 door de getuigen volgende namen vermeld; Paulus Leuamyere, zijn zoon en dochter, Lambert Fraikin, de zoon van Baudouin le Drapier, Pieron, Wilhelm Quack, Pierot le Clautier, Paulus Paquen, Pierchon Loheau, Thonnys Janszone, Wintgen Srymecker, Wyntgen Clootens, de vrouw van Voeskin, Anna de Bure, Toussaint Moreauken, Toussaint Voisken en zijn familie, Marie Moreauken, Johan Besasse, de zoon van Servais van Herve, Antonius, Mahaut Straft en Aimé de Bure (9).

(1) W. BAX, a.w., dl. II, blz. 306-310.

(2) IBIDEM, blz. 311-313.

(3) G. HANSOTTE, *Lettres d'Antoine Ghénart, inquisiteur liégeois, à Guillaume Lindanus*, in B. C. R. H., t. CXVI (1951), p. 359; E. FAIRON, *La répression de l'hérésie et la question constitutionnelle dans la principauté de Liège pendant le XVIIe siècle* (Miscellanées Fairon, blz. 118), J. PEUTEMAN, *Les débuts du protestantisme d Verviers*, in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme beige*, 3e série, dl. VII, Brussel, 1945.

(4) W. BAR, a.w., dl. II, blz. 326.

(5) A. L. E. VERHEYDEN, *line enquête sur le Protestantisme au duché de Limbourg en 1569*, in B. C. R. H., dl. CXVIII (1935), blz. 181.

(6) IBIDEM, blz. 149.

(7) IBIDEM, blz. 228, 229.

(8) IBIDEM, blz. 229.

(9) IBIDEM, blz. 148-149.

131

Het onderzoek gevoerd door Willem van Gulpen, de stadhouder van Limburg leidde tot de terechtstelling van twaalf hervormden en bekrachtigde met verbanning de uitwijking van tweehonderdzestig inwoners (1). Deze cijfers worden nog sprekender, indien men in aanmerking neemt dat het stadje Limburg amper een duizendtal bewoners telde.

Vele leden van de broederschap te Limburg waren vertrouwd met de inspanningen van de Mennisten te Eupen. Hier gebeurden de samenkomsten in kleine kring ten huize van Antoon Pauwelsken, Grau Johaensson, Peter Tymmermans, Symon Welterssone en Eart Driessen. Zoals bij de Limburgse geloofsgenoten geschiedden de grote, openbare vergaderingen buiten het stadje, nl. « op dat venne ». Hier ook verscheen dikwijls een Oudste, — eens te meer Hans Busschaert? — om er de doop toe te dienen en huwelijken in te zegenen. De lokale predikant was Thierrick Gerveaux. Dank zij de medewerking van talrijke getuigen kon Willem van Gulpen vele namen van doopsgezinden te weten komen.

Behoorden aldus tot de Eupense broederschap: Johaen der Welssche, Wyntgen Cloetens, Passchens Anne, Wyntgen Cloeten, Gaesen Fye, Cornelis Schenen, Thonysson Maesson, Jan Kuyckens, Wyntgen Schrynmecker en zijn zoon Dryesson, Lysbet Vaeskens, Itgen Verfar, Engel Johan, Marey Claysonne Fanter, Malloners Margrietenson, Claeysson Karyllenson, Marye Thissen, Erffer Styger, Claysson Pauwelsken en zijn echtgenote, Matheus Tbejaiens (2).

Interessant is ontegensprekelijk de beschrijving van de predicatie in het Veen, verstrekt door de ooggetuige Antonius de Wyler. Deze gaf er het volgend relaas van; «Haven desen vurscreven persoenen gesien, dat der predikant hayt broit gebrocken und heiffit dieghenen gegeven dye herdopt waeren und gheyn anderen, malige en stuck gegeven, sagende; « nomt dat broyt und ess daarvan wae ders werdich syet ». Doen sye das broyt umfangen haven en hun henden undt baldt daerna aten 't sy dat broyt

sagende; « ja, wer syn 't werdich »; doen gaiff der predikant oech wyn te drengen, daerna loffden sye Godt » (3).

Het is wel jammer dat de archieven van centra uit het prinsbisdom Luik weinig opleveren voor de geschiedenis van de Hervorming, meer bepaald wat de doopsgezinden betreft. We kunnen echter volledig beamen wat J. Dans in 1884 beweerde; « des anabaptistes des Pays-Bas, pour se soustraire aux recherches du duc d'Albe, se réfugièrent dans la principauté de Liège » (4). Vele Mennisten kunnen de opvatting gedeeld hebben, dat, eens buiten het

(1) IBIDEM. blz. 149.

(2) IBIDEM., Le protestantisme à Eupen sous le gouvernement du duc d'Albe (1567-1573), in Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallones, 1955, blz. 16.

(3) IBIDEM, blz. 17.

(4) J. DARITS, Histoire du diocese et de la principauté de Liège pendant le XVIe siècle, blz. 419.

132

bereik van de hertog van Alva en zijn Raad van Beroerte, het gemakkelijk zou zijn, mits stil te leven, uit de greep van het gerecht te blijven.

Ook hier is hun hoop ijdel gebleken en werden vermoedelijk talrijke leden van de broederschap terechtgesteld (1).

In globo levert de bestudering van de periode 1507-1573 een uiterst belangrijke constatacie op; de door Alva beoogde algemene uitroeiing van de Hervorming werd op geen enkel ogenblik bereikt.

Een systematisch georganiseerd onderzoek openbaarde daarenboven t.o.v. het Mennisme, dat deze leer niet alleen vertegenwoordigd was in de grote en kleine steden, maar zelfs ingeburgerd was op het platteland.

(1) W. BAX, a.w., dl. II, blz. 11.

133

HOOFDSTUK IV

DE PERIODE VAN BETREKKELIJKE BEWEGINGSVRIJHEID

(1573-1586)

Gedurende deze periode laaide de strijd tussen de katholieke en Calvinistische bevolking in volle hevigheid op. Gebeurde het dat een gemeenschappelijke politieke gedragslijn hen bij tussenpozen samenbracht, telkens bleek het niet meer te worden dan een broze toenadering. Het religieus element, dat beide partijen als een afgrond gescheiden hield, ontredderde immer de fusie en joeg onverbiddeijk de contractanten uiteen.

Het momenteel politiek-bindende lag in het gemeenschappelijk streven van het Nederlandse volk naar zelfstandigheid, in absolute zin voor het Noorden, meer gematigd in het Zuiden.

Het vertrek van Alva en het gematigd bestuur van de nieuwe Spaanse landvoogd hadden de heropstanding van het Calvinisme in de hand gewerkt. Bij de plotse dood van Requesens bevonden de Nederlanden zich zonder landvoogd en werd de Raad van State het aangewezen organisme om het bestuur over te nemen, in afwachting dat Filips II een nieuwe goeverneur aanstellen zou. De continuïteit van de regering scheen dus theoretisch opgelost. In feite bleek het weldra dat de leden van de Raad van State tegen deze taak niet opgewassen waren; de raadsleden Viglius, de hertog van Rassenghien, d'Assonleville, Sasbout, Mansfeld waren ofwel te oud, ofwel onbekwaam om met succes deze zware verantwoordelijkheid op zich te dragen. Hiervan wist Willem van Oranje gebruik te maken om te trachten de eenmaking van Noord en Zuid te realiseren.

De aanhouding van de leden van de Raad van State en de staatsgreep van de Staten van Brabant waren de mijlpalen in de evolutie die geleid hebben naar de ondertekening van de Pacificatie van Gent, op 8 november 1576 (0. Deze overeenkomst leverde echter het gewenste resultaat niet op. Beide partijen waren, niettegenstaande hun collectieve ondertekening bij hun respectieve opvatting inzake godsdienstuitoefeningen gebleven; de katholieken hoopten nog immer in de toekomst de uitsluitende beoefening van de hervormde godsdienst in de noordelijke provinciën ongedaan te maken, terwijl hun tegenstrevers geen gelegenheid lieten voorbijgaan om hun verbolgenheid uit te

(1) H. PIRENNE, *Geschiedenis van België*, dl. IV, blz. 60-8z. — *Placcaeten van Brabant*, dl. I, blz. 586-595.

drukken over het feit dat de Calvinistische leer in het Zuiden niet integraal in het openbaar kon verkondigd worden.

Confessioneel gezien kan de Gentse akte geen eigenlijke Godsdienstvrede genoemd worden; meer dan een bestand is ze niet geweest.

De Unie van Brussel, ondertekend op 9 januari 1577, bracht een eerste opheldering, doch in volstrekt-antiCalvinistische zin (1). Oppervlakkig beschouwd is het nieuwe akkoord slechts een bekrachtiging van de Gentse Vrede. Er wordt immers uitdrukkelijk in het Brusselse traktaat gewag gemaakt van het eenparig besluit van de

ondertekenaars om zich als één man te weer te stellen « tegen de verdrukking van de Spanjaards... op straffe van verval van adel, van naam, van wapens en van eer, vóór God en een iegelijk aangezien te worden voor meinedigen, trouweloozen en vijanden van ons vaderland en immer aangetekend te staan wegens eerloosheid en lafheid ». Zakelijk gezien wil dit traktaat de belangen van de Calvinisten, — voornamelijk in het Zuiden, — op een beslissende wijze kelderen. De zinsnede « pour la conservacion de nostre Sainte Foy et Religion Catholique Apostolicque Romaine » is in dit opzicht sprekend. De Unie van Brussel is ongetwijfeld, zoals Pirenne het reeds vroeger uitdrukte, een nationale en katholieke unie (2).

Voor de Calvinisten was het gelukkig, dat don Juan, de nieuwe landvoogd, bij zijn aankomst in de Nederlanden geen profijt wist te halen uit deze overwinning van de katholieken. In zijn ijver om vlug een einde te maken aan de opstand in de Nederlanden, misnoegde de nieuwe landvoogd zodanig zijn geloofsgenoten dat er wederom een samenwerking mogelijk werd tussen katholieken en Calvinisten.

Deze samensmelting van alle inlandse krachten verplichtte don Juan, zijn aanvankelijk militaire successen ten spijt, zich ten slotte terug te trekken op Namen; hij ruimde tevens de plaats voor Willem van Oranje, in wie het Zuiden de bevrijder van het Spaanse juk begroette.

Met de momentele opheldering van de militaire en politieke toestand werd het godsdienstprobleem eens te meer het middelpunt van de belangstelling; beide partijen voelden aan dat een beslissende wending nakend was en het er dus op aankwam hun respectieve belangen tot het uiterste te verdedigen. De Prins van Oranje trachtte weliswaar dit verwoed particularisme te ontzenuwen en beide kampen tot verdraagzaamheid aan te zetten. Zijn « Religionsfrid » (3), grosso modo een tweede Pacificatie van Gent, werd op

(1) J. C. DE JONGHE, De Unie van Brussel des jaars 1577, naar het oorspronkelijke uitgegeven, in-80, 's-Gravenhage, 1823. Na een bondige inleiding over de aard en de draagkracht van het traktaat, verzamelde de auteur de biografische nota's omtrent ieder van de 257 ondertekenaars (blz. 34-206). De tekst van de Unie van Brussel werd als appendix afgedrukt.

(2) H. PIRENNE, a.w., dl. IV, blz. 90.

(3) FL. PRIMIS, De Religionsvrede, 1578-1581, in-80, Antwerpen, 1942.

10 juli 1578 aan de Staten voorgelegd en gaf dus aan de Calvinisten het recht ook hun godsdienst vrij uit te oefenen, maar legde hun tevens de verplichting op de katholieken niet aan te vallen.

De dictatoriale verzuchtingen van de Gentse en Antwerpse Calvinistische leiders hebben ieder duurzaam akkoord onmogelijk gemaakt.

Weldra werden de katholieken slachtoffers van verschillende vernederingen, die alras de vorm van een werkelijke persecutie gingen aannemen.

Van dit ogenblik af viel het verbond uiteen en deze splitsing werd door Alessandro Farnese dankbaar benut om zijn veroveringsplannen ten uitvoer te brengen.

Te midden van deze aanhoudende invloedsverschuiving, nu eens in het voordeel van de katholieken, dan weer ten bate van de Calvinisten, bevond het Mennisme zich van 1576 tot 1586 in een heel merkwaardige positie.

De grote massa ging intens op in deze kamp om de suprematie tussen beide partijen, mits niettemin geleidelijk zijn voorkeur aan het Calvinisme te verlenen (1).

Bovendien aangezet om de strijd aan te binden met het Spaans absolutisme, werd de

enkeling steeds meer geboeid door de oproep om zo nodig met de wapens zijn rechten te verdedigen.

En het politiek, én het religieus leven stonden in het teken van een zenuwschokkende strijdgeest. Voorwaar een weinig voordelige atmosfeer voor de doopsgezinde confessie, die er slechts op uit was de maatschappij in een geest van broederliefde te verenigen.

Een dergelijke prediking moet velen anachronistisch in de oren geklonken hebben en zal als al te lauw beschouwd geworden zijn door al wie met heerszuchtige plannen behept was; voor de grote meerderheid onder de bevolking ging het er in de allereerste plaats om als katholiek of als Calvinist naar de suprematie in stad en land te dingen; aldus raakten de zuiver confessionele bespiegelingen automatisch op het achterplan.

Dientengevolge ontplooidde de activiteit van de broeders zich in de schaduw van dit spannend conflict. De afzijdigheid ten overstaan van de politieke verwickelingen, eigen aan de godsdienststrijd, was zwaar aan gevolgen voor de Mennisten.

Op de kritische momenten van het afsluiten van de overeenkomsten in zake godsdienstvrede kwamen logischer wijze slechts de belangen van

(1) Te Ieper werd de magistraat tot ingrijpen genoodzaakt wegens het dragen van „eenighe vossensteerten ende taillioorskens tot schandale ende ontstichtynghe van alle goede lieden" (A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux en Flandre*, dl. I, blz. 307-308).

Te Brugge ging het al niet veel beter. Hier moest het verbod uitgevaardigd worden „te roupene papau of gheuse of dierghelicke twistighe ende schimpeghe woorden ende ansegghynghen of eenich schandael van d'een of d'ander zyde, jehens ende tot inbrake van de pacificatie van Ghendt" (STADSARCHIEF BRUGGE, Hallegeboden, 5 april 1578).

136

katholieken en Calvinisten in aanmerking, nergens en nooit was er spraak van de doopsgezinden.

Geen enkel van de getroffen akkoorden, zowel de Pacificatie van Gent als de Unie van Brussel en de *Religionsfrid*, ontsnapte aan deze algemene regel; telkens er beroep gedaan werd op wederzijdse verdraagzaamheid, sloeg dit immer op de verhouding katholieken-Calvinisten.

Vergeten wij hierbij niet dat de Menno-nietische gelovigen door hun tegenstrevers nog altijd aangezien werden als niet behorend tot de *kristene* samenleving, zodat, zelfs in de onderstelling van een andere wending in de gebeurtenissen, de broederschap toch nooit burgerrecht zou verkregen hebben.

Het enige wat de broederschap overbleef, was zoveel mogelijk te halen uit de akkoorden. Geenszins vermeld in de Pacificatie van Gent, konden ze er enkele voordelen in ontdekken.

Het vrij verkeer doorheen de Nederlanden (artikel IV) liet aan tal van emigranten toe hun vroegere werkkring op te zoeken en wederom het hunne bij te dragen tot de uitbreiding van het Mennisme.

Niet langer zullen de « bloedplakkaten » als een gruwzame verschrikking hun het verblijf in het Zuiden vergallen (artikel V.).

Niet zonder blijdschap zullen de broeders die het geluk hadden gekend uit de greep te blijven van de speurders hun gevangen geloofsgenoten opgewacht hebben aan de opengestelde gevangenispoorten (artikel IX). Welke opluchting moet het daarenboven voor velen geweest zijn zich te kunnen verblijden in het terug in het bezit komen van hun verbeurdverklarde goederen, zoals dit door artikelen X, XIV, XV, XVI, XVIII, XIX en XXII mogelijk gemaakt werd.

Al deze concessies, op de terugkeer van de uitgewekenen na (o.i. eerder het gevolg van de nieuw geschapen toestand, dan wel van artikel V van de Pacificatie), werden niet terstond toegepast. Zoals boven gezegd, bracht de Unie van Brussel de nederlaag voor de Calvinisten en tevens moeilijker levensomstandigheden voor de doopsgezinden.

De Pacificatie van Gent werd slechts werkelijkheid in de « Religionsfrid ». Pas dan kon er sprake zijn van eigenlijk genieten van de zoëven vermelde voorrechten.

Niettegenstaande deze overeenkomst slechts twee bepaalde confessies betrof — de katholieke en de Calvinistische —, lijdt het geen twijfel dat Menno's volgelingen hun profijt hebben gehaald uit de bepalingen van artikel VII. Hierin werd nl. het volgende verklaard; « En daar de voorsz. oefening in 't openbaar niet geschiedt, zal niemand om het stuk van den Godsdienst, in eeniger manieren, mogen onderzocht of tegengesproken worden, ter zake van hetgeen hij doen of verrichten zal binnen zijnen huize ».

Geen enkel van de overige 29 artikelen van deze godsdienstvrede wegen in belang tegen dit bevel op, zelfs niet de tekst van artikels III en IV.

Hier werd aangenomen dat de belijders van een confessie — vanzelfsprekend

137

de katholieke of de Calvinistische — op een bepaalde plaats slechts dan hun aanspraken op bezit van kerkgebouwen zouden mogen doen gelden, als zij aldaar door honderd huisgezinnen vertegenwoordigd waren, die er ten minste een jaar gehuisvest waren.

De broederschappen konden hiervoor niet in aanmerking komen, gezien de fanatieke houding van de tegenstanders. Daarenboven, welke expansie de doopsgezinde leer in de voorgaande periode ook had weten te veroveren of tijdens dit tijdsbestek (1576-1586) bereikte, toch kan het niet in twijfel getrokken dat, buiten de grootsteden, het basisgetal van Zoo huisgezinnen alleen maar bij uitzondering voorkomen kon. Dit was het geval te Gent, waar de broeders bij de magistraat hun aanspraken deden gelden op het bezit van bepaalde kerkgebouwen (1). Dit rekest laat ons meteen toe de getalsterkte van de Gentse doopsgezinden nader te bepalen.

Alhoewel dergelijke gegevens ontbreken voor Brugge, is het o.i. zeer waarschijnlijk dat de Mennisten zich ook aldaar hebben kunnen beroepen op vermelde bepaling.

Het verweer van de magistraat ten overstaan van de beschuldigingen in 1576 door de Dominicaan Alfonso (2) van Sint-Emiliaan en de Augustijner Lorenzo Villavicencio uitgebracht, was zwak (3).

Eerstgenoemde schreef Filips II; « ladictte ville (est) totalement infecté de ladictte peste d'hérésie plus que nulle autre vuile de par deck voires davantaiges que la ville de Genève, comme refuge touteffois et réceptacle de tous heretycques et mescréans. Si que de mil maisons icelle ville ne seroit ugne seule pure ».

Zijnerzijds had Lorenzo Villavicencio reeds vroeger in een bijtend kritisch schrift het zwak bestuur van de magistraat, die hij overigens als volkomen verketterd voorstelde, gehegeld.

Alhoewel Alfonso en Villavicencio uitdrukkelijk de Calvinisten bedoelden, toch moeten ze allebei geweten hebben dat de opbloei van de Hervorming steeds een heropleving van het Mennisme in zich droeg. Getuigde eerstgenoemde trouwens van Brugge niet dat het een « receptacle de tour hereticques » was?

Hun beschrijvingen bevestigden hetgeen broer Cornelis nog niet zo heel lang geleden, nl. op 15 februari 1568, had verklaard in verband met het aantal doopsgezinden dat

aldaar in de stad vertoefde; “huerlieder duvelsche ghe meente is hier in de stadt van Brugghe wel seven hondert sterck.”

De prestaties van de inquisitoriale macht — van 1568 tot 1573 werden twintig Mennisten in de handen van de beul besteld (4) — hadden dus niet

(1) DE JONGHE, a.w., dl. II, blz. 279.

(2) A. C. DE SGHERVEL, a.w., dl. 1, blz. 308-309.

(3) STADSARCHIEF BRUGGE, Varia, a° 1576 (los stuk).

(4) A. L. E. VERHEYDEN, Brugsch maryralogium.

138

verhinderd dat, op het ogenblik dat de katholieken de macht kwijt raakten ten voordele van de Calvinisten, ook de doopsgezinden hun plaats innamen in de algemene confessionele vertegenwoordiging. Meer dan een sterke vertegenwoordiging is het niet geweest. Van officieel erkend te zijn kan er geen sprake zijn, zelfs in de onderstelling dat de Brugse Mennonieten beroep zouden gedaan hebben op de bepalingen van artikel III en IV van de *Religionsfrid* om het gewenste burgerrecht te verkrijgen.

Dat ze deze stappen bij de magistraat hebben gedaan, lijkt dit overigens ook wel elders in Vlaanderen het geval zal geweest zijn, ligt voor de hand. Maar evenmin als hun Gentse geloofsgenoten, zullen Menno's volgelingen ook maar ergens in het graafschap succes hebben gekend met hun rekestes. Eens buiten hun gemeenschap ontmoetten de broeders slechts vijandige gezindheid en wantrouwen.

Over de weigering van prins Willem van Oranje spraken we reeds vroeger; we hoeven hier dus niet meer terug te komen op het feit dat voor hem het bestaan zelf van de doopsgezinde kringen diende beschouwd als een bestendig gevaar voor het in stand houden van de algemene rust en het bewaren van de sociale orde (1).

Evenmin is een uitvoerig commentaar nodig om het standpunt van de katholieke bevolking te schetsen. Afgezien nog van haar weerzin voor iedere niet-katholieke confessie, koesterde zij een hevige haat voor diegenen die zij nog immer « de Munstersen » noemde.

De Calvinisten, de machthebbers van het ogenblik, van hun zijde, in hun drang om alles rondom hun kerk te monopoliseren, waren nog het minst van allen geneigd om in te gaan op de wensen van de doopsgezinden.

Op hun synodale vergadering, te Antwerpen op 2 februari 1576 gehouden, werd het volgende besluit getroffen; «Les frères assemblés tiennent et croient que les Anabaptistes ne croient point droitement en Jesu Christ selon la parole de Dieu et s'ils persistent jusque à la fin en leur erreur, sans estre convertis de Dieu, qu'ils ne seront point sauvé suivant les tesmoignages de la S. Ecriture » (2).

Vanwege de Calvinistische woordvoeder moesten zij bijgevolg ook thans in de periode van de « godsdienstvrede » niets anders verwachten dan tegenkanting.

Jacobus Regius, voorganger van de Hervormde kerk te Gent van 1577

(1) De prins van Oranje heeft hieromtrent zijn zienswijze wel nooit gewijzigd. In 1579, — ogenblik waarop de twistgesprekken rondom de „Religievrede" in een acuut stadium waren gekomen, — werd hem nog de volgende opvatting nopens de doopsgezinden toegekend; het waren volgens hem „gens seditieux, désobéissants, desloyaux, incompatibles et avec lesquels il est impossible de vivre en union et repos" (Lettre d'un gentilhomme, vray patriot, à Messieurs les Estatz Generaux assemblee en la ville d'Anvers, f° b2 vo).

tot oktober 1584, is het type van de onvermoeibare bestrijder van het Mennisme. Schreef hij in 1575 niet; « quam sectam utinam Deus aliquando extirpet » (1). Voor hem bestond er naast het katholicisme geen verderfelijker leer dan die van Menno Simons en zijn opvolgers. Geen middel liet hij onverlet om de vooruitgang van deze confessie (2) te verhinderen in afwachting dat ze volledig zou uitgeroeid worden.

Groot was zijn enthousiasme, toen zijn Delftse collega en vriend, Arent Cornelis, hem enkele vlugschriften toezond, waarin de doopsgezinde leerstellingen in een eenvoudige taal werden bekampt. Jacobus Regius had inderdaad de overtuiging opgedaan, dat er in het graafschap uit de disputen tussen theologisch onderlegden maar bitter weinig nut te halen was om de door het Mennisme « aangetast » naar het Calvinisme doen over te komen. Volgens hem zou een klaar en eenvoudig pamflet meer resultaat opleveren dan het meest sensationeel debat.

Misschien minder vurig, maar daarom niet minder overtuigd, was Petrus Dathenus. Tegen de geruchten dat hij geneigd was aan het Davidjorisme (vorm van het anabaptisme gepredikt door David Joris) bepaalde concessies te doen, tekende Dathenus krachtig protest aan (3).

Anderdeels, is het maandenlange debat van Frankenthal, waar hij met vijftien doopsgezinden in het gericht ging, het klaarste bewijs van zijn anti-Mennonietische gevoelens. In hem bezaten de Calvinisten dan ook een uitstekend verdediger van de leer, die wel geen gelegenheid voorbij liet gaan om de doopsgezinden te bestrijden.

De geduchtste onder de bekampers van de broederschap was niettemin Marnix van Sint Aldegonde.

De getrouwe vriend van prins Willem van Oranje deelde ook diens gedachten inzake Mennisme. Al te zeer in beslag genomen door de politieke gebeurtenissen, zal deze strenggelovige Calvinist en praktisch staatsman slechts in 1595 zijn gedachten vastleggen in de sedertdien berucht geworden « Ondersoekinghe ende grondelijke wederlegginghe der geestdrijvische leere » (4). Het zal wel overbodig zijn hier nog omstandig uit te maken dat Marnix, als hij over « geestdrijvische leere » sprak geen onderscheid heeft gemaakt tussen het antisociale Anabaptisme en het vreedzame Mennisme.

Al hetgeen Marnix hier verkondigt, zou evenzeer gepast hebben in de

(1) F. PIJPER, Nederlands archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, dl VII (1909), blz. 19.

(2) Op zo oktober 1573 deelde hij Arent Cornelis mede dat de leer doorheen België verspreid was. (IBIDEM, blz. 20).

(3) H. O. JANSSENS, Petrus Dathenus op den avond van zijn leven. Een bezoek bij hem te Staden. In: „Bijdragen, dl. III, blz. 1-16.

(4) P. FREDERICQ, Marnix en zijn Nederlandsche geschriften, blz. 98-109.
140

pen van een katholiek auteur. Met dezelfde ijver legde Marnix de nadruk op het revolutionair stadium van het Anabaptisme en liet meteen het volle licht vallen op de verscheidene stromingen die aan deze confessie in Noord-Nederland eigen waren geworden.

Zijn afbrekende studie van het « Wonderboeck » van David Joris, het « Evangelium des Rijcks » en de « Spiegel der gerechticheyt » van Hendrik Claessen, het « Paradijs des Vredes » door « een ander alsucke vogel », de «   Verborgen   Ackerschat »

door Hendrik Janszen, de « Paradoxen » en de « Boom der Wetenschappen » van Sebastiaan Franck, alsmede van talrijke andere publicaties als « Het Huys der Liefden » kende geen ander doel.

De auteur van de « Byenkorf der H. Roomsche Kercke (1569) » gebruikte daarbij zijn gewone bijtende taal. « Het is een oudt gemeen spreekwoord » — schreef Marnix — « dat, al waer God de Heere een Kercke stichter, daer wilt de dyuvel van stonden aen een capelle bij bouwen ». Dat die « capelle » van den « cluyvel » vanzelfsprekend het Anabaptisme is, dulde niet de minste twijfel voor Oranje's vriend.

Zoals Willem de Zwijger destijds op Margareta van Parma beroep gedaan had om zijn verdelgingsplannen te verwezenlijken, klopte Marnix in 1595 aan bij de leden van de Staten-Generaal.

Hij zette dezen aan zonder verwijl de strengste beteugelingsmethode op de « munstersen » toe te passen opdat « een sulck boos ende moordadich fenijn geen voortganck en hebbe, maer werd geheelick tonder gedrucket ende te niet gebracht ».

Dit was de taal van Marnix van Sint-Aldegonde in 1595 ! Het was evenwel de eerste maal dat Marnix zich zo uitvoerig tegen de doopsgezinden uitsprak en zelfs lichamelijke straffen » — een soort protestantse inquisitie ! — voor hen eiste. Zo is het te begrijpen dat deze Mennistenhater geen andere taal heeft kunnen spreken of schrijven gedurende de preliminariën (1578) die geleid hebben tot de « Religionsfrid ».

Op 22 juni 1578 bood men don Mathias een rekest aan — dat tegelijkertijd in het Nederlands en het Frans gepubliceerd werd — onder de titel: « Supplicatie aan syn Hoocheyt ende Heeren des Raets van State, overgegeven door de inwoonders deser Nederlanden, welcke protesteren dat sy begeren te leven nae de reformatie des Evangeliums ».

Nog in 1578 zag een ander vlugschrift het licht, getiteld; « Vermaninghe ende Race voor de Nederlanden, waer in doorsake bewesen wort van den tegenwoordigen inlandschen twist, ende oock de Remedie daer teghen, maer principalyck wordt hier bewesen of t men den Consciëntien behoort te bedwingen » (1).

(1) Kan. Dr. PL. PRIMIS, De Religionsvrede, blz. 56-60. Deze auteur vermeldt verder nog alls propagandaschriften voor de godsdienstvrede (blz. 146 van a.w.);

1ste — Exhortation aimable et conseil salutaire pour le Pais-bas, montrant la cause de la presente dissension intestine, et le remède qui y pourrait être mis. Et principalement est ici avisé si on doit forcer les consciences (80 blz.). Met is de vertaling van de „Vermaninghe" die in 1578 verscheen.

2° - Discours sur la permission de liberté de religion, dite religionsvrede, au Pais-Bas (56 blz.).

Dit is niets anders dan de „Remonstrance aux Etats de Blois van du Plessis Mornay met de nodige transpositiën. Het is kort na het vorige verschenen, - dat er in wordt aangehaald - en is waarschijnlijk van dezelfde pers afkomstig (beide zonder drukkersnaam).

3° — Een vriendelycke vermaninghe tot alle Liefhebbers der Vrijheyte en des religions-vredes (16 blz.). Het is als een samenvatting - voor de Frans onkundige - van de voorgaande uitgave.

141

In beide schriften werd voor het eerst openlijk partij gekozen tegen de « Unie van Brussel ». De auteur van de « Supplicatie » en de « Vermaninghe » ijverde onomwonden voor een oplossing van het godsdienstprobleem, die de Calvinisten bevredigen zou en ipso facto het traktaat van 1577 in zijn fundamenten aantastte.

Beide opstellen werden te Antwerpen ontworpen op het ogenblik dat in de Calvinistische middens aller ogen op Marnix van Sint-Aldegonde gericht waren.

Te oordelen naar een brief die d'Assonleville op 26 december 1573 tot Granvelle richtte, was Marnix de ziel van de Antwerpse actie om tot een godsdienstvrede te komen in de geest van de « Supplicatie » en de « Vermaninghe » (1).

De lectuur van deze rekesten brengt niet veel nieuws bij; ze bewijst wat eigenlijk geen argumentatie meer behoefde, nl. dat de auteur een eenzijdig strenggelovig Calvinist is (2).

De auteur vereenzelvigde de Calvinistische beweging met de ganse Reformatiestrijd; vijftig jaar geleden, verklaarde hij, hadden zich sommige bewoners van de Nederlanden van Rome afgekeerd (de historische onjuistheid van de bewering dat de Hervormingsgeest slechts een halve eeuw oud was, laten we hier onaangeroerd).

Hun aantal nam zienderogen toe, totdat Alva popingen aanwendde — door er 18 à 19.000 te laten terechtstellen (3) — het tij te doen keren. Die politiek had schipbreuk geleden en het Protestantisme eiste met steeds meer klem zijn rechten op. Protestantē, beweerde de auteur, hadden zoveel rechten

(1) Kan. FL. Prims: De Religionsvrede, blz. 65-66.

(2) Vriendelijcke vermanighe ..., voorlaatste en laatste blz. (deze publicatie is niet gepagineerd); „Want dat sommige van den ghenen, die men wederdoopers noemt, met hare meyninghe ende leeringhe strijden teghen alle Magistraten, noch gheenen Magistraat ofte Overheyt in enee christenheyt toe laten en dies volgende willen anvoeren een ghemeynheyt van alle goeden, dat is gheensins toe te laten, maer is grootelick te straffen" (Meulman, nr. 365).

(3) Over de andere cijfers naar voren gebracht in verband met aantal martelaars verwijzen we naar ons artikel in de Kruisbanier, jaargang 1945.

142

op bestaansvrijheid als Joden — de moordenaars van Jezus Christus —, die zelfs door de paus in zijn onmiddellijke omgeving geduld werden mits het afdragen van bepaalde geldsommen.

Vooraf dat de protestanten goede patrioten waren die slechts het welzijn van het land voor ogen hadden !

Kortom een pleidooi op verwachte motieven om te komen tot: « Daarom bidden de protestanten dat het U (d.i. Mathias) believe te beraadslagen op de middelen, waardoor de oefeningen van de eene en de andere religie (d.z.; katholieke en de Calvinistische) gelijkmatig moge verwilligd en toegelaten worden ».

Het woord « protestanten » kreeg hier in de pen van de auteur — hij gebruikte het vijftien maal — wel de bijzondere begrensde betekenis van « Calvinisten » (1).

Telkens hij het over beide partijen » had, betekende dit zoveel als « katholieken en Calvinisten ».

Praktisch genomen bracht bijgevolg de Supplicatie (en dus eigenlijk de *Religionsfrid*, die er uit afgeleid werd) geen merkwaardige verandering in het Hervormingsprobleem in het algemeen; de offers voor drie kwart door de doopsgezinden, voor het restende kwart door Lutheranen en Calvinisten gebracht, hadden wel voor gevolg dat het juk van het katholieke dogma werd afgeworpen, maar in de plaats hiervan kwam een nieuwe overheersing; die van het Calvinisme, dat toch bestendig met het Katholicisme rekening diende te houden.

Tussen die twee stelsels in of beter buiten deze om, vatte de broederschap de prediking op ruimere basis op. Alhoewel vervolgd door de haat en het misprijzen van hun tegenstrevers (2), bleef het voor haar een niet te miskennen voordeel voortaan bevrijd te zijn van de zware bedreiging van folterkamer, brandstapel, galg en verdrinking.

Dat de doopsgezinden, alle tegenkating ten spijt, zich waarlijk vrij hebben gevoeld, bleek uit de verklaring van Joost de Tollenaere (deze werd op 13 april 1589 te Gent gehangen).

In een nagelaten brief aan het adres van de Noordnederlandse geloofsgenoten maanden de Tollenaere dezen aan toch het grote geluk van de verworven vrijheid niet te onderschatten. Plotse onheilen kunnen die oenschijnlijk gewaarborgde rust verstoren, de storm kan op gans onverwachte ogen-

(1) LINDEBOOM, Oorsprong en Geschiedenis van den naam Protestant. De auteur, we betreuren het ten zeerste, maakte nergens gewag van de tekst der „Supplicatie”.

(2) In 1580 werd een anticalvinistisch spel gepubliceerd: „Eenen poëtschen Dialogus genaempt Calvinus” (CAT. MEULMAN VAN DER WULP, nr. 487). Hierin — het toneel speelt in de Onderwereld — worden Charon volgende woorden in de mond gelegd; „Die Mennonisten in 't overvoeren stil, recht oft waren phantastique hypocriten” (PR. FREDERICQ, Nederlandsche proza der XVIe eeuw, blz. 89).

143

blikken losbreken « als nu in Vlaanderen, want die vrijheyten hebben wij ook gehad, omtrent seven jaren » ( ).

De Gentse martelaar kan maar bezwaarlijk een andere periode bedoeld hebben dan die van de jaren 1578-1585.

Het eerste jaartal 1578 (« omtrent ») laat zelfs veronderstellen dat het even goed 1577 kan geweest zijn (2) verplaatst ons immers in de periode tijdens dewelke het gezag van de katholieken een niet meer te stuiten ondermijning tegemoet ging, ondermijning die bekroond werd door de *Religionsfrid*.

Dat anderdeels de tijdspanne, waarin de Mennonietische predicatie ongehinderd geschieden kon, in 1585 ten einde liep, is niet in twijfel te trekken. Op dit ogenblik stelde Alessandro Farnese de wet; krachtens de overeenkomst — waarover in het volgende hoofdstuk wel meer — tussen de nieuwe Spaanse landvoogd en de magistraten van de overgeleverde steden waren alle reformatorische activiteiten ten strengste verboden. Van dan af begonnen trouwens nog wel niet de terechtstellingen dan toch de aanhouding (gevolgd door verbanning) van al wie zich aan deze bepaling niet had gehouden.

Deze periode van vrijheid stelt de kerkhistoricus die ze bestudeert voor een bijzonder zware taak. Plots verstommen al de bronnen, die hij tot hier toe gebruiken kon, volledig. De briefwisseling van centrale, provinciale en gewestelijke bestuursinstanties, de adviezen omtrent bepaalde gevallen, de verhoren (officieel in de verslagen van de gerechtsdienaren en schepenen, meer anekdotisch bij Van Braght), zelfs de nuttige, maar laconisme vermeldingen van de stadsrekeningen houden quasi op hem in te lichten !

Toevallig of onlogisch is dit evenwel niet. Immers, de leiders van het ogenblik — zowel de naar eenheid strevende orangistische partij als de meer particularistisch gezinde Calvinisten — werden volkomen in beslag genomen door de houding van de nog sterk staande katholieken. Terwijl Willem van Oranje en de kring van zijn getrouwen er steeds op uit waren alles in het werk te stellen om een scheuring met het katholiek blok in de zuidelijke Nederlanden te voorkomen, lieten Hembyze en Moded met hun aanhangers niets onverlet om het diezelfde katholieken onmogelijk te maken. Voor allen bleef het een gejaagd zoeken naar een gunstige positie te midden van de weinig vaststaande verhoudingen tussen de verschillende godsdienstige, tevens

politiek gekleurde groeperingen.

Het is dan ook licht te begrijpen dat voor de geïnteresseerden in deze

(1) VAN BRAGHT, dl. II, blz. 766.

(2) Bijzonder kenschetsend voor de verflauwing van de beteugeling van de ketterij was het geval te Gent met Jan Clincke. Deze Mennist had halsstarrig geweigerd zijn hoofddekse af te nemen bij het voorbijtrekken van de processie. Aangehouden, kwam hij er na geseling met een verbanning van af (STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Briefwisseling, reg. 45, f° 107, 138, 139, 140, 147).

144

koortsachtige atmosfeer, waar schier iedere dag bewogen gebeurtenissen behelzen kan, het Menno-nietisch probleem van ondergeschikt belang was.

In het Calvinistische kamp wist men overigens dat er vanwege de Mennisten weinig te verwachten viel om gezamenlijk de katholieken aan te vallen, althans op de manier waarop zij, Calvinisten, die strijd begrepen.

Op 21 februari 1573 — dus in een periode waar er van een reformatorische superioriteit in opzicht getalsterkte geen sprake was en dientengevolge gunstig voor een concentratie van alle niet-katholieke gelovigen — hadden enkele Calvinistische leiders te Gent een geheime bijeenkomst belegd met de woordvoerders van de doopsgezinden. Er werd geconfereerd over het vraagstuk van samenwerking ten einde tot een definitieve vernietiging van de katholieke overheersing te komen. De wapenen zouden er bij te pas komen « om te doodene ende te pillierene de catholijck ».

De verslaggever van deze feiten voegde er aan toe dat het complot niet doorging omdat op dat ogenblik hertogelijke legers in de streek van Menen geconcentreerd lagen (1).

De anoniem gebleven opsteller is in deze bewering in zoverre te volgen dat de aanwezigheid van Alva's troepen te Menen waarschijnlijk de Calvinisten verplicht heeft hun opzet te verdagen, maar niet in de mate dat hij de doopsgezinden in het complot betrekken wil.

Alhoewel hier, ingevolge het gemis aan verduidelijkende documenten, zuiver hypothetisch dient gewerkt, mag immers niet uit het oog verloren worden dat de broederschap zich reeds al te lang tegen het gebruik van geweldmiddelen had uitgesproken. Zowel hun weerstand aan de verleiding van 1566 — het Wonderjaar ! — als hun houding uit de laatste jaren van de XVIe eeuw, — waarover in het volgende hoofdstuk meer omstandig zal gehandeld worden, — getuigen van hun weerszin voor gelijk welke machtsgreep. Dat de doopsgezinden in 1573 niet konden ingaan op de voorstellen van de Calvinisten, zou maar een bewijs te meer zijn, — en er bestaat trouwens niet de minste reden om een tegenovergestelde hypothese in aanmerking te nemen, — van een uit hun confessie gegroeide traditie van weerloosheid.

(1) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, I 572-I 574, f° 59; „Den XXIsten Februarij 1572 es scepenen geexhibeert zeker copie in franchoijse zonder eenighe superscriptie ofte onderscriptie van uyen, inhoudende certain advertissement dat eeneghe Calvinisten, in den nombre wel van XIen es, die gecommuniceert hadden metten anabaptisten te zekere dage, hemlieden te vindene in wapenen, te doode ende pillierene de catholijcke.

Twelcke onderbleven was, omme dat zy hemlieden moesten presenteren jehens tvolck van den hertoghe in Meenen, omme te nemene de reysene up Vlissinge ende onder andere zouden binnen desex stede van Ghendt van huerlieden complicen latiteren eenen genaemt Ghyselken van der Ameijden, geboren van Audenaerde, van de principaelste van de rebellen

t'Audenaerde, eenen andere genaemt; Spaengiaert, Franchoys tSchildeken, eenen anderen Heyndericksoh, geheeten Provost".

145

Vermits bijgevolg een gebeurlijke samenwerking, in zover dit nog nodig blijken mocht in deze periode, moeilijk te bereiken was, viel het Mennisme volledig buiten de aandacht van een groot gedeelte van de Vlaamse bevolking; door haar gemis aan belangstelling voor het politiek aspect van de godsdienststrijd was de broederschap te weinig actueel voor al wie in het graafschap met veroveringsplannen dweept.

Hoe sporadisch de gegevens betreffende de activiteit van de doopsgezinden in de periode 1573-1585 ook wezen mogen, het weinige dat ons onder de handen viel pleit voor een bedrijvig optreden van hun leiders. Dezen hebben, — lijk reeds boven werd verklaard, — uit de Pacificatie van Gent en *de Religionsfrid* gehaald wat er uit te halen was; ze hebben daarenboven uit het feit dat men hun actie als minderwaardig beschouwde profijt getrokken om hun aantal aanhangers merkwaardig te verhogen. Jacobus Regius was zich in 1575 van het « gevaar » bewust; hij kende maar een doel nl. het Mennisme uitroeien ! Maar zijn stem ging verloren te midden van de ademberovende gebeurtenissen, die in verband stonden met de snel op elkaar volgende « godsdienstvredes ».

Hebben de Calvinisten gedurende de periode 1575-1580 hun meesterschap weten te vestigen, de broederschap beleefde harerzijds jaren van nooit gekende voorspoed; de resultaten bleven trouwens niet uit (1).

Op de vergadering in maart 1581 te Amsterdam gehouden, werden de Zuidnederlandse doopsgezinden vertegenwoordigd door Antwerpen en Gent (2); de aanwezigheid van deze afvaardiging is reeds op zichzelf een kostbare aanwijzing voor de positie van het Zuidnederlands Mennisme binnen het kader van de Nederlandse broederschap. Op dit samentreffen, dat vier dagen in beslag nam, werd een probleem behandeld, — misschien de reden van de oproep, — dat de Vlaamse groepering heel in het bijzonder nauw aan het hart lag nl. het bedienen van gemeenten, die het nog altijd zonder bestendig leraar stellen moesten.

(1) De bijzonderheden omtrent de uitbreiding van het Mennisme in deze periode ontbreken ons veelal. Meldenswaardig is toch het bestaan van broederschap te Evergem, die onder de leiding stond van Zoetart; deze was vroeger monnik geweest, maar had in t576 het klooster verlaten om tot de doopsgezinde gemeenschap over te gaan (DE COUSSEMAKER, a.w., dl. I, blz. 344).

Te Gent zelf bleef men anderdeels een waakzaam oog houden op de bedrijvigheid van de Mennisten. In 1576 zette Raphaël van de Velde zijn Gentse geloofsgenoten aan de stad zo haast mogelijk te verlaten „want sy (d.z. de leden van de magistraat) sullen loeren op haren tijd, al weer 't noch binnen een jaer, sy hebbender seer veel in 't papier" (VAN BRAGHT, dl. II, 718-719).

(2) J. WAGENAAR, *Aanwas van Amsterdam*, dl. VIII, blz. 36. -

S. BLAUPOT TEN CATE, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, dl. I, blz. 34-35; volgens deze auteur moet de bijeenkomst met een kwaad oog gevolgd worden zijn door de Hervormde predikanten, die hun geen goed hart toedroegen en wel eens moeite veroorzaakten.

146

Een uiterst netelig vraagstuk voor de Zuidnederlandse broederschap ! Op 1 augustus 1555 was er op het Meklenburgsche convent besloten geworden dat; « nyemant van hem selven sal goren leren oft vermanen daer die ghemeynten, ten sey dat hy daertoe van de ghemeynte ofte Outste ghesonden oft gheordineert is » (1).

Dit besluit was onveranderd van kracht gebleven. Dit vastzitten aan een voorschrift had voor Zuid-Nederland, waar de onderlinge betrekkingen tussen de broederschappen verre van normaal en altijd gevaarlijk waren, heel nadelige gevolgen. Vele gemeenten, — waarschijnlijk wel de meerderheid, — moesten een bevoegd leraar ontberen, terwijl de kansen om deze toestand te verhelpen bijzonder gering waren; onvermijdelijk heeft dit zo niet een verzwakking, dan toch een ontreddering veroorzaakt en beslist een grote expansie verhinderd. De besluiten van Amsterdam brachten een bevredigende oplossing; wij vermoeden niettemin dat ze, wat de Zuidnederlandse broederschap betreft, slechts een in feite reeds bestaande toestand hebben bekrachtigd.

Als algemene regel werd op vermelde vergadering aanvaard dat in de gemeenten waar er een leraar ontbrak, de broeders en zusters voortaan het recht zouden hebben een diaken te belasten met de leiding, met dien verstande evenwel dat de competentie en het onberispelijk gedrag van de « diaken-leraar » niet in twijfel konden getrokken worden. Mocht het gebeuren dat een bepaalde gemeente zelfs onder de diakens de gepaste voorgangers niet vond, dan moesten de leden zich gedurende bijeenkomsten tot het voorlezen van het Evangelie beperken. In Vlaanderen waren beide noodoplossingen courante munt; dit zal vooral in 1585 tot uiting komen; telkens wanneer de overheid alsdan de hand wist te leggen op een voorganger, bleek het achteraf dat ze met een diakenleraar te doen hadden. Hoewel minder degelijk uitgerust dan in het Noorden had de Zuidnederlandse broederschap de prediking van Menno's leer zo intensief doorgevoerd, dat de Calvinisten na 1580, opgeschrikt door deze expansie van de « munstersen », tot doortastender optreden besloten.

Niet zelden waren ze al tot de vaststelling gekomen dat er leden uit hun gemeente de rangen verlieten om de doopsgezinde confessie te belijden. Het geval van Michiel de Cleercq (deze werd te Gent op 15 september gehangen) (2) is hiervoor kenschetsend. Afgezien nog van de bewering van H.Q. Janssens volgens dewelke Michiel de Cleercq zich reeds in 1566 deed opmerken als één der vurigste Calvinisten van Eeklo, — hetgeen we ten zeerste betwijfelen, daar geïnteresseerde op dat ogenblik slechts 14 jaar oud was, — staat het bepaald vast dat hij geen tiental jaren later onder de beste krachten mag gerekend worden van de gemeenten van Sluis. Ondanks zijn nederige afkomst, — hij was een eenvoudige wever, — brandde in hem het heilig vuur van de prediking.

(1) K. Vos, Menno Simons, blz. tz7.

(2) Cfr. ons; Gentsch martyrologium, blz. 70-71.

Herhaalde malen drong hij aan om toch maar het ambt van predikant te mogen waarnemen; telkens kreeg hij als antwoord dat hij voor de kerkdienst ongeschikt was. Ontmoedigd trok hij zich in 1580 uit de gemeente van Sluis terug. H.Q. Janssens, het geval van Michiel de Cleercq niet nader onderzoekende, besloot hierop; « Later vernemen wij niets meer van hem, zodat het schijnt, dat hij zich stil heeft gehouden ». Niets is minder waar! Heeft hij zich, na zijn vertrek uit Sluis, naar zijn gemeentedorp Sint-Antelinks (bij Aalst) begeven? Mogelijk! In 1581 was hij althans te Gent gevestigd; aangetrokken door het Mennisme (1) werd Michiel de Cleercq in 1588 door Pauwels van Menen gedoopt om van dan af zijn beste krachten te wijden aan de lokale doopsgezinde gemeente en kort daarop zelfs het ambt van « diaken-leraar » te vervullen!

Het geval « Michiel de Cleercq » moet geen alleenstaand feit geweest zijn, daar op de provinciale synode van de Vlaamse kerken, op 8 maart 1581 te Gent gehouden, het vraagstuk van de onrustwekkende uitbreiding van de gemeente der « doopers en diergelijke ketters » op de dagorde werd gebracht (2).

Oorspronkelijk was het besluit dat hier getroffen werd, niet; indien het « munsters gevaar » bijzonder ernstig werd, zou er een bijeenkomst plaatsgrijpen naar het model van de bijeenkomst van Frankenthal, waar P. Dathenus, tien jaar geleden, het woord had gevoerd (28 mei - 12 juli 1571).

De Calvinistische leiders bekenden door deze beslissing onrechtstreeks dat het Mennisme in Vlaanderen niet langer als een minderwaardige godsdienstige stroming mocht beschouwd worden. We kennen de besprekingen die aan het synodaal besluit voorafgingen niet. Toch kan er vermoed worden dat er in veler gemoed de vraag is opgerezen tot waar die expansie de broederschap zou kunnen leiden.

Viel er niet te verwachten dat met het verruimen van het arbeidsveld, de doopsgezinden fataal hogere eisen stellen zouden?

Niet weinigen moeten in overweging genomen hebben dat de in 1581 reeds sterke broederschap eertlang haar plaats eisen zou naast de andere confessies. Het ergste in deze gebeurlijke erkenning van het Mennisme in Vlaanderen was dan nog dat de hegemonie van het Calvinisme ongetwijfeld in het gedrang zou komen.

Dat deze « bedreiging » bestond, werd reeds bij de aanvang van het volgend jaar gemerkt. In 1582 verlieten de Gentse doopsgezinden hun

(1) „Kent ... de secte ven der Calvinisten naer ghevolcht ende gheadereert thebben, nemaer danof wat gheinstrueert zynde, heeft hem ghedocht tzelve tgherechte gheloove oock niet te wesen, zulx dat hy by dien danof oock declinerend ende teenemale resiliërende toffen gheloove van de anabaptisten teenemale gheconfugiëert, die inghedroncken ende voor de beste religie ghecomprobeert heeft".

(2) H. Q. JANSSEN, *De Kerkheruorming in Vlaanderen*, dl. II, blz. 279.

148

terughoudendheid en richtten zich tot de magistraat — artikel XXV der *Religionsfrid* voorzag immers dat alle godsdienst-revindicaties aan de stedelijke overheid dienden voorgelegd (1) — om op hun beurt in het bezit te komen van kerkgebouwen om eveneens hun confessie behoorlijk te kunnen uitoefenen (2).

Dit verzoek stelde het Calvinistisch regime voor het verwachte en thans voldongen feit; het besluit van de Gentse synode van 1581 diende in werking te treden.

De manier waarop het toegepast werd, was eerder eigenaardig en onverwacht. De zogenaamde « publieke disputatie » werd op 24 februari 1582 omgezet in « een dispuut voor schepenen, met gesloote deuren ». De reden voor een dergelijke verminking van het oorspronkelijke voorschrift bleef ons duister. Misschien heeft men het lokaal karakter van het incident als voorwendsel aangewend om het debat een minimum van ruchtbaarheid te verschaffen; ontegensprekelijk belette dit procédé de doopsgezinden ook maar het geringste voordeel uit dit « dispuut » te halen.

Ingevolge deze procedure lekten maar weinige bijzonderheden uit betreffende de besprekingen. De kroniekschrijver de Jonghe, de enige die over het samentreffen gewaagde, deelt ons alleen maar mede dat er druk gedebatteerd werd over de Menschwordingsleer onder «vier predikanten (Calvinisten) en vier of vijf Herdopers».

Uit een soortelijke verklaring zijn geen voornamen gevolgtrekkingen op te maken. Hieruit blijkt slechts dat beide confessies verdedigd werden door numeriek gelijke

krachten en dat het een zuiver theologisch debat is geworden; geen woord echter nopens het al of niet bestaan van de kerken. Wel is het waarschijnlijk dat de schepenen, — ze waren er nu toch eenmaal om een beslissing te treffen inzake de vergunning, — de uitslag van het debat hebben afgewacht om zich uit te spreken voor zover het besluit al niet bij voorbaat werd genomen !

Wie als Calvinistische predikanten en als doopsgezinde woordvoerders geconfedereerd hebben, kan al evenmin met zekerheid uitgemaakt worden. Van Calvinistische zijde is het nochtans uitgesloten dat het Petrus Dathenus zou

(1) Te Gent werd de religievrede op 16 december 1578 afgekondigd. Het hier bedoelde besluit luidt als volgt; „Om alle het gene voorscreven te verzekerder in volle ruste te bestieren, zullen geordonneert worden bij Schepenen van beyde de Banken, ende beyde de dekens dezer stede, acht gegoede Notabele, eereycke, aenzienelyke ende vreedzaeme Personen, te weten vier van d'eene ende vier van d'andere Religie, die magtig zullen wezen, om deze Ordonantie wel te doen achtervolgen, midsgaeders de differente questiën ende klachten over alle zyden te aenhooren, ende de zelve te bemiddelen en te bevredigen, ofte indien er nood waere, zal men 'tzelfve aen schepenen over draegen".

(2) DE JONGHE, a.w., dl. II, blz. 279.

W. TE WATER, Historie der Hervormde kerk te Gent, blz. 83.

149

geweest zijn; deze vertoefde immers sedert 1579 in de Palts en keerde slechts in 1583 naar Vlaanderen terug (1).

Meer waarschijnlijk is het dat Jacobus Regius zich in het gesprek heeft kunnen mengen. Vooraanstaande figuur in het Gents Calvinistisch milieu, tevens een stevig theologisch onderlegde kracht, was hij daarenboven iemand, die zich speciaal toelegde op de bestrijding van het anabaptistische « gevaar ».

Omtrent de andere deelnemers is het onmogelijk een degelijke hypothese vooruit te brengen. Het kunnen zowel bedieners van Gentse kerken geweest zijn als voorgangers buiten de Oostvlaamse hoofdstad.

Nog moeilijker wordt het zich een idee te vormen omtrent de personaliteit van de doopsgezinde leiders die in het gezicht gezonden werden. Dat het alleszins geen Gents leraar was, is het enige dat met een gegronde reden kan vooropgezet worden. Ditzelfde jaar nog (1582) legde immers de Antwerpse voorganger, Albrecht Verspech, te Amsterdam de belofte af om de Gentse gemeente om de vier maanden te bedienen (2).

Anderdeels is het logisch te veronderstellen dat de doopsgezinden, bewust van de zware slag die ze leveren moesten, beroep hebben gedaan op hun beste elementen die tevens iets af wisten van de Gentse toestanden. Zo beschouwd, komt een Pauwels van Menen in aanmerking. Trouw bezoeker van de Gentse broederschap vertoefde hij in 1581 in haar midden om de doop toe te dienen aan Catharina van Hulle; deze laatste getuigde bovendien dat Pauwels kort daarop, — in 1582?, — haar huwelijk ingezegend had (3).

Trad tegelijkertijd ook Hans Busschaert op? Indien hij zich in 1582 nog in Vlaanderen bevond — in 1581 hield hij althans nog verschillende druk bezochte vergaderingen te Gent! (4) — is het niet uitgesloten dat hij hier, net als in Noord-Nederland, de kamp niet ontweken heeft. Andere namen kunnen slechts bezwaarlijk vermeld worden, tenzij de Antwerpse gemeente leraars zou gezonden hebben. Maar hier wordt dan toch de keuze gevaarlijk, gezien niet bekend is wie in de metropool onder de leidende figuren van de broederschap het meest was aangewezen op de arbeid in Vlaanderen.

Alhoewel de Gentse kroniekschrijver De Jonghe evenmin melding maakte van de

uitslag van het debat, kan er hieromtrent niet de minste twijfel bestaan. Het was denkbaar dat het Calvinisme, op het ogenblik dat het de leiding in handen had, vatbaar zou geweest zijn zelfs voor de geringste concessie ten overstaan van de doopsgezinden. De houding, die de Calvinisten na

(1) TH. Ruys, Petrus Dathenus, blz. 156-182. —

S. BLAUPOT TEN CATE, Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland, dl. II, blz. 215-2.16.

(2) K. Vos, De Doopsgezinden te Antwerpen, blz. 370; de afgevaardigden der Gentsche broederschap waren op deze vergadering eveneens present.

(3) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1591-1594, fo 58vo.

(4) IDEM, 1581-1583, schutsblad.

150

dit debat innamen, verraadde trouwens hun opzet om hun tegenstrevers het leven onmogelijk te maken. De Calvinistische magistraat van Gent nam aldus in 1583, tot tweemaal toe, krachtdadig stelling tegen hen.

In mei 1583 vaardigde vermelde stedelijke overheid het bevel uit, dat alle inwoners bij ede Filips II van de troon vervallen moesten verklaren. Het afleggen van deze getrouwheidseed druiste evenwel regelrecht in tegen de principes van de Mennonieten, aan wie, wilden ze in vrede leven met hun geweten, het ijdel gebruik van Gods naam verboden was.

Lieven Toebast, die aan het bevel geen gehoor had verleend, werd dientengevolge voor de schepenen ter verantwoording geroepen. op de vraag of hij op zijn eerste besluit niet terugkwam, verklaarde hij zijn houding niet te kunnen wijzigen en voegde er bovendien aan toe dat er zich in zijn wijk nog velen bevonden die zijn overtuiging deelden.

De magistraat draalde geen ogenblik om onverbiddelijk de levenslange verbanning tegen Lieven Toebast uit te spreken. Een zelfde vonnis werd geveld tegen Vincent Roose, die eveneens geweigerd had onder ede de goedkeuring van het nieuwe regime te bevestigen (1).

Amper een paar maanden nadien greep de Calvinistische overheid in tegen een al te bedrijvig anabaptistisch dissident; Fierin Grysperre (2).

Deze laatste had er inderdaad niets beters op gevonden om zijn kring van aanhangers te vergroten dan doorheen de ganse stad briefjes te verspreiden waarin zijn prediking werd aangekondigd. Ook hem werd de toegang tot de stad voor altijd ontzegd.

In het Antwerpse bleek de positie van de broederschap steviger, vanaf 1578 (3). In 1582 werden er 205 broeders opgetekend in de lijsten van de burgerwacht. Volgens R. Boumans zou dit cijfer grosso modo bewaard zijn gebleven tot 1585 (4).

(1) STADSARCHIEF, GENT Bouc van den Crime, 1581-1583, fo 11.

(2) IBIDEM, f° 172.

Vermelden wij hier nog het feit dat Willem van Ameye, baljuw van Kortrijk, ter verantwoording geroepen werd omdat hij de vergadering van de doopsgezinden niet had tegengewerkt (STAATSARCHIEF GENT, Secrete Camere, 1581-1585, f° 49-57 vo).

De houding van de calvinisten tegenover de Lutheranen te Gent was al evenmin verdraagzaam. Zegher Coninxberghe, Luthers predikant, was door de Antwerpse gemeente aangeduid geworden om te Gent vergaderingen te beleggen.

Pas was echter de predicatie de magistraat bekend geworden of Zegher Coninxberghe werd ter verantwoording geroepen. Ook hij kreeg als opdracht op staande voet Gent te verlaten onder de bedreiging van zware bestraffing indien hij het bevel niet opvolgde

(STADSARCHIEF GENT, Bom- van den Crime, Z573-1574, f° 173 vo-174).

(3) P. GENARD, dl. XIV, blz. 69-99; in 1575 werden acht doopsgezinden terechtgesteld, in 1576 twee en in 1577 zes.

(4) K. BOUMANS, De getalsterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585, in Revue Belge de Philologie et d'Histoire, dl. XXX (195z), blz. 783.

H. VAN WERVEKE, Katholieken en Protestanten in de Geschiedenis van de Nederlanden, in De Vlaamse Gids, 42ste jaargang, nr. 11 (november 1957), blz. 2-3.

151

Het opnemen van de Mennisten in de lijsten van de burgerwacht bewijst dat de stadsoverheid ze officieel duldde onder de bevolking. De broederschap moet bijgevolg in de metropool haar verenigingsleven grotendeels ongedwongen hebben kunnen uiten. Voor de eerste maal in de geschiedenis van de Zuidnederlandse Doopsgezindheid kan iemand zich Mennist noemen, zonder automatisch gegrepen te worden en terechtstelling of verbanning op te lopen.

En hier is iets dat niet volledig meer klopt in verband met het cijfer 205 (of 2 % van de weerbare mannen van de stad!).

Wie rekening houdt met de overtuiging van de Mennist, weet dat er voor hem een essentiële onverzoenbaarheid bestaat tussen doopsgezind zijn en wapens dragen. In de broederschap geraakt men slechts na jarenlange voorbereiding in het aanvaarden van de grondbeginselen, als het verbod de eed af te leggen en de afwijzing van het opnemen van wapens. Indien er toch 205 opgenomen werden in de burgerwacht, waar ligt dan de verklaring voor het feit dat geen enkel Mennist protest aantekende tegen zijn aanduiding? Verwatering van de leer?

O.i. is dit uitgesloten, gezien Gentse geloofsgenoten na 1592 de burgerwacht zullen ontwijken, op een ogenblik dat het Rooms-Katholicisme reeds lang in eere hersteld was. De 205 broeders werden waarschijnlijk de officio aangeduid. In dit geval moet het hier om bekende figuren uit de broederschap gaan, vermoedelijk militanten, die aan het dagelijkse evangeliseringswerk deelnamen. Daarenboven blijven we overtuigd, dat zij, eens de aanstelling vernomen, gezocht hebben naar poorters, die mits betaling, hun beurt zullen opgenomen hebben; vermits dit te Gent gebeurt, is er geen reden om deze gedragslijn te Antwerpen niet te volgen.

Anderdeels, moet het cijfer van 205 als beneden de realiteit beschouwd worden. Zo niet zouden wij voor de metropool tot een getalsterkte komen die ver beneden deze van de grote centra in het Vlaamse graafschap ligt. Hoe zouden we dan nog het historisch feit kunnen verklaren, dat *de ganse eeuw* door de Antwerpse broederschap het Zuidnederlandse Mennisme heeft geschraagd, zowel in richting Brugge, als in de richting Maastricht of Brussel? Vooral daar het cijfer 205 verstrekt wordt in een periode, waarin de broederschap zich het gemakkelijkst en schier zonder gevaren ontwikkelen kon.

Gemis aan de noodzakelijke archivalia liet ons onwetend over de bedrijvigheid der doopsgezinden in de andere centra. Het voortbestaan, misschien de heropleving, — vermits deze elders tot stand kwam, is er geen reden om ze niet als algemeen te aanvaarden, — ligt voor de hand.

Deze constatacie wordt gestaafd door de aanwezigheid van de broederschap in talrijke centra, gedurende de laatste jaren van de XV?, voor sommige zelfs tot in de XVIIe eeuw.

152

HOOFDSTUK V

TIJDPERK VAN GELEIDELIJKE UITWIJKING

1586 - 1650

Onder de behendige leiding van Alessandro Farnese werd de restauratie van het Spaanse regime niet doorgevoerd in de trant van Alva's schrikbewind.

Daarenboven gaf de nieuwe landvoogd bij de vredesonderhandelingen telkens grote blijken van diplomatisch doorzicht. Even behendig trachtte hij de epuratie op kerkelijk gebied tot een goed einde te brengen. Lijk het leger hem steeds onderdanig was gebleken, zo drong hij eveneens zijn wil op aan de hoofdinquisiteur, Pieter de Backere; nadat deze in ere was hersteld geworden, werd hem daarom geenszins de gans gegeven om voortvarend als zijn beruchte voorganger Titelman van wal te steken.

Bij het raadplegen van de akten van overgave o.a. die van de stad Gent (17 september 1584), valt het op dat de landvoogd een vooraf duidelijk bepaalde gedragslijn wenst te volgen. Het optreden van de katholieke overheid diende met het politiek gezag af te rekenen; de katholieke magistraat moest zich in her bijzonder houden aan de tekst van artikel IV, waarin verklaard werd; « Ende om te bewonen, dat men niet en begeirt de voorzeyde stad te verwoesten ende ontvolkeren; Zyne Hoogheyd is tevreden, dat alle de voorzeyde Poorters, Borgers ende Inwoonders, zullen mogen aldaer hunne woonstede ende verblijf continueren den tyd van twee jaeren, zonder onderzocht te worden, mids levende in de voorzeyde stad zonder oproerig, schandael ofte ontstichtinge, om daerentusschen hun te beraeden ende resolveren, of zy zullen willen leven in de Oeffeninge van de Heylige, Oude, Katholieke, Apostolyke ende Roomsche Religie; ofte zoo verre, dat niet, hun vryelijk alsdan ende binnen de voorzeyde twee jaeren, als 't hun goeddenken zal, uyt het Land te mogen vertrekken. In welken gevalle hun toegelaten zal worden de vrye ende geheele gebruykinge van alle hunnen Goederen, om daer van te disponeren, dezelve te vervoeren, verkoopen of te vernietigen, gelyk hun goed-denken zal, of te anderzinds die te doen regeeren, administreren ende ontfangen by zulcke Persoonen, als zy daer toe willen kiezen ende deputeren »

Tegelijkertijd streng — geen enkel andere confessie dan de katholieke wordt voortaan geduld, — en toegevend, — iedereen krijgt immers twee jaar

(1) DE JONGHE, a.w., dl. II, blz. 448.

153

om een beslissing te treffen, — verwerpt men in deze akten al de vroegere uitroeimethodes. Is de manier van handelen bijgevolg grondig veranderd, het nagestreefde doel is nochtans identisch gebleven, nl. de verwijdering van alle tekenen van protestantse activiteit uit 's konings Nederlanden.

Bij de doopsgezinden bespeurde de overheid al ras een volledige onverschilligheid voor al hetgeen besloten werd in zake Protestantisme; voor hen, — althans in de grote steden, — was het alsof het verbod op prediking en andere werkzaamheden gewoonweg niet bestond en er hoegenaamd geen verandering was ingetreden.

Op 17 maart 1585, — amper zes maanden na de ondertekening van de

Reconciliatieakte, — arresteerde de Gentse magistraat negen doopsgezinden op het ogenblik dat dezen, ten huize van Jan de Cleercq, de geïnde bijdragen verzamelden om tot de verdeling der steungelden over te gaan ten bate van de armen van hun gemeente (1).

De aangehoudenen waren; Pieter Haesbaert, Jacques de Cleercq, Jacob de Joncheere, Bauwens Tyncke, Joos Bouckaert, Pieter Tryon, Jan de Backere, Manasses de Bats en Jacques Houtermans.

Eerstgenoemde deelde zijn ondervragers onomwonden mede dat de vergaderingen van de broederschap nooit opgehouden hadden te bestaan, dat die bijeenkomsten nu eens binnen, dan eens buiten de stad belegd werden.

Voor de magistraat stond het vast dat, gezien de broeders betrappt werden op voortzetting van hun illegale activiteit, een straf niet uitblijven kon.

Toch aarzelden de schepenen om, op eigen initiatief, maatregelen te treffen en verkozen, vooraleer zelf op te treden, het advies van de Raad van Vlaanderen in te winnen (2).

Aan dit organisme stelden zij twee vragen; in de eerste plaats of de stedelijke overheid gemachtigd was de negen doopsgezinden in de gevangenis te houden en een rechtsgeding tegen hen in te spannen; vervolgens of zij niet onmiddellijk mochten optreden tegen al de doopsgezinden, die zo talrijk in de stad vertoefden en zelfs door hun ononderbroken prediking nieuwe bekeerlingen maakten. Aanvankelijk waren de raadsleden van hun zijde eveneens voorzichtig; ze verklaarden zich niet competent in deze zaak en geen advies te moeten geven aan degenen die bij hen in audiëntie werden ontvangen.

Gezien evenwel de uitzonderlijke omstandigheden waarin de stedelijke overheden zich in de eerste maanden na het ondertekenen van de Reconciliatie-

(1) STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Seans Camere, 1585-1586, fo vo-z. — IDEM, serie K., Register van Criminele sententiën, 1585-1641, f° j-i v°.

(2) STAATSARCHIEF GENT, Oudburg nr. 161, f° 149 v°.

„Boven dien alzo te kennen ghegheven wiert dat de bailliu gheapprehendeert hadde zekere persoonen heretycque ende dat men niet goelicx en wiste wat men met hem Iieden doen zoude ende dat men ten dien fyne anghesproken hadde diversche zo gheestelicke als andere, is geresolveert om tselve advijs te sprekene an myne heere van den raede".

akte bevonden, zouden ze, tegen het reglement in, hun mening te kennen geven betreffende het eerste punt.

Volgens hen moest er zonder verwijl overgegaan worden tot het instellen van een proces tegen de gevangenen als overtreders van Farnese's voorschriften.

Over de tweede vraag wensten de leden van de Raad van Vlaanderen zich niet uit te spreken en gaven zijde magistraat de raad zich voor deze zaak tot de landvoogd zelf te richten.

Op 26 maart 1585 werden Pieter de Vos, Philippus Lenorman en Franchois de Grootte door de magistraat voor de tweede maal naar de Raad van Vlaanderen gestuurd (1). Gedurende dit nieuw onderhoud werd overeengekomen dat tegen de negen doopsgezinden ten minste de verbanning diende uitgesproken; daar geen van beide partijen er echter aan hield dit besluit voor haar rekening te nemen, werd er beslist dat het advies van Farnese in deze gelegenheid zou ingeroepen worden. Nopens de onverminderde activiteit van de broederschap te Gent sprak de Raad van Vlaanderen zich uit voor een degelijk onderzoek omtrent de geloofsovertuiging van de inwoners en tevens voor het afleggen door de bevolking van de getrouwheidseed aan de

overheid.

In hun schrijven van 10 april 1585 meldden de schepenen Alessandro Farnese hoe ze de zaak van de doopsgezinde geldinzamelaars hadden aangepakt en verzochten hem hun daaromtrent zijn advies te laten worden. Ze maakten trouwens van de gelegenheid gebruik om de landvoogd de vraag te stellen of het vierde artikel van de Reconciliatie-akte ook van toepassing was op de « herdoopers » (2)-

Uit een brief van de Geheime Raad, gedateerd 13 mei 1585, bleek dat Farnese op 2 mei aan vermeld organisme in een persoonlijk schrijven (dit werd niet teruggevonden) zijn mening betreffende de kwestie van de Gentse Mennisten had te kennen gegeven. De landvoogd eiste de bestraffing van de gevangenen (de keuze van het vonnis liet hij over aan de Raad van Vlaanderen, hoogste gerechtelijke instantie van het graafschap) en drukte de wens uit dat Pieter Haesbaert en zijn celgenoten aan een nieuwe ondervraging zouden onderworpen worden, teneinde nadere informatie in te winnen betreffende de activiteit van de broederschap te Gent (3).

(1) STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere, 1585-1586, f° 3.

(2) STAATSARCHIEF GENT, serie 94bis, doos 22.

Deze brief (waarvan de minute in het voorgaand vermeld archieffonds voorkomt, werd te Brussel aan het Hof overgemaakt door Maillaert de Vuldere (pensionaris) en Ghyselbrecht Cortewille (Gentse stadsrekeningen, a°. 1584-1585, f° 368).

(3) Farnese's bevel werd nauwgezet uitgevoerd. Op 7 juni 1585 kreeg de Gentse pensionaris Grootte vanwege de Raad van Vlaanderen de opdracht de magistraat aan te zetten volgende bijzonderheden in te winnen; „wie huerlieder minister is ende andere administrateurs soo van almoessen als andere, waer ende hoe dickwijls zy vergaedext zyn gheweest, wie meer zyn present gheweest, voorts van alle de ghone die van huerlieder gheloove zyn, ooc die de almoessen gheven ende ontfanghen ..." (STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, serie K., f° 3).

155

Van het instellen van een uitzonderingstoestand voor de doopsgezinden wou Alessandro Farnese op generlei wijze weten; hieromtrent liet hij niet de geringste twijfel bestaan; « il ny a pas fondement » — verklaarde hij — « pour soustenir que les anabaptistes scoient moingz compriz soubz les termes dicelluy (traicté) que les Calvinistes ou aultres sectaires non moings pernicieux, voire plus sédicieux, violents, remuants et dangereux que ne sont iceulx ana baptistes ».

De Gentse magistraat had de zaken vanzelfsprekend van lokaal standpunt uit beschouwd en vastgesteld dat de meeste weerstand van de Mennonieten kwam. Alessandro Farnese beoordeelde de toestand op bredere bases en wist dat een gebeurlijke heropleving van Calvinistische agitatie veel groter gevaren opleverde; het geval van de Brugse Calvinisten, — waarover verder wel meer, — was voor hem sprekend genoeg geweest!

De leden van de Geheime Raad traden al deze gezichtspunten van de landvoogd bij; alleen verzochten zij hem het voorstel van de Raad van Vlaanderen om de getrouwheidseed aan de bevolking op te leggen, goed te keuren. (1)

Het lot van de gevangenen werd thans snel beslecht; nadat de Raad van Vlaanderen in zijn brieven van 16 (2) en 18 september (3) de vijfjarige verbanning had gevraagd, werd deze zonder verbeurdverklaring van goederen door de Gentse magistraat op 20 september 1585 uitgesproken (4). Dat deze onderhandelingen ruim zes maanden in beslag hadden genomen, levert het bewijs dat de magistraat na een aanhouding van protestanten gedurende de godsdienstige « status quo » voor een heel ingewikkelde

taak werd gesteld.

In 1586 nog achtte de baljuw van de Oudburg het raadzaam vooraleer een vonnis te vellen over enkele aangehouden protestanten de zaak aan de Raad van Vlaanderen voor te leggen, daar « men niet goelicx en wiste wat men met hemlieden doen zoude ». De Gentse magistraat was niet alleen om de ervaring op te doen dat er geheime organisaties van doopsgezinden waren blijven voortbestaan. De Brugse schepenen van hun zijde moesten noodgedwongen toegeven dat na de overgave van de stad op 20 mei 1584 de Mennisten evenmin de prediking hadden gestaakt.

Toch heeft de broederschap hier in gans andere voorwaarden gewerkt, daar zij hier niet alleen waren om de strijd met de katholieken aan te binden. Gedurende de winter 1584-1585 hadden de Calvinisten immers volledig overtuigd dat Spanje, zolang Gent niet gevallen was, geen aanspraak op de eindoverwinning maken kon, een bewonderenswaardige hergroepering van hun

(1) RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Geheime Raad (Spaans bewind), doos nr. I, 117.

(2) STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere, 15 5-1586, f° 38 v°.

(3) IBIDEM, f° 40 v°.

(4) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 5 8 5-I 5 88, f° 7 v°-8.

156

beste krachten tot stand gebracht (1); hoopvol keken zij naar het Noorden, waaruit eerstdaags de hulptroepen van Maurits van Nassau ze ter hulp zouden snellen !

Zo zullen zij dan ook, na het uitlekken van het complot ingevolge het voortvarend gepraat van een dertienjarige knaap, de zwaarste slagen moeten ontvangen.

De katholieke magistraat kreeg op die wijze de handen vol met het neutraliseren van deze nieuwe poging vanwege de Calvinisten om het verloren terrein te heroveren; van 1584 tot 1587 werden ruim honderd verbanningen tegen hen uitgesproken !

Geen wonder bijgevolg dat in de registers van criminele zaken maar weinig gewag gemaakt werd van de twee gedaagde doopsgezinden; Jan van Metminne, van Keulen, en Aernout Soen, van Kortrijk (2).

Eerstgenoemde bekende dat het jongste van zijn vier kinderen niet gedoopt was en weigerde zijn beurt waar te nemen in de burgerwacht. Het stond immers de Mennist, krachtens artikel VIII van de besluiten getroffen op het Mecklenburgse Convent van 1 augustus 1555, niet vrij op 't bevel van de overheid in te gaan, wanneer deze hem opriep om deel te nemen aan manifestaties met militaire karakter. Ieder aandringen van de magistraat ten spijt bleef Jan van Metminne bij zijn oorspronkelijk besluit; het gevolg hiervan was dat hem drie dagen tijd gegeven werd om de stad voor « eeuwig » te verlaten.

Aernout Soen berokkende de schepenen niet minder last. Na geruime tijd in het midden van de Antwerpse broederschap verbleven te hebben, had de Kortrijkenaar zich in 1581 te Brugge gevestigd. Zijn kindje van drie jaar had hij niet over de doopvont laten houden en verklaarde onder generlei voorwendsel hieraan verandering te willen brengen. De magistraat gaf hem hierop 24 uur tijd om op zijn eerste beslissing terug te komen op straf van vijftig gulden boete en verdere vervolging. Daags nadien moest Soen wederom voor de schepenen verschijnen omdat hij zijn kind nog altijd aan de katholieke doop onttrokken had. Op zijn verklaring niet van plan te zijn de wensen van de magistraat bij te treden, verplichtte deze hem in het openbaar schuld te bekennen en de boete te betalen; ondertussen werd iemand belast met het

kind uit Soens huis te halen en het ter kerke te brengen.

In tegenstelling met de grote bevolkingscentra bleek het verblijf voor de doopsgezinden in de kleinere steden niet vol te houden. Wie ingevolge een al te opvallende prestatie, een aanhouding te vrezen had, verliet deze plaatsen en zocht andere oorden, — nl. de grootsteden, — op. De Kortrijkenaar Joost Bostijn was in dit geval(3). Zolang het hem mogelijk was geweest, had hij zich

(1) E. J. STRUBBE, Het verval van het Protestantisme te Brugge na 1584.

(2) E. J. STRUBBE, blz. 18, voetnoot 5.

STAATSARCHIEF BRUGGE, Découvertes, 203 bis, f° 123.

(3) STAATSARCHIEF BRUGGE, Découvertes, 203, f° 133 v°.

157

in zijn geboortestad opgehouden; in 1585 echter moest hij het opgeven en vertrok naar Brugge om daar de broederschap zijn diensten aan te bieden (1).

Evenzo ging het met de negen doopsgezinden te Gent, over dewelke boven sprake was; geen enkel onder hen behoorde tot de poorterij van de Oostvlaamse hoofdstad, allen hadden zij hun gewone werkkring verlaten om de belangen van de broederschap te verdedigen, waar deze nog voor leefbaar werd gehouden.

Mag de toestand van de periode 1585-1587 reeds voor moeilijk doorgaan, na het verstrijken van de termijn van twee jaar (voorzien in de Reconciliatie-akten) zal het volhouden van de predicatie geleidelijk een onmogelijkheid worden.

Een ware jacht werd ingezet op de leiders van de overlevende broedersschappen; de voorgangers wisten dat men het speciaal op hen gemunt had en dat wanneer ze aangehouden werden, hun een wisse dood te wachten stond.

Want dit is precies het merkwaardigste aspect van de thans losbrekende repressie; terwijl de leiders op de minst spectaculaire wijze, — dus geen brandstapel!, — de dood worden ingezonden, bleven de magistraten uiterst mild (in vergelijking ten minste met hetgeen vroeger geschied was) met het vonnissen van gewone leden, zelfs wanneer deze in hun geloofsovertuiging volhardden.

Als getuigenissen van de uiterste krachtinspanningen van de broederschap om het voortbestaan van de doopsgezinde confessie in het graafschap te verzekeren, verdienen de laatste officiële bescheiden omtrent het Mennisme in de Gentse archieven (2) bijzondere aandacht; een bondige analyse mogen ze tot hun recht laten komen !

Op 12 december 1537 verscheen vóór de Gentse magistraat Jooris de Rieu, van Halewijn (3).

Deze was te Gent in betrekking gekomen met enkele doopsgezinden, volgde weldra hun bijeenkomsten en had zich derwijze Menno's conressie eigengemaakt dat hij de bejaarddoop waardig bevonden werd. Van dan af hielp hij de broeders het verenigingsleven op peil te houden. Dientengevolge raakte hij in de handen van het gerecht, dat beroep deed op geestelijken om het geloofsonderzoek van de gevangene af te nemen. Niettegenstaande talrijke en behendige vragen bleef hij zijn overtuiging gestand en werd om deze reden door de kerkelijke overheid voor levenslange verbanning voorgesteld. Dit vonnis werd op 12 december door de magistraat bekrachtigd; tussen twee gerechtsdienaars in werd Jooris de Rieu tot aan de stadspoort geleid, waar men hem drie dagen om het graafschap en drie weken om de Nederlanden te verlaten gaf.

Amper een jaar later deed de stedelijke overheid de verrassende ontdekking

(1) STAATSARCHIEF BRUGGE, Découvertes, 203, f° 135 v°.

(2) VAN BRAGHT vermeldt slechts, buiten Gent en Brugge, voor Vlaanderen Christiaen de Rijke, die te Hondshoote in december 1388 verbrand werd (a.w., dl. II, blz. 757).

(3) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1585-1588, f° 34.

158

dat de broederschap nog immer op sterke fundamenten bogen kon. Een doopsgezinde werd met zijn echtgenote, — het document vermeld geen namen, — omstreeks 10 januari 1589 aangehouden (1). De vrouw verklaarde dat het slechts drie maanden geleden was dat ze ergens op de velden rondom Gent gedoopt was geworden; verder vertelde ze de onderzoeksrechters, zonder evenwel in bijzonderheden te treden betreffende de plaats en het aantal vergaderden, dat ze onlangs een bijeenkomst in de stad zelf had bijgewoond.

Ondertussen had de overheid bevel gegeven de woning van het gevangen paar te doorzoeken; men vond er grote hoeveelheden vlees en brood, alsmede, « ung livre contenant la distribution des aulmosnes ou entretenement que s'est qui court encoires si devers » (2).

Het vinden van eetwaren bracht de magistraat aan het aarzelen om terstond op te treden. In hun schrijven van 12 januari meldden zij Alexander Farnese; « Poot cette cause trouvons la matière ung peu délicate pour le temps qui court encoires si devers ». De Zuidelijke Nederlanden waren immers nog economisch ontredderd. De emigrant Van Meteren tekende de toestand misschien wel in al te sterke kleuren als hij o.a. de volgende beschrijving gaf; « ja de honger is daar dit jaar, (1587), door de voorsi. duurte, zo groot geworden, dat degelijke, statige, wel geagte Lieden, kostelyk gekleed gaande te Antwerpen, Brussel, Gend, Brugge, en andere Steden, 's avonds, met den donkeren, onbekend, om Brood gebedelt hebben; Ryke Lieden, Renteniens, die niet ontvingen, in het Fluweelen Lakenen gekleed gaande, hebben ook Brood gebedelt, en alle hun Juweelen, Meubelen en Huisraad moeten verkoopen, om Brood te koopera. De slyk, de vuilnishoopen op de Straten werden onderzocht naar Beenderen, Rapeschellen, en ander, dat eetbaar was; zelfs is te Brugge een doode Hond opgeraapt en gegeten geworden. De prijs van 't kooren was nooit desgelyks gehoord. Deze duurte is in 't volgend jaar (1588) zeer gebeterd, vermits het Land redelyk om 't voordeel gebouwd werd, en 't Volk verminderd was » (3).

Toch getuigt deze descriptie van schrijnende armoede onder de grote massa, alle mogelijke overdrijving van de uitgeweken historicus buiten beschouwing gelaten, van een diep-doordringende economische ontreddeering.

Dat beide doopsgezinden in het bezit gevonden werden van aanzienlijke hoeveelheden van de zo begeerde voedingsmiddelen, mag wel een bewijs genoemd worden van de welgesteldheid van sommige gemeenteleden; de offer-

(1) STADSARCHIEF GENT, serie 94 bis, doos nr. 22.

(2) Ze beroepen zich op her voorbeeld van Hondshoote, waar in 1588 een doopsgezind leraar terechtgesteld werd op grond van talrijke doopsbedieningen en het feit dat hij, — gold het een Vlaming?, — naar Zuid-Nederland was teruggekeerd zonder zich vooraf met de Spaanse overheid in regel gebracht te hebben.

(3) FR. DE POTTER, Petit Cartulaire de Gand; 7 februari 1589.

159

vaardigheid is daarenboven tevens een blijk van het grote saamhorigheidsgevoel dat

alle broeders verbond.

Onrechtstreeks betuigden anderdeels de schepenen hun eerbied voor het sociaal werk van de broeders als ze verder hun aarzeling om doortastend op te treden aldus beklemtonen; « de manière que sommes en paine de la sorte que debvons traicter les diets sectaires ».

Deze « verzachtende omstandigheid » werd door de hogere bestuursinstanties niet in aanmerking genomen. Integendeel, deze « bedelers » werden voor de gevaarlijkste en invloedrijkste elementen van de broederschap aangezien (1).

Niet zonder grond trouwens. Het waren immers de diakens, die, buiten dit « sociaal » werk, de broeders verwittigden als er een vergadering plaats moest grijpen, die de leraar logeerden en ter bestemming brachten en niet zelden zelf het woord voerden; zij waren als «diaken-leraars» de ware voorgangers van de laatste doopsgezinde groeperingen op Zuid-Nederlandse bodem.

Deze overtuiging deed de magistraat op in de loop van de verhoren, afgenomen van Michel Buesse en Joos de Tollenaere (2).

Allebei behoorden ze reeds ettelijke jaren tot de broederschap en hadden ze de gelukkige tijd (1577-1585) van de « cultusvrijheid » beleefd. Na de overgave van de stad hadden ze niet opgehouden om, zij aan zij, de belangen van de doopsgezinden te behartigen.

De met 1587, — de termijn om zich met de Katholieke Kerk te verzoenen was alsdan verstreken, — in werking tredende tuchtmaatregelen voor al wie zich nog aan een protestantse activiteit gewaagde, schrikken hen niet af.

Hans Busschaert logeerde in 1587 en 1588 herhaalde malen in hun respectieve woningen; Michiel Buesse en Joos de Tollenaere waren hem een lijfwacht.

Zij zorgden er daarenboven voor dat bij dergelijke gelegenheden de geschikte plaats, — in of buiten de stad, — gevonden werd om de gemeenteleden toe te laten de goedvolle en versterkende prediking van hun geliefde Oudste bij te wonen. Telkens werden de laatst toegetreden uitgenodigd om zich door de doop definitief bij de rangen van de broederschap te voegen.

Het zwaarste en tevens het gevaarlijkste werk was hun beider deel. Op gevaar af door de waakzame wijkofficieren ontdekt te worden, verzamelden Buesse en de Tollenaere de gelden of giften in natura om ze nadien aan de behoeftige broeders en zusters van de gemeente uit te delen. Terecht werden ze in het vonnis van 13 april 1589 genoemd; « hoofdsticken onder de broeders van ulieden ghemeente ». Nadat ze vooraf in het Gravenkasteel gewurgd werden, — de overheid vermeed aldus de sensatie van een publieke terechtstelling!, hing men hun lijken buiten deze burcht op.

(1) F. VAN MIETEREN, dl. V, blz. 42-43.

(2) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1588-1591, f° 19-19 v°.

Op diezelfde dag onderging een doopsgezinde vrouw, Joosijnt Swijnts, een identisch lot (1).

Amper zeven maanden te voren had Hans Busschaert haar de bejaarddoop te Gent toegediend. Alhoewel het vonnis geen andere beschuldigingen tegen haar inbracht dan de herdoop en het bijwonen van verschillende vergaderingen, toch vermoeden wij dat haar activiteit verstrekkender is geweest en ook zij e.;tn belangrijker rol heeft gespeeld dan het eenvoudige lidmaatschap.

Op 9 mei werd Tannekin van de Zande immers op grond van ergere feiten als deze die

in Swijnts vonnis voorkomen, slechts tot vijftigjarige verbanning veroordeeld (2). Zij was, niet zeven maanden, maar ruim dertien jaren geleden door Hans Busschaert te Gent gedoopt geworden. Nooit had ze de stad verlaten en al die tijd was ze een trouwe bezoeker geweest van de Menno nietische bijeenkomsten in de stad of daarbuiten.

Aangehouden weigerde zij beslist geloofsgenoten te verklikken en trok zich uit de slag met de verklaring dat ze « meestendeel vertrocken zijn uut den stede ».

Even stug verdedigde zij haar geloofsovertuiging en weerstond ze alle pogingen van de onderzoeksrechters om haar tot inkeer te brengen; desondanks ontsnapte ze aan de doodstraf; o.i. heeft ze dit te danken gehad aan het feit dat ze in de broederschap nooit meer dan als gewoon lid was opgetreden.

Anderhalf jaar later, — op 9 november 1590, verscheen de Hansbekenaar Geeraert van de Walle vóór het Gentse gerecht (3). Hij was een gewoon arbeider, — daar het bezembedrijf niet altijd zijn man voedde, verhuurde hij zich dikwijls bij de boeren om in zijn bestaan te voorzien — die het door zelfstudie zo ver had gebracht dat hij vlot lezen en zelfs een weinig schrijven kon; gedurende het verhoor gaf hij ook blijken goed zijn man te kunnen staan; de onderzoeksrechters mochten de neteligste strikvrage stellen, telkens reageerde hij op een behendige, ja, zelfs spottende wijze.

Zonder aarzelen sprak Geeraert van de Walle over zijn eigen leven. Sedert 1578 had hij niet zonder enige voorliefde het gezelschap van de doopsgezinden opgezocht. Gezien de hoge eisen die bij de toetreding gesteld werden, ontving hij slechts de bejaarddoop in 1587 en dit te Vlissingen door toedoen van Hans Busschaert.

Toen de rechter hem om nadere uitleg verzocht omtrent de doopceremonie en weten wou hoevelen er met van de Walle tot de gemeente toegetreden waren, beriep de ondervraagde zich op zijn « kort » geheugen en beweerde slechts te kunnen zeggen « datter meer dan twee ofte drie waren ».

Als dan onmiddellijk hierop het verhoor wederom persoonlijker werd, kregen de gerechtdienaars positiever antwoorden. Zo vernamen zij dat Geeraert van de Walle twee jaar later Vlissingen verlaten had om naar Vlaanderen

(1) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1588-1591, f° 19v°-20.

(2) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1588-1591, f° 19- 20 v°.

(3) IBIDEM, f° 83 v°.

terug te keren; hier had hij eerst bij zijn oom Willem van de Walle, te Hansbeke, nadien bij Karel Verplaetsen te Nevele verbleven. Nog niet zo lang geleden had hij zijn intrek genomen te Gent bij een wever, Joos Goethals en af en toe had hij de nacht bij zijn neef, Karel Steyaert, doorgebracht.

Geeraert van de Walle moet, op het ogenblik dat hij deze namen vermeldde, geweten hebben dat al de vrienden die hem hadden geherbergd zich in veiligheid bevonden; uit de registers van de criminele zaken blijkt dat geen enkel van de geciteerde personen door het gerecht kon lastig gevallen worden. Over de bijeenkomst die hij een zestal dagen te voren in de stad bijgewoond had, was hij niet te spreken. Hij gaf als enige uitleg dat hij zich op een bepaald ogenblik in een weverwerkplaats bevond, waar enkele meisjes zaten te spinnen en dat na hem verschillende personen van binnen en buiten de stad binnengestapt kwamen; één uit de groep leidde alsdan de vergadering.

Op de vraag of hij zelf op deze vergadering de Menno nietische geloofsstellingen niet had toegelicht, ontweek hij een rechtstreeks antwoord door zijn rechters de vraag te stellen of eigenlijk, moest hij waarlijk het woord gevoerd hebben, dit de aanwezigen niet ten goede zou gekomen zijn. Als de gerechtdienaars nog verder aandrongen om

te weten of hij leraar was, antwoordde hij te Hansbeke enkele malen over Menno's leer gehandeld te hebben en verder « die 't begheeren te hooren t'onderwysen naer zyn beste vermoghen ende verstant ».

Betreffende zijn correspondentie met Zeeland beweerde hij slechts betrekkingen onderhouden te hebben met zijn ouders zonder ook maar enigszins in de bijzonderheden te treden inzake de inhoud van de brieven. Toen men hem vroeg of hij het Testament dat hem afgenomen werd, nog gebruiken zou indien men het terugschonk, antwoordde hij vol bijtende spot dat het « daeromme ghemaekt is ».

Het is ten zeerste bevreemdend dat er in de registers van de « criminele » zaken verder geen sprake meer is van Geeraert van de Walle. Logischerwijze was hij op grond van bovenstaande bekentenis tot de doodstraf aangewezen, maar noch deze noch een andere uitspraak van het gerecht werden in vermeld fonds teruggevonden; deze leemte bleef ons zonder verklaring.

Evenmin vonden we nadere sporen van de verdere lotgevallen van de Mennist Wouters Wychelssone, die in mei 1591 te Sint-Winnoxbergen aangehouden werd (1).

Omtrent de laatste processen van de XVIe eeuw tegen doopsgezinden ingespannen — nl. Reineux Pantens, Cathelyne van Hulle en Michiel de Cleercq, — zijn we beter ingelicht.

Het eerste verhoor, waaraan Reineux Pantens (geboren te Roeselare, 48 jaar oud) onderworpen werd, ging door op 30 juni 1582 (2). Reeds sedert

(1) STADSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Briefwisseling, reg. 63, f° 307. (2) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1591-1594, f° 52-52 v°.

162

1577 werd hij als doopsgezinde te Gent opgespoord. Door gedurig van verblijfplaatsen te veranderen slaagde hij erin aan de greep van kerkelijke en wereldlijke overheid te ontsnappen; op her ogenblik van zijn aanhouding was hij bij Jan Doverdaghe gehuisvest. Ook na het verstrijken van de termijn van de verzoening met de Katholieke Kerk had hij zijn Mennonietische activiteit geenszins gestaakt en had het, mits betalingen, zo aan boord weten te leggen dat hij vrij bleef van dienst in de burgerwacht.

Halsstarig weigerde hij inlichtingen te verstrekken over de Mennistische bijeenkomst en de sprekers die er opgetreden waren. Hij zelf stelde de schepenen de vraag of men volgens hun opvatting van vergadering spreken kon als « zijlieden (d.z. de broeders) dry ofte vier tsamen geheweest wandelen hadden ».

De schepenen hadden evenwel meer succes bij het twaalfjarig dochttertje van Reineux Pantens (1), dat na het vertrek van haar vader de verhoorzaal werd binnengeleid; ongetwijfeld beïnvloed door het officieel vertoon in het plechtige « Chastelet » (heden ten dage is dit het gebouw van de posterijen), openbaarde Lyntken in haar kinderlijke onschuld tal van bijzonderheden, waarvoor haar ouders liever de zwaarste folteringen zouden doorstaan hebben dan er ook maar iets van bekend te maken.

Zonder achterdocht vertelde het meisje dat vader meestal sprak met Dierick de Scryvere, Jan Stamp en de gezusters Adraeneken en Tanneken Kiekepost. Al deze mensen vergaderden — ten minste iedere zondag te 14 uur, — op de kamer van haar vader; deze en ook Stamp lazen dan « uyt diversche boucken yet vooren ». Omtrent de gezusters Kiekepost deelde ze nog mede, dat deze ouders niet akkoord gingen met het belijden van Menno's leer en hun vader meer dan eens zijn dochters verzocht had,

maar tevergeefs, tot de Katholieke Kerk terug te keren.

Met Jan Dovedaghe, hun huisbaas, die katholiek was, had vader wegens de doopsgezinde praktijken de laatste tijd veel last gehad; tot hiertoe was haar vader er nochtans in geslaagd uitstel te verkrijgen om te vertrekken.

Plots werd Lyntken bijzonder voorzichtig als haar gevraagd werd wie toch wel het geld toebehoorde dat men op vaders kamer in een koffer had gevonden en of het soms geen gelden waren die moesten dienen tot ondersteuning van de arme gemeenteleden. Eerst repliceerde ze « Daerop gheene andwoorde te willen gheven nochte den persoon tzelve toebehoort te willen denomeren ». Toen de schepenen verder bleven aandringen redde zij zich met uiterst vage aanduidingen. Indien haar herinneringen juist waren, verklaarde ze, dan moesten de schenkers Franchois en Jan zijn; hoe dezen verder heetten, wist ze niet. Evenmin vernamen de schepenen iets meer over de verblijfplaats van de gevers dan dat

(1) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1591-1594, f° 53 v°-5 5.
163

deze ergens huisden « buyten de Keyzerpoorte, zonder precyselick de plaetse van (hunne) woonste ofte toename te weten ».

Kenschetsend voor de manier waarop de Gentse Mennisten de verkondiging van de leer hebben opgevat was Lyntkens relaas over vergaderingen op het platteland. Met haar vader, Jan Stamp en Dierk de Scryvere was ze onlangs — in mei 1592 — uit wandelen gegaan. Eens buiten de Keizerpoort merkte ze dat het gezelschap was aangegroeid met verschillende « landslieden, wiens toename zecht niet te weten ». Plots hield de wandeling op en nam de groep plaats achter een golfing van het terrein; hier, in volle natuur en ver van alle indiscrete getuigen, voerden haar vader en Jan Stamp het woord na voorlezing van een gedeelte uit de Schrift. Hierop volgde dan een gesprek over het behandelde onderwerp, waaraan al de aanwezigen deelnamen.

De schepenen mochten zich gelukkig achten dat ze de hand hadden kunnen leggen op dit twaalfjarig meisje om iets te vernemen over hetgeen door de broederschap op touw werd gezet, daar de vader onder generlei voorwaarde tot verklikken kon bewogen worden.

Herhaalde malen werd Reineux Pantens inderdaad ter folterbank gesleept, nimmer verraadde hij een broeder of een zuster.

Alleen gaf hij toe, — hiermede belastte hij niemand dan zichzelf, — alles gedaan te hebben om te beletten dat het bezit van de gevluchte gemeenteleden in de handen van de overheid zou terecht gekomen zijn. Bovendien wendde hij met succes pogingen aan om opgespoorde geloofsgenoten naar veiliger oorden te voeren (1).

Merkende dat verdere ondervragingen totaal nutteloos waren, sprak de magistraat op 1 5 september 1592 het vonnis uit, het klassieke vonnis voor al wie een leidende rol waarnam: wurging in, gevolgd door hangen van het lijk buiten het Gravenkasteel (2).

Als andere hoofdfiguur uit deze periode kwam Michiel de Cleercq in aanmerking; reeds hierboven werd zijn curriculum vitae gevolgd tot circa 1588; het is pas na dit jaartal dat deze Mennonietische martelaar de grootste bedrijvigheid aan de dag legde, samen met de leidsman Reineux Pantens.

Michiel de Cleerck had, naast zijn spreekbeurten, de armenverzorging als voornaamste attributie. Hij haalde de gelden en de giften in natura (o.a. graan) op, nam het risico op zich een deel van het verzamelde (het andere gedeelte, misschien wel het geld, berustte bij Reineux Pantens) in zijn kamer te bergen.

De dag vóór zijn aanhouding, 29 juni, sjouwde hij nog geholpen door een vrouw wier naam hij spijs folteringen verzweeg drie zware zakken met allerhande producten naar zijn woonst. De arrestatie zelf verliep dramatisch. Na zijn zware dagtaak volbracht te hebben had hij zich te ruste begeven. Niet voor lang echter, want plots

(1) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1591-1594, f° 58 vo-60.

(2) IBIDEM, 72 v°-73.

164

weerklonk een weinig goeds voorspellend gehamer op de voordeur. Ogenblikkelijk bewust van het dreigend gevaar, trachtte hij nog langs het venster te ontsnappen, maar werd door de gerechtsdienaars die vooraf gans het huis hadden omsingeld, gevangen.

De waardige dopeling van Pauwels van Menen bleef zijn man staan tot het bittere einde toe. Wat de schepenen ook beproefden, geen enkel woord kwam hem over de lippen dat niet te voren rijp overwogen was. De enige naam van een geloofsgenoot die hij citeerde, was die van Franchois Hubrecht « ghezeyt Lochtentier », een garenkoopman; veel hield deze verklaring niet in, daar Michiel de Cleerck volstrekt weigerde « de prochie ofte plaetse van zyn residentie » aan te duiden.

Ook voor hem golden geen verzachtende omstandigheden; terecht beschouwd als een steunpilaar van de broederschap, stierf hij op bewuste dag dezelfde dood als Reineux Pantens (1).

Minder streng was de overheid voor Cattelyne van Hulle, Dierick de Scryvere en Jan Stamp (2). Eerstgenoemde was omstreeks 1581 door Pauwels van Menen te Gent gedoopt geworden en had onder de broeders Jacob Martens leren kennen, met wie ze kort daarop in het huwelijk trad. Moeder van vier kinderen bleef zij niet gespaard van zware beproevingen; gedurende de belegering van de stad door Farnese's legers stierven haar man en op één na, (het jongste) de kinderen; amper twee jaar later betreurde zij ook het verlies van haar jongste kind.

Dit alles verhinderde haar niet een trouwe bezoeker te zijn van de bijeenkomsten buiten de Sint-Baafspoort, waar een « minister », Hans Busschaert, het woord voerde.

Aangehouden hield ze vast aan haar overtuiging; om deze reden werden al haar goederen verbeurd verklaard en zij zelf, op straf van gehangen te worden, tot de « eeuwige » verbanning veroordeeld (3).

Minder standvastiger was Dierick de Scryvere, die ongetwijfeld geruime tijd van de broederschap deel uitgemaakt had en vertelde dat te zijnen huize goederen verzameld waren voor de behoeftige gemeenteleden.

En ook Jan Stamp, die niet zelden op Mennistische bijeenkomsten het woord had gevoerd. Hun doopsgezindheid zonk in het niet bij het eerste verhoor; aldus werden zij reeds op 1 juli 1392, de dag na hun aanhouding, op vrije voeten gesteld, mits bij iedere oproeping ogenblikkelijk voor de magistraat te verschijnen.

De analyse van hierboven vermelde verhoren geeft de verzekering dat

(1) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime 1591-1594, f° 55 v°-56, 56-57v°, 72 v°-73,

(2) Idem, 55 vo-56, 58 vo-59.

(3) Indien van Braght haar bedoelde, wanneer hij in verband met „Kalken N.” beweerde dat ze haar vrijheid slechts terugkreeg mits haar geloof af te zweren, is hij verkeerd ingelicht geworden over deze martelares.

gedurende de periode 1587-1592 de broederschap met alle middelen die tot haar

beschikking overbleven, de strijd had volgehouden. Vergaderingen in beperkte kring binnen de stad, bijeenkomsten van grotere omvang buiten de stadswallen, geldomhalingen ten bate van de minder bedeelden in de gemeente, dit alles was verder zijn gewone gang gegaan. Degenen die met de organisatie ervan belast waren — de « diaken-leraars » — kweten zich goed van hun taak. Zij behartigden bovendien de belangen van de opgespoorden, die aan deze voorgangers én het leven én hun bezit verschuldigd waren.

Voor dit laatste werk waren de diaken-leraars de aangewezen personen, omdat zij het nauwst, — daarom nog niet rechtstreeks!, — in verbinding stonden met de doopsgezinde kringen in Holland en Zeeland, waar reeds talrijke uitgeweken Vlamingen vertoefden.

Mogelijk is Hans Busschaert wel de beste verbindingsagent met Noord- Nederland geweest voor Michiel Buesse, Joost de Tollenaere, Reineux Pantens, Geeraert van de Walle en de andere niet bekend geworden voorgangers van de Zuidnederlandse broederschap. Deze Vlaamse Oudste, die bijzonder vertrouwd was met Noord-Nederland, — vooral met Zeeland, waar hij o.a. in 1587 de doop toediende, — liet de geloofsgenoten in zijn geboortestreek nooit in de steek. Herhaalde malen werd zijn aanwezigheid gesignaleerd bij de magistraat, die niettemin steeds te laat hiervan op de hoogte werd gesteld (1).

Hans Busschaert kende dus beter dan wie ook de noden van de Mennisten in het Zuiden. Alhoewel positieve bewijzen hieromtrent, kan het moeilijk anders dan dat hij deze noden in de emigrantenmiddens, — in zover dit zelfs nog nodig was!, — openbaar heeft gemaakt. Zijn oproep zal voorzeker niet van alle succes verstoken gebleven zijn. In 1589 werd aan Joost de Tollenaere vanwege de Haarlemmer gemeente een som van honderd gulden voor de armensteun overgemaakt (2), terwijl ondertussen ook Zeeland niet achterbleef om de Vlaamse kringen van het nodige te voorzien.

Deze buitenlandse hulp verdaagde in 1592, — op het ogenblik dat de leiders aan de beul waren overgeleverd, — de schier onherroepelijk geworden verdwijning van het Vlaams Mennisme.

Weldra deden zich in de traditionele haarden van doopsgezindheid tekenen van heropleving voor.

Te Brugge moest Joost Bostijn in 1593 voor de schepenen verschijnen; hij bekende dat hij in de stad met doopsgezinden in en buiten de vergaderingen betrekkingen had onderhouden (3).

Te Gent verklaarde Janneken de Meyere voor de magistraat op 21 augustus 1598; «dat men haer niet en behoorde te vanghen wanter wel duysent mans guesen zyn, binnen deser stadt » !

(1) STADSARCHIEF GENT, Bouc van den Crime, 1588-1591, Eb 83.

(2) VAN BRAGHT, dl. II, blz. 764-766.

(3) STADSARCHIEF BRUGGE, Découvertes, 203, f° 135 v°.

Ontegenzeglijk beantwoordde dit gezegde geenszins aan de werkelijkheid; zo niet zouden we in de procesregisters daaromtrent wel nadere sporen teruggevonden hebben. Niettemin wijst de Meyere's verklaring op een onloochenbaar voortbestaan van de hervormingsgezinde confessies, zodat er dan ook niet de minste reden kan

ingebracht worden om het bestaan van een Mennonietische groepering in twijfel te trekken.

Trouwens te voren had de verhoorde reeds gezegd, dat ze niet in doopsgezinde vergaderingen had vertoefd, hetgeen voorzeker het feit zelf dat de vergaderingen gehouden werden, niet uitsluit (1).

In Vlaanderen was de zucht naar godsdienstvrijheid zeer verspreid. De Heer van Pamel (bij Oudenaarde) verklaarde nog in 1597; « Tous ne pouviont estre moines et qu'il falloit laisser vivre chacun à sa conscience sans le tyranniser » (2).

De strijd van de moedige broeders, die nog immer stand hielden in Zuid-Nederland, bleef bovendien gevolgd door de Noordnederlandse geloofsgenoten. In 1605, immers, droeg Robert Robberrsz zijn vermaning nog op « aen ghemeynte Godts in Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt, Vlaenderen, Brabantt ende... andere Provincien; dien hy waerschout voor de valsche Propheten, als voor den Jesuijt Costerus ende zijns gelijcken » (3).

Te Brugge verklaarde in 1606 de pastoor van de Sint-Annakerk, Paschasius Schelstratius, nog de katholieke doop te hebben toegediend aan Petronella, die op negenjarige ouderdom nog ongedoopt was. Omtrent haar ouders werden geen bijzonderheden verstrekt (4).

Dat Schelstratius zijnerzijds beweerde dat zij uit Holland of Zeeland zouden stammen, sluit nog niet uit dat het hier om een Vlaams gezin ging, dat, vroeger tot uitwijking verplicht, het zou gewaagd hebben naar zijn geboortestad terug te keren circa de eeuwwisseling.

Amper drie jaar later — op 7 november 1609 — werd de aartshertog Albrecht op zijn beurt tot ingrijpen genoopt. Te Brussel waren berichten toegekomen volgens dewelke er te Lovendegem en omgeving niet zelden Mennonietische vergaderingen gehouden werden, die telkens op een talrijke opkomst mochten bogen. Daarenboven voelden zich de doopsgezinden gesteund door de aanwezigheid op hun bijeenkomsten van de schepenti Cornelis Arents. Het was trouwens nog voor weinigen een geheim dat deze vertegenwoordiger van de openbare overheid reeds lang met de Mennistische beweging sympathiseerde (5).

(1) STADSARCHIEF GENT, Register Crimineel, I 5 93-15 99, f° 5 VG, 127 V°.

(2) A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde au XVIe siècle*, p. 39.

(3) MEULMAN, nr. 1.035.

(4) STADSARCHIEF BRUGGE, *Clergé séculier et régulier, 1428-1790*, los stuk op vermelde datum.

(5) STADSARCHIEF GENT, *Culte et Bienfaisance*, reg. 15.

Schepene Cornelis Arents werd voor het gerecht gedaagd en bekende een doopsgezinde vergadering bijgewoond te hebben. Hij werd hierom veroordeeld tot het betalen van 30 Carolus gulden boete (tevens moest hij de verklaring afleggen in de toekomst getrouw de missen bij te wonen en op de vastgestelde data zijn biecht te spreken).

De laatste weken had de lokale kring het nog beter gedaan, want af en toe had een leraar uit de Haarlemmer gemeente te Lovendegem het woord gevoerd zonder dat hij

daarbij ook maar de minste hinder ondervonden had.

Toen aartshertog Albrecht dit alles vernam, reageerde hij ogenblikkelijk door alle magistraten het bevel te geven zonder verwijl het plakkaat op de « Herdopers » te publiceren.

Of dit edict de gewenste resultaten heeft opgeleverd, dient ten zeerste betwijfeld. Op een bisschoppelijke bijeenkomst, in 1617 te Mechelen gehouden, werd er gewezen op het voortbestaan van het Mennisme in onze provincies en tevens een besluit getroffen iedere manifestatie van deze leer onmeedogend tot de uiteindelijke uitroeiing te bestrijden (

Dat de kerkelijke overheid met kennis van zaken had gesproken, bleek ten volle in 1630 (2). Alsdan vaardigde de Raad van Vlaanderen het bevel uit doorheen het ganse graafschap een onderzoek in te stellen naar gebeurlijke kernen van Mennisme.

Genoemd organisme was tot het uitvaardigen van een dergelijke algemene maatregel gekomen ingevolge de verbazingwekkende feiten die aan het licht gekomen waren in verband met de activiteit van de doopsgezinden in de streek van Lovendegem en Zomergem.

Een ter plaatse ingesteld onderzoek had tot de arrestatie geleid van Samuel Pits en zijn drieënzeventigjarige moeder (jonkvrouw Maria de Provin), die aan het spreken konden gebracht worden (3). Aldus vernam men dat hier een

(1) STADSARCHIEF GENT, Acta et Resoluta congregatione episcoporum provinciae Meehliniensis, an 1617.

(2) Messenger des Science; a° 1886, blz. 232-238.

STAATSARCHIEF GENT, Raad van Vlaanderen, Briefwisseling reg. 140. STADSARCHIEF GENT, varia D., nr. 1.088.

(3) Maria de Provin of van Provijn was de dochter van meester Lieven van Provijn „heer ter Straeten, hoochschepen vanden lande van Waes ende Raedtsheer vanden provincialen rade van Vlaanderen" en van Jonkvrouw Elisabeth Ophoge.

Gedurende haar verhoor gaf zij een zakelijke beschrijving van de boeken, die haar gewone lectuur uitmaakten. We achten het niet overbodig vermelde passus te reproduceren; hij luidt als volgt; „Secht op 't XVe de boucken meestendeel ghebrocht t' hebben uut Hollandt ende de selve eensdeels aldaer ghecocht, eendeels van haeren man (den welcken van den selve ghesinte was) behelst heeft, ende zijn dese; het Nieuw Testament ghedruckt tot Amsterdam, anno 1610 met de psalmen van David overgeset door Pieter Dathenus metten catechismus t' samen ghebonden in een rooden Coperkel; den Bijbel ghedruckt 1564 in groot 8°.

Een ander nieuw testament ghedruckt 1563 in 160; noch een ander Nieu Testament in cleijn in 160. Een bouck beginnende; eene weemoedige ende Christelycke onschuldgynghe etc. ghescreven by Mennon Symoens ghedruckt 1576 met eenige andere tractaten van den selven auther in cleyn 8°, Encheridion ofte handboucken door Dierick Philips ghedruckt int jaer 1564 in 160, waer de verweerders ghelooft teenemael in verclaert wordt, het IJe Liedebouck ghedruckt tot Amsterdam 1583 in 16°; een vredige verantwoordinghe etc. door Cornelius de Cuuper in 8°; den Boom des Wetens in cleyn 8°; Triumphus Cupidinis ghedruckt t' Antwerpen 1628; een handboucken ghedruckt t' shertoghenbosch 1610 autore verepeo in 16°; de historiën Hustini ghedruckt tot Haerlem 1610; disputatie van Antecrist door pater Heffins in 120; het lusthofken van onse lieve vrouwe, ghedruckt tot Leuven 1620, in 160; de naervolgynghe Christi, sonder beginsel in 160"; (Conseil Privé Espagnol, doos nr. 1117; 27 november 1629).

168

bloeiende gemeente bestond, die reeds ettelijke jaren achter de rug had. De broeders waren door de band rijke kooplieden, die geregeld voor hun zaken de Aardenburgse markt bezochten; nooit lieten ze echter na bij deze gelegenheid zich naar een plaats, «

ten Biezen » genaamd, te begeven om aldaar met Noordnederlandse geloofsgenoten een doopsgezinde plechtigheid bij te wonen (1).

In eigen streek hadden de Lovendegemse Mennisten geruime tijd hun vergaderingen op een zolder gehouden. Toen in 1629 hun kring een te grote extensie had genomen om nog verder op dezelfde voet te vergaderen, besloot de broederschap een huis in te richten, waar alsdan de bijeenkomsten zouden gehouden worden.

De streek scheen voor Menno's leer gewonnen te zijn, want kort daarop zagen de broeders in dat ze het met hun gebouwen nog te eng hadden aangepakt.

De financiële mogelijkheden van deze gemeente moeten bijzonder groot geweest zijn (2). Weldra verrees een tweede gebouw, waar de verkondiging van Menno's leer voor ruimer publiek kon geschieden.

De broederschap voorzag daarenboven zelf in de bezoldiging van een leraar, die ze in eigen streek had ontdekt. Jacob van Maldegem, die deze functie bekleedde, werd inderdaad te Zomergem (of Hansbeke?) geboren en opgegroeid te midden van het Vlaamse volk. Hij had de opkomst van de Lovendegemse kring meegemaakt en er de groei van gevolgd. Waarschijnlijk heeft hij zelfs het zijne bijgedragen om de doopsgezinden die hier ter plaatse nooit hadden opgehouden individueel Menno's leer te verdedigen, aan te zetten tot het oprichten van een nieuwe broederschap.

(1) In 1876 maakte H. Broex van Groenen dit feit reeds bekend als volgt; „Nog altijd leefden er Doopsgezinden, die heimelijk aan hun godsdienst getrouw bleven, maar omdat de openlijke belijdenis gevaarlijk was, de grenzen overtrekkende te Aardenburg met de broeders en zusters in het geloof samenkwamen" (Uit het verleden der Doopsgezinde gemeente te Aardenburg, in Doopsgezinde bijdragen, dl. IV, blz. 85).

(2) STADSARCHIEF GENT, varia D., nr. 1.988, f° 3; „Ce nonobstant le nombre desdicts anabaptistes s'y est ainsi accru et s'accroist encoires journellement d'avantaige a cause qu'ilz sont la plus part fort riches et censez de moyens".

Over de zaak Pits (hoofdbeschuldigde raadplege de lezer verder; R. A. B., Conseil Privé Espagnol, nr. 1107.

169

Jacob van Maldegem mocht trouwens met zijn Lovendegemse vrienden voor deze zaak op hulp van buitenaf rekenen. De Zeeuwse gemeenten volgden immers met de grootste belangstelling deze nieuwe pogingen van Zuidnederlanders om in het graafschap het Mennisme te doen heropleven.

Rechtstreekse betrekkingen konden aangeknoopt worden ter gelegenheid van de marktdagen te Aardenburg; de belangrijke steungelden die de Zeeuwse aan de Vlaamse broederschap toestond, werden waarschijnlijk hier aan vertrouwensmannen overhandigd.

Anderdeels bezocht een Zeeuwse Oudste Lovendegem tweemaal 's jaars om er de nieuw bekeerden de bejaarddoop toe te dienen; hij bracht tevens kledingstukken mede voor de arme gemeenteleden (1).

Hoe waakzaam de « regering der contrareformatie » ook wezen mocht, toch ontsnapte de broederschap jarenlang aan haar vernietigende greep daar de controle op de handel en wandel van de kooplieden schier een onmogelijkheid was.

Deze zwakheid van de overheid werd in 1630 bevestigd, op het ogenblik dat, ingevolgd de aanhouding van Samuel Pits en zijn echtgenote, de ganse zaak uitlekte. Inderdaad, al de onthullingen ten spijt, brachten de speurders het niet verder dan tot de arrestatie van gemeld paar; van al de andere gemeenteleden geen spoor, daar dezen

ofwel definitief het land hadden verlaten of zich schuil konden houden onder een veilig anonymaat.

Derhalve kon de Raad van Vlaanderen er niet toe besluiten de zuivering in het Lovendegemse als voltrokken voor te stellen. Volgens de Raadsleden volstond het immers niet vast te stellen dat de parochiale kerken door iedereen in de streek bezocht werden. Voor vele kerkbezoekers was het misschien niets meer dan een eenvoudige « acte de présence », om bij de eerste gelegenheid, buiten de gevaarlijke zone, ongehinderd hun eigenlijk geloof te belijden; Menno's confessie !

De « pessimistische » vooruitzichten van de leden van de Raad van Vlaanderen waren niet gans verkeerd. Weldra moest de regering noodgedwongen toegeven dat haar reactie niet had kunnen verhinderen dat de Mennonietische geloofsleer in het graafschap nog altijd beleden werd.

In de meest verborgen en afgelegen plaatsen bleven er kleine groeperingen voortbestaan, wier invloed niet te onderschatten viel. Er kon natuurlijk geen sprake zijn van grote vergaderingen te beleggen; wie ook maar enigszins vermoeden kon dat zijn gezindte bij al te veel mensen bekend stond, achtte het raadzamer ogenblikkelijk weg te trekken.

Omstreeks 1636 moest aldus een rijke lakenkoopman, Christiaan van Eeghem, zijn Vlaams dorpje Lichtervelde definitief verlaten; hij en vooral

(1) STADSARCHIEF GENT, varia D, nr. 1.088, f° 16 v°.

E. HUBERT, Etude sur la condition des protestants en Belgique depuis Charles-Quint jusqu' à Joseph II, p. 56-58.

170

zijn zoon Jacob waren een krachtige steun voor de Aardenburgse broederschap (1). Kenschetsender nog is het geval van Christiaans neef; Adriaan van Eeghem (2), doopsgezind leraar te Middelburg van 1655 tot 1709, of beter nog van diens ouders. Adriaan werd in 1631 uit Rooms-katholieke ouders te Kortemark (6, 5 km ten Z.W. van Torhout) geboren en dientengevolge terstond ten doopvont gedragen. Later vertelde hij zelf dat hij gedurende enkele tijd bij een priester als koorknaap had gediend. De familie van Eeghem ging dus terecht door voor goed katholiek. En toch bevond zij zich onder de kleine schaar van doopsgezinde vluchtelingen, die in 1639 of 1640 de wijk naar Noord-Nederland namen.

Deze kentering in de geloofsovertuiging van Adriaans ouders, — waarschijnlijk voltrokken einde 1638 of aanvang 1639, — is een stille getuigenis van een nooit opgegeven verkondiging van Menno's leer. Indien we altoos een afdoend antwoord verschuldigd zullen blijven op de vragen waar, — te Kortemark?, — en hoe die bekering verwezenlijkt werd, toch bieden deze toetredingen tot de broederschap en de emigratie van de groep Vlaamse doopsgezinden in 1639 (1640) ernstige waarborgen voor de in 1630 niet bereikte uitroeiing van de Mennonietische geloofsbelijdenis.

Daarenboven is er geen enkel vast bewijs voorhanden om in de uitwijking van 1639 (1640) de laatste groep doopsgezinde vluchtelingen, die het graafschap verliet, te zien. Een degelijk omschreven tijdsbepaling willen vooropstellen nopens de definitieve verdwijning van het Mennisme in Vlaanderen, ware bijgevolg thans op zijn minst voorbarig te noemen.

De reden waarom de emigratie, — zowel de individuele als de collectieve, — van de aanvang van de XVIIe eeuw af de richting van Aardenburg verkoos, is gemakkelijker te bepalen.

De nauwe band die de Vlaamse doopsgezinden met hun geloofsgenoten te Aardenburg verenigde, kwam in hoofdzaak tot stand dank zij Jacob van Maldegem, over wie hierboven reeds sprake was.

Deze Vlaamse doopsgezinde leraar, reeds betrokken in de vorming van de broederschap te Lovendegem - Zomergem, was tevens de stichter van de Aardenburgse gemeente.

Uit de politieke en militaire geschiedenis is daarenboven bekend dat Aardenburg met Sluis al heel snel bezet werden door prins Maurits van Oranje, die de doopsgezinde zo niet erkende, dan toch met rust liet.

Vele Vlaamse Mennisten verlieten alzo heel natuurlijk de gevaarlijke zone

(1) C. P. VAN EEGHEM Jr., Adriaan van Eeghem, blz. 7.

(2) IBIDEM, blz. 1-9.

171

om zich tijdelijk in het noordwestelijk gedeelte van hun provincie te vestigen, in afwachting dat ze, door de levensomstandigheden hiertoe verplicht, in Holland een plaats zouden vinden, waar ze in het onderhoud van hun gezin konden voorzien.

Deze noordwaartse terugtocht sloot de laatste fase af van de ongelijke strijd die de Vlaamse doopsgezinden ruim een eeuw gevoerd en verloren hadden tegen een immer op uitroeiing beluste overheid.

In het **Brabantse hertogdom** bleef de Hervorming tot ver in de XVIIe eeuw voortleven. Zowel in de steden als op het platteland hielden reformatorische kernen stand. Te Brussel werd er op verschillende plaatsen vergadering gehouden. De grootste bijval kende de Hervorming niettemin te Antwerpen, waar nog in 1620 een bijeenkomst in de stad gehouden werd met tweehonderd toehoorders (1).

Het treft niettemin de kerkhistoricus dat er immer sprake is van Calvinistische initiatieven. Het is nochtans moeilijk te aanvaarden, dat de Reformatie slechts in haar Calvinistische versie zou voortgeleefd hebben. Eens te meer moeten we hier het stilzwijgen van de archivalia betreuren.

Toch was het in dit landsgedeelte, dat de laatste om des geloofswil executie zou geboekt worden, deze van de doopsgezinde Anneke Ement (of Utenhove). Op Sint-Thomasavond (21 december) 1594, « metten donkeren », werd zij bij het verlaten van haar woning gearresteerd. Bijna drie jaar later, op 19 juli 1597, werd zij, buiten Brussel, langs de weg naar Leuven, geëxecuteerd, alhoewel de kerkelijke overheid haar reeds op 17 maart 1595 « verdeert te wesen heretycke ende voer sulx overgelevert in handen van den weerlycken rechter, om gepunieert ende gestraft te worden, soe nae rechte behoiren soude ».

Anneke Emelt was een dertiental jaren dienstbode geweest bij de gezusters Rampaerts, eerst vermoedelijk te Antwerpen (waar in 1598 nog een Hans Rampaerts, broeder van de zusters woonde), daarna te Brussel. Het is mogelijk, dat na de capitulatie van de stad de vrouwen de metropool verlaten hebben. In 1587 bevinden ze zich alleszins te Brussel. Anneke kwam er alras in conflict met de pastoor van de Kapellekerk; ze had hem « expresselyck geseet dat hij al seggen soude wat hij wilde, sy soude by theur blijven ».

Na de arrestatie kreeg zij Meester Jacob Scrael en procureur Francois van den Eede om haar te verdedigen. Beiden bezochten ze Anneken tot driemaal toe en trachtten haar te overreden zich te reconciliëren en beloofden « dat zy haer soudon assisteren om haere saeke te defenderen ende Zyne Majesteyt in gelyck voer haer te verwerven

gratie en pardoen ». Hun pogingen bleken vergeefs. Zij zelf stelde hun de vraag of men haar de gelegenheid niet wilde geven het land te verlaten om zich in Holland te vestigen. We merken hier terloops op, dat ook in Brabant de emigratie logischer wijze naar Noord-Nederland georiënteerd was !

(1) E. HUBERT, a.w., blz. 59•
172

Anneke Emelt werd veroordeeld om levend begraven te worden. Tot het laatste toe, — haar lichaam werd niet ineens bedolven, — bleef Anneke bij haar overtuiging. De terechtstelling verwekte een heftige verontwaardiging in het Noorden. In 1598 werd een pamflet verspreid tegen een mogelijke toenadering van Noord en Zuid. De titelplaat zag er als volgt uit: Boven in de plaat twee medaillons, het ene bezet door de Hollandse leeuw, het andere door een koning (Filip II). In de open ruimte boven de medaillons staat in het midden; « Mauritius met twee mannen achter zich, links één met een pistool, waarbij « Anno 1594 », rechts één met een mes, waarbij « Anno 1598 » doelende op de aanslagen op Maurits leven. Hieronder een afbeelding van de levend begraven Emelt met onderschrift; « Dochter levende gedolven binnen Brussel den 19 July 1597 » (1).

Indien wij ons, ten slotte, naar **het prinsbisdom Luik** keren, valt al dadelijk ook hier het hardnekkig verweer van de broederschap op tegen de vervolgingen en de uitdrijving. De Mennisten moesten er, zoals overal elders in de zuidelijke Nederlanden, voor inquisiteurs hun rechtzinnig geloof belijden ofwel het prinsbisdom verlaten.

Sommigen legden de gevraagde verklaring af, velen weigerden en verkozen de ballingschap. Nog anderen durfden het aan te blijven om de broederschap in leven te houden.

Einde oktober 1593 werden nog verscheidene Mennisten te Hasselt en te Maaseik aangehouden. Aaltje en Maaiken Wouters werden in eerstgenoemde stad aangehouden. Op de weg naar Luik hadden beide vrouwen « veel aanspraken » en ontvingen van de geloofsgenoten grote sympathiebetuigingen. Gedurende tien weken werden ze gevangen gehouden. Twee doopsgegoten werden tot de beide gevangenen toegelaten. Blij om hun komst begeerde Aaltje alleen dat zij haar man zouden verzoeken; « dat hy myn kinderen in de vrese Gods optrecke ». Aaltje en Maaiken Wouters stierven de verdrinkingsdood op 24 juli 1595 (2).

Op 16 augustus 1596 werden te Maaseik nog zesendertig inwoners met hun gezin verbannen; dit gebeurde op grond van hun reformatorische gezindheid. Vermoedelijk bevonden zich onder deze groep ook doopsgezinden (3).

Voor velen bleef de broederschap een werkelijk gevaar. Franciscus Agricola, die in 1582 reeds zijn Confutatio Anabaptistarum en in 1583 zijn

(1) F. VAN DIJK, Het laatste ketterproces in de Nederlanden (19 Juli 1597), Anneke Emelt buiten Brussel levend begraven, in 8°, Goes, 1949.

De auteur geeft hier, aan de hand van een door ons overgemaakt dossier berustend in het Rijksarchief, een zeer omstandig relaas over het leven, de arrestatie, het proces en de terechtstelling van genoemde martelares.

(2) W. BAX, adv., dl. II, blz. 345-347.

(3) IBIDEM, blz. 359.

173

Ketzerbrunn oder Gruntwurtzel aller Secten, liet verschijnen, deed in 1614 een nieuwe

uitval op de 'heresie' met zijn « Propugnaculum fidei sive defensis honoris divini et sanctorgim contra haereses huius seculi ». Volgens zijn eigen aantekeningen slaagde hij er zelfs in een achttal « Herdopers » tot de Rooms-Katholieke Kerk te doen terugkeren.

Indien wij tot besluit een algemene blik werpen op de doopsgezindheid in de Zuidelijke Nederlanden na de Restauratie van het Spaanse regime, dan is het meest treffende verschijnsel ongetwijfeld het feit dat de verdwijning niet in de XVIe, maar wel ver in de XVIIe eeuw te situeren valt.

Anderdeels valt het op dat de broederschap het langst volhield aan de uiterste randgebieden; in de n.w. hoek van het graafschap en het n.o. grensgebied. In beide gevallen konden de doopsgezinden, wanneer het niet meer vol te houden bleek, hun toevlucht zoeken in de uittocht naar in de buurt gelegen gastvrije streken; voor de Vlamingen lag Zeeland open, voor de bewoners van de oosthoek: Keulen en Aken.

Waarschijnlijk zal ook het Antwerpse nog geruime tijd voor de Mennisten een toevlucht geweest zijn, in afwachting dat ook hier een langer verblijf uitgesloten was; de aanwezigheid van talrijke Brabantse families in de Noordelijke Nederlanden toont voldoende de weg aan die bij de Menno nietische emigranten de voorkeur genoot.

Beroemde geslachten hebben er zich gevestigd; de familie Vondel, in 1585 of 1586 uit Antwerpen vertrokken, vestigde zich definitief in 1597 te Amsterdam. In dezelfde stad kwamen de families De Neufville, Van Halmael, De Haen en Grijspeert.

Te Haarlem waren het de families Hartsen, De Clercq, De la Faille, Anselmus en Apostool. Uit het zuiden kwamen verder nog de Boekensoghens, de Messchaerts en de hierboven reeds geciteerde Van Seghens. Vermelden wij nog de Antwerpenaar Gillis Hoofman, één van de eersten, die in het Noorden betrekkingen met Rusland aanknoopte (i).

De uittocht was begonnen met de zegetocht van Farnese en de emigratie eindigde slechts circa 1650o. Pas dan werd een eindpunt gezet achter meer dan een eeuw verzet.

(1) J. KÜHLER, a.w., dl. I, blz. 437, 438-439, dl. II, blz. 125.

BESLUIT

De geschiedenis van het Lutheranisme laat de kerkhistoricus in hoofdzaak evolueren in de eerste helft van de XVIe eeuw. Wie de ontwikkeling van het Calvinisme beoogt, vertoeft vóór alles in de periode na 1560.

De kerkhistoricus die belang stelt in het Zuidnederlands Mennisme, bestrijkt daarentegen een tijdspanne, die schier de ganse eeuw omsluit.

De doopsgezinden hebben zich georganiseerd in de periode 1530-1550). De inrichting rondom de brandpunten Gent, Antwerpen en Hasselt maakte de weerstand mogelijk én tegen de Rooms-katholieke reactie, én tegen de Calvinistische aanspraken.

Gedurende dezelfde periode 1530 - 1550 is het Mennisme daarenboven de voornaamste reformatorische stroming. Van 1550 tot 1565 wordt de broederschap bedreigd door het opzettende Calvinisme, dat, ingevolge zijn sterke inmenging in het sociaal en politiek leven, nadien de hoofdfactor wordt uit de Hervormingsstrijd.

De Doopsgezindheid heeft zich zowel in grote als in kleine centra, gemanifesteerd, zowel in de stad als op het platteland. Het ware bovendien verkeerd, deze stroming nog verder het Protestantisme van de armen te noemen. De georganiseerde armenverzorging onderstelt reeds bij de bron beschikbare fondsen.

Anderdeels kennen wij thans de reputatie van rijkdom die gegeven werd aan menige families, die naar Duitsland of Nederland emigreerden. Mogelijk is het wel, dat in de periode van opkomst de revolutionair georiënteerde Herdopers met hun beloften op de arbeidersmassa hebben kunnen inwerken.

Na 1540 evenwel bood de irenisch-gerichte broederschap geen enkele attractie meer, noch op sociaal, noch op politiek gebied. Van dan af merken we de vertegenwoordiging van alle standen in de broederschap; de gewone arbeider leeft er naast de rijke burger.

Het is wel jammer dat de reeks van de martyrologia van de Zuidnederlandse centra nog zo klein is. Wat hieromtrent reeds gepubliceerd werd, toont niettemin aan, dat, buiten de periode van Alva's bewind (1507-1573), *de Mennisten het grootste percentage martelaars hebben geleverd.*

In het Zuiden heeft de broederschap circa 1650 de strijd definitief moeten staken. Vlamingen en Brabanders hebben nochtans de traditie van de Zuidnederlandse broederschap in het buitenland voortgezet. *Het meest is dit tot nut geweest voor onze Noorderburen, die gedurende hun Gouden Eeuw menige Zuidnederlandse Mennist een vooraanstaande plaats zagen innemen.*

**Uit: het OFFER DES HEEREN, Martelaarsboek door T. J. Van Braght
Zie voor digitale versie: theologienet.nl**

Gielis Bernaert, leraar te Antwerpen

[p. 373]

§ Hier volghet een Testament, geschreven van Gielis Bernaerts aan zijn Huysvrouw, als hy inde ghevanckenisse lach tot Antwerpen, daar hy om het woort des Heeren is ghedoodet, in het Jaar. 1559.

GHenade ende vrede moet by u, mijn lieve ende seer beminde Huysvrouw ende Suster inden Heere, vermenichfuldicht worden. Want naa zijnder Goddelijcker cracht, al wat ons dient totten leven, ende der Godlijcker wandelinghe, die ons ghegheven is door de kennisse, diens, die ons gheroepen heeft, door zijn heerlijkheyt ende cracht, door de welcke ons de grootste ende costelijckste Beloften ghegheven zijn. Also mijn alderliefste, dat ghy door dat selve mede deelachtich zijt der Godlijcker natueren, ist dat ghy vliet de verghanckelijcke lusten deser Werelt, gelijk ghy oock gedaan hebt, ende door het versaacken der seluigher, ende het aannemen der wedergeboorten, ende het geloove, ende het bewijs der gehoorsaamheyt, dwelcke ghy beweest in het doopsel, in het

[p. 374]

welcke ghy Christum aanghedaan hebt, ende daardoor der Godlijcker natueren deelachtich geworden zijt, ende dat en is niet gheschiet om de wercken der gherechticheyts wille die ghy dedet, maar naa zijnder bermherticheit heeft hi u salich gemaakt door dat bat der wedergeboorten, ende vernieuwinge des heylighen Geests. So ghy hier in voort vaart totten eynde toe, ende lijdtzaam weest in al dat u toecomt, so sult ghy beeruen dat u belooft is, ende prijst God ende danct hem hier af, van alle zijne heerlijcke weldaden die u gheschiet zijn, ende ghebenedijt God den Vader door Jesum Christum, al is u nu druck toe gecomen door mijn afscheyt om des Heeren wille. Ende weet dat hy u naa zijn groote bermherticheyt heeft wedergebaart tot een levende hope, door de verrijzenisse Jesu Christi vanden dooden, tot een onvergankelijcke onbeuleckte, onverderffelijcke erffnisse, die daar is behouden op u, ende alle die int selve geloove staan, ghy die daar door de cracht Gods int geloue bewaart wort totter salicheyt, de welcke daar bereyt is, dat si ontdect worde ter laatster tijt, in de welcke ghy u, mijn lieve ende beminde huysvrouw, verblijden sult, ghy die nu eenen cleynen tijt lanc, ist dat noot is, bedroeft wort in menigherley versoekinghe, want weet mijn alderliefste, dat wy in menigherley wijse versoecht worden, op dat daar door openbaar soude worden, oft wy den Heere recht lief hebben.

Aldus weest ghetroost mijn alderliefste, al quaam u noch veel meer drucx toe, want weet dat wy door veel drucx ende lijdens moeten ingaan int rijcke Gods. Ende gelijk Ecclesiasticus ooc seyt, int 2. Capit. Mijn sone, wilt ghy Godts dienaar wesen, so bereyt u tot aanuechtinge ende lijdet, als men u daar van locken wil, hout vast aan, en wijct niet, want gelijk het gout ende siluer door het vyer beproeft wort, also moeten de ghene die God lief hebben door het vier der tribulatiën ondersocht ende beproeft worden. Maar mijn alderliefste, gelijk als Jacobus schrijft int eerste: Mijn lieve Broeders (schrijft hy) achtet voor enckel blijshappe, als ghy in menigherley becoringe valt, ende weet dat u beproefde geloove verduldicheit werct, maar laat de verduldicheyt een volcomen werc hebben, op dat ghy weest volcomen ende al geheel, ende dat u niet en ghebreke, want als wy in druc zijn, dan is ons verduldicheyt ende lijdtzaamheyt van noode. Aldus bidde ic u uit den gront mijns herten, ende uit het binnenste van mijnder sielen, dat ghy doch wilt ghetroost zijn, ende met verduldicheyt ende lijdtzaamheyt de beproevinge uws geloofs openbaar laten worden, gelijk als Petrus seyt, op dat de

beproevinge uws gheloofs veel costelijcker beuonden worde, dan dat verganckelijcke gout, twelc doort vyer geproeft wort, tot lof, prijs ende eere, als nu Jesus Christus geopenbaart sal worden, denwelcken ghy noyt en saacht (ende nochtans bemint hebt, aan den welcken ghy nu ooc gelooft ende nochtans niet en saacht, oft niet en siet, om des geloofs wille sult ghy u verblijden met onwtsprekelijcke ende heerlijcke blijschappe, ende het eynde uws geloofs daar af brengen te weten, uwer sieken salicheyt) Ende dan sal al het lijden, druc, versmaatheyt, vervolginge, suchten, weenen, clagen, een eynde hebben. Aldus weest getroost, ende siet dat dit lijden al vergaan moet, dat ons hier soude mogen geschieden, ende alle heerlijcheyt ende alle wellusticheyt deser werelt moet ooc vergaan ende worden als niet, maar wilt altijts sien op de toecomende heerlijcke Beloften, die ons ghedaan zijn, ende die ons (wy die daar gelooven, so wy volstandich blijven) ghegeven sullen worden, want hy getrouwe is diet beloeft heeft, want de Heere en vertrect zijn belofte niet: Maar zijt getroost, ende betrouw op hem, want hy en sal u niet verlaten, ende uwe sorge werpt op hem, want hy sorcht voor u, want hy is een God vol van alder genaden, die u hier toe geroepen ende vercoren heeft, als Petrus verhaalt: Maar de God alder genaden, die ons geroepen heeft tot zijn eewige heerlijcheyt, door Jesum Christum, die wil u, ghi die eenen cleynen tijt lijdt (hoort een cleynen tijt seyt hy) volmaact maken, stercken, becrachtigen ende beuestigen int gene dat ghy aangenomen hebt, te weten, het geloove aan hem ende zijnen eenigen geboren Sone Jesum Christum onsen Heere, dien sy lof, prijs ende eere, van nu tot inder eewicheyt, Amen.

§ Na alle hertelijcke ende vriendelijcke groetenisse aan u, mijn alderliefste uitvercoren ende seer beminde Huysvrouwe ende lieve Suster inden Heere, so heb ick uwen Brief ontfangen, inden welcken ghy my schrijft, als dat ic u een Testament soude schrijven, het welcke ick u niet weygheren en wil, indien my de Heere tijt geeft, want mocht ick u met mijnen bloede ghehelpen, ick soudet doen, ende nu en can ic u niet helpen, dan met mijn schrijven, ende dat al tot uwen trooste van my uit rechte Broederlijcke liefde, ende uit den gront mijns herten ghedaan, ende uit der selver meyninge dit te voleynden, so ick begonnen hebbe, door des Heeren hulpe ende ghenade. § Soo weet mijn lieve Huysvrouwe ende suster in den Heere, hoe dat God zijn volc in voorleden tijden besocht heeft, doen sy in Egypten waren, inde slauernie vanden Coninck Pharao, den welcken sy dienen moesten ende dienstbaar waren ontrent vier hondert Jaar, ende doen hyse verlossen wilde, so heeft hy haar Mosen verwect tot eenen Leydtsman, door den welcken hy haar verlost heeft uit de slauernye van Egypten, ende heeftse gheleyt door de roode Zee, ende de Coninc Pharao met alle zijn Heyr (daar mede dat hyse na jaachde) daar in verdroncken ende versmoort, ende te niet gebracht, ende haar uit zijnen handen verlost, ende zijn also inder woestijnen gecomen, om voort te gaan na het lant dat haar beloeft was, ende de Heere God heeft haar wetten ende zeden gegeven, door Mosen haren Leytsman, als dat si daar na wandelen souden, maar si en zijn in zijn wetten niet gebleven, waarom dat God toornich wert, ende swoer in zijnder gramschap dat si tot zijnder rusten niet comen en souden, over welcken swoer hy, dan over den ongeloovigen? ende wy sien dat si daar niet in gecomen en zijn, ende dat om haars ongeloofs wille. Ende nu dit dus geschiet zijnde, so heeft de Heere door den Propheet gesproken ende geseyt: Siet, de dagen sullen comen (seyt de Heere) dat ic over dat huys Israal ende over dat huys Juda een nieu Testament volbrengen sal, niet na het Testament dat ic met haren vaderen gemaect hebbe inden daghen doen ickse met der hant nam, ende uit Egipten leyde, want sy en zijn in mijn Testament niet gebleven. Daarom en heb ickse ooc niet meer geacht, seyt de Heere, Want dat is het Testament, dat ic den huys Israal maken sal na dien daghe (seyt de Heere) Ic sal mijn Wetten in haar sinnen geven, ende salse in hare herten schrijven, ende ic sal haar God zijn, ende sy sullen mijn volc zijn, ende een yegelijc en sal zijnen naasten niet meer leeren, noch tot zijnen broeder seggen: Bekent den Heere, want sy sullen my allen kennen vanden minsten tot den meesten, ende ic sal haarder ongerechticheden ende sonden genadich zijn, al haar lieder ongerechticheyt niet meer gedencken, welck Testament dat hy nu in dese laatste tijden geopenbaart heeft, gegeven door Zijnen Sone Jesum Christum onsen Heere, welke den rechten Moses is, die ons by der hant genomen heeft, ende uit Egipten geleyt heeft, daar in wy alle saten, ende dienden den helschen Coninc Pharao, onder den welcken wy gevangen lagen door de sonden, van welcken banden ende slauernije wy verlost zijn, door Christum, die ons

door zijnen doot ende uitstorten van zijnen bloede verlost, versoent ende bevrijt heeft voor den Helschen Coninc Pharao, den welcken hy te niete gedaan ende versmoort heeft in zijnen bloede, met het welcke hy dat oude Testament vervult heeft, want het moeste al vervult worden, wat inde Wet ende Propheten gheschreven stont. So is dan de vervulling geschiet, ende dat nieuwe beuesticht met zijnen bloede, het welcke hy beloofd hadde door de Propheten, als voren verhaalt, ende is ons door den Evangelio vercondicht, ende met teeken en wonderdaden beuesticht van hem ende zijn heylige Apostolen, de welke hy na zijn verrijsenisse wt gesonden heeft te prediken allen volcken, wie daar gelooven souden, gedoopt wesende, die souden salich zijn, ende beval haar oock te leeren onderhouden, al dat hy haar bevolen hadde. Ende nv, mijn alderliefste, wy dat volc zijn, dat God voorsien hadde van swerelts begin, ende met ons een beter Testament gemaect heeft, dan hy met Israal dede, want sy moesten dagelijcx offeren voor de sonden, daar mede sy noch niet en conden genoeg doen. Want Brantoffer ende Sondoffer en heeft hy niet gewilt, noch God en heeft dier niet gelust, die inde Wet geoffert waren, maar doen sprac hy (te weten, Christus) Siet, O God, ic come om uwen wille te doen. Daar neemt hy dat eerste wech, om dat hy dat ander in setten soude, door welcken wille wy gheheylicht zijn, door de offerhande des lichaams Jesu Christi eens geschiet. Ende een yegelijc Priester was doen ingeset, dat hy alle dage Godsdienst plegen soude, ende dicwils eenderley offerhanden doen soude, hoe wel datse de sonden niet en conden af genomen, maar dese (te weten, Christus) doen hy een offerhande voor de sonden geoffert hadde, die eewelijc van weerden is, so is hy geseten aan de rechterhand Gods, ende wacht dat zijne vianden tot een bancke zijnder voeten geset worden, want met een offerhande heeft hy inder eewicheyt voleynt die geheylicht worden, want dat getuycht de heylige Geest ooc, want na dat hy geseyt hadde (gelijck daar geschreven staat) Dit is het Testament, dat ick met haar maken sal na dien dage, seyt de Heere: Ick sal mijn wet in haren sin geven, ende in haar herten wil ickse scrijven, ende haar sonden ende ongerechticheden en sal ic niet meer gedencken: Maar waar sulcke vergeuinge is, daar en is geen offerhande meer voor de sonden, als Paulus scrijft.

Nu mijn lieve ende beminde Huysvrouwe, hebben wy dan eenen vrijen ende sekeren toeganck int Heylighe door het bloet Jesu, den welcken hy ons bereydt heeft tot eenen levenden ende nieuwen wech, door den Voorhanck, dat is, door zijn vleesch, ende hebben wy eenen oversten Priester over dat huys Gods, dwelc is de Ghemeynte, de welke hy door zijn bloet ghereynicht heeft, als dat sy heylich soude zijn sonder rimpel ofte vleck, aan het welcke ghi een lit zijt, want sy is het lichaam Christi, ende wy de leden des selven Lichaams, ende Christus het Hooft ende Priester vanden huys Gods, als verhaalt is.

So mijn Alderliefste, wil daar neerstich by blijven, ende altijts toe gaan met warachtiger herten in een volcomen gheloove, in onser herten besprengt vander quader conscientie, ende onse lichaam wasschen met suyvere wateren, te weten, alle onreynicheyt der herten ende des vleeschs aflegghen, ende doen alle gherechticheyt ende heylicheyt, ende wilt vast houden de belijdinghe der hopen onwanckelijck, want hy is ghetrouwe diese beloofd heeft, ende wilt doch u selven altijts waarnemen, dat bidde ick u mijn alderliefste, tot verweckinge der liefden ende der goeder wercken. Want ghy een kint des nieuwen Testaments zijt, schrijve ick u dit tot een Testament, na uwer begheerten aan my.

So is nu mijn begheerte aan u mijn lieve Schaap, dat ghy zijt, van menschen veracht, maar van Godt Uitvercoren ende tot Zijnen Testamente geroepen, want Hy ons het Testament achter ghelaten heeft, op dat wy zijnen doot daar door ghedencken souden, te weten, de brekinghe des Broots, daar door bewijsende, dat hy voor ons gebroken is geweest aander galghen des Cruyces, ende dat wy daar door oock gedachtich souden wesen, als dat wy door hem verlost zijn uit de hant onser vianden, ende dit heeft hy ons na gelaten tot een eewich Testament, te onderhouden, gelijck den kinderen Israals bevolen was, het Paaschlam te eten, jaarlijcx te onderhouden tot een ghedachtenisse, als dat sy doen verlost waren vanden Coninck Pharao, ende dat was al een Figuerende ende schaduwe, van het welcke wy nu het ware wesen hebben, ende in de rechte onderhoudinge onser verlossinge, door het rechte paaschlam Christus, ende ghemeynschap, daar in staat ghy ymmers begrepen, want het niet lange geleden en is, dat wij 't

onder den anderen bewesen, door het breken des broots ende het drincken des wijns, als dat ghy des nieuwen Testaments deelachtich zijt, ende alle de heerlijcke beloften, die den kinderen des nieuwen Testaments toegheseyt zijn.

Soo is dat nu mijn bede, dat ghy u daar trouwelijcken in hout tot den eynde, op dat ghy alle de beloften beeruen meucht, want de verwinnde salt al besitten. Wantwie verwint, die sal met mi op mijnen stoel sitten. Wie verwint die sal met witte cleederen gecleet worden, wie verwint, die sal ic inden Hemel belijden voor mijnen Vader, ende zijnen naam int boec des levens schrijven. Ende meer ander schoone beloften, so ghy wel weet dat alle verwinners toegheseyt is.

Aldus mijn alderliefste, siet dat ghy getrouwe blijft, want ghy zijt wech inder Woestijnen, waar ghy noch beproeft moet wesen, gelijk Israal inder Woestijnen beproeft was veertich Jaar lanck, op dat God daar door openbaar maken soude, wat sy in haar herten hadden, so weet dat si alle verghaan zijn, die daar niet volherdich en bleven, ende en hebben de Belofte niet mueghen beeruen, ghelijck voren verhaalt is. Maar nu wy een beter Testament

[p. 379]

hebben, dat eewich van weerden is, ende niet als Israel, een Wet in steenen tafelen gheschreven, maar inde Tafelen onser herten.

Alsoo mijn alderliefste, nu wy een beter Testament hebben, soo wilt beter daar in wandelen, ende int geloove vast blijven, ende dat openbaar laten worden door de vruchten des geloofs, ende de Wet die nu in uwer herten geschreven is, door den Gheest Godts, laat die uit u gelesen worden, ende dat doort volbrengen der wercken des Geests, ende dat ghy so eenen Brief Christi wesen meucht, die by alle gelesen mach worden, dien ghy openbaar zijt, als Paulus getuycht van die van Corinthen: Als dat sy eenen Brief Christi waren, door haren dienst daar toe bereyt, niet met inct gheschreven, maar met den Gheest des levendighen Gods, niet in steenen Tafelen, mer in vleeschelijcke Tafelen, in haarder herten, want Christus seyt ooc: Laat u licht bernen voor de menschen, op dat sy uwe goede wercken sien moegen, ende uwen Vader prijsen. Want so wy nu een nieu Testament hebben, gegeven door Christum, die onse Leytsman is ende Wetgever, zijn geboden moeten wy houden, hem moeten wy na volghen (gelijck als ick u wel gheschreven hebbe inde ander twee Brieven) zijn beelde moeten wy uit drucken, gelijk des Vaders Beelde door hem uitgedrucket is, gelijk hy tot Philippo seyde: Philippe, wie my siet, die siet mijnen Vader, hoe segt ghy dan: Toont ons den Vader? En gelooft ghy niet, dat ick inden Vader, ende de Vader in my is? De woorden die ick tot u spreke, die en spreke ick niet, maar die Vader die in my is, want die doet de wercken.

Nu mijn alderliefste, nu ghy door Gods ghenade ghehoort hebt het Evangelium, dwelck ghepredickt is in alle die Werelt, ende ghelooft aan het selve, ende het selve ghehoorsaam gheweest hebt, ende noch zijt (so ick verhope door des Heeren ghenade) Christum aanghedaan hebt, soo laat hem nu door u uit wesen ghedruckt, ghelijck des Vaders beelde door Christum uit ghedruckt is, door woorden ende wonder wercken, also ghy nu oock altijts hem uit druct door een reyne Christelijcke wandelinghe, ende also Christum recht naa volget, want hy den rechten Moses is, die ons voorghegaan is, volcht hem vromelijck na, wat u ontmoet in dese woestijne, tsy druck ofte ongemack, lijden ofte vervolginghe, hebt goeden moet, Christus is voor, volcht hem vrijmoedich na; want den knecht en mach niet beter dan zijn Heere wesen, noch den Discipel boven zijnen meester, noch die vrouwe boven haren man, noch het joncwijf boven haar vrouwe: Maar het sal den knecht ghenoech zijn dat hy is ghelijck zijn Heere, den Discipel als zijn meester, de vrouwe als haren man, die maagde als haar vrouwe.

[p. 380]

Aldus lieve suster inden Heere, weset getroost, ende merct de lanckmoedicheyt ende verduldicheyt Christi aan, ende alle vrome ghetuyghen, die van den beghinne tot noch toe Christum na gheuolcht hebben, ende hy en heeftse niet onghetroost ghelaten, noch ons, die hier om het selve ghetuygenisse sitten, niet onghetroost en laat, maar wonderlijcken troost ende sterct, door die cracht des heyligen Geestes, dies moet hem eewelijck lof gheschien.

Aldus hebt goeden moet, hout vaste aan met bidden ende smeecken, ende bewijst alsoo, dat ghy een kint des nieuwen Testaments zijt, dat die Wet des Heeren in uwe herte gheschreven is, ende alsoo ghelesen wort: Waar toe u stercke die bermhertighe Vader, door zijnen Soone,

ende die cracht zijns heylighen Gheests. Hier mede wil ic u mijn lieve Huysvrouwe den Heere bevelen (want ick niet meer Pappier en hadde) ende het woort zijnder genaden. Gescreven uit mijnder banden des maandaachs.

By my Gielis Bernaarts uwen lieven Man.

§ **Hier volghet noch eenen Brief, de welcke Gielis Bernaarts, gheschreven heeft aan zijn Huysvrou.**

Genade ende vrede van God den Vader, die ons geschiet is door Jesum Christum zijnen eenigen ghebooren Soone onsen Heere, den selven wil u troosten in al uwen druck, door die cracht zijns Heylighen Gheestes, welcken Gheest een Trooster alder bedruckter is, den welcken ons vanden Vader door Jesum Christum zijnen Soone ghesonden is tot een Leermeyster alder gheloovigher, ende een Trooster alder bedructer, die daar in godlicke droefheyten welcke droefheyten tot salicheyten werct. Desen selvighen eenigen, onghedeelden, onveranderlijcken, eewigen, almachtighen,
[p. 381]

stercken Godt, in drie namen uit gesproocken, te weten: Vader, Soone, Heylighe Gheest, int wesen, ende als Joannes in den eersten brief int vijfde staat: Drie zijnder die daar ghetuygenis gheven in den Hemel: De Vader, dat Woort ende den heyligen Geest: Ende dese drie zijn een, Dese wil uwen trooster wesen totten eynde toe, dat bidde ic hem uit den gront mijns herten, door zijnen lieven Sone Jesum Christum, onsen Heere, Amen.

§ Na alle hertelijcke ende Vriendelijcke groetenisse aan u gescreven, mijn alderliefstede ende beminde huysvrou ende suster inden Heere, die ick lief hebbe als mijn eyghen siele, na den gheest ende vleesch, want ghy vleesch van mijnen vleysche zijt, ende ick met u, soo en can ick niet laten (als ick aanmercke u droefheyten) noch versuymen u altijd te troosten met mijn scrijven, so lange als ic tijt hebbe. Ende weet mijn alderliefstede, hoe dat my het afscheyden van u ooc wel swaar valt, mer ic trooste mij met des Heeren woort als dat hy geseyt heeft, dattet al gehaat ende gelaten moet zijn: Vader, moeder, wijf, kinderen, ende die zijn cruyce niet daghelijcx op en neemt, dat die zijn discipel niet zijn en mach: Ende als ick oock aanmercke, dat die vereenighinghe des vleesch niet eewich staan en mach, die wy metten anderen gemaect hadden, ende nu het afscheyden naa des Heeren wille aldus geschiet, so gaa ick mijnen wille daar in te buyten, ende stelle my inden wille des Heeren, also ghy ooc mijn Alderliefstede, dat bidde ick u, geeft u selven den Heere over, want hy is u leven ende u sterven, als Rom. 14. staat. Leven wy, soo leven wy den Heere, sterven wy, soo sterven wy den Heere, want wy zijn des Heeren: Ende als ick aanmercke, mijn alderliefstede, de eenicheyten daar wy noch in staan, te weten, in dat gheestelijcke lichaam Christi, want wy te samen door eenen Gheest tot een Lichaam ghedoopt zijn, dan verblijde ick my, dat ghy in die ghemeyschap oock met my staat, ende deelachtich zijt geworden der Godtlijcker natueren; Jaa rancken aanden wijnstock, twelck is Christus: Schapen vanden rechten Herder: Kinderen der beloften, gebooren vander vrijen; Erfachtich int rijcke Gods, met Christus int Rijcke zijns Vaders, want wy door hem uit Godt gebooren zijn, door dat onverganckelicke saadt, door twoort der waarheyten, dwelck hy is: want hy is dat Woordt des Vaders, ende het

[p. 382]

Woordt is vleesch geworden, door welcke Woordt ende Geest wy tot deser gemeyschap ghecomen zijn, ende vleesch van zijnen vleysche geworden zijn, ende been van zijnen beene, ende leden van zijn lichaam zijn, te weten van zijnder Ghemeynten vande welcke hy het Hooft is. Ende als ick dit in sie, dat ghy met my hier in staat, soo verblijde ick my, alsoo ghy oock mijn alderliefstede, dat bidde ick u, want dese eenicheyten sal eewich staande blijven, so wy hem getrouwe blijven, met dien wy hier in vereenicht staan, ende niet en boeleeren, ende soo sullen wy hier na tsamen ghenieten alle die Heerlijcke goeden met hem in zijns Vaders rijcke. Maar weet mijn lieve schaap (dat ghy zijt) hoe dat Christus, doen hy die heerlijcheyten zijns Vaders verlaten hadde, ende op der aarden quam, dat hijt wederom door veel drucx ende lijdens heeft moeten innemen, ende hy die het Hooft is, ende wy de leden, is hy also voor, de leden moeten

volgen, ende daar en is mer eenen Wech, ende een duere, alsoo die leden moeten volgen door den selven, het lichaam en mach niet gedeelt inden huysse gaan.

Alsoo mijn Alderliefste, willen wy die leden zijn met het hoofd, te weten, met Christo int huys zijns Vaders comen, ende die heerlicke goeden ghenieten, wy moeten den selven wech in, ende ghenieten al dat ons ontmoeten mach, want willen wy mede heerschappye hebben, wy moeten mede lijden. Sijn wy dan kinderen, so zijn wy oock erfgenamen, te weten: Gods erfghenamen ende mede erfghenamen Christi, ist dat wy anders met hem lijden, op dat wi oock met hem totter heerlijkheyt verheven moeghen worden; want ick houde, dattet lijden van deser tijt niet te gelijcken en is by die heerlicheyt die aan ons geopenbaart sal worden. Ende Christus seyt ooc: Voorwaar, voorwaar segghe ick u, ghy sult weenen ende huylen, ende die werelt sal haar verblijden, maar ghy sult trueren ende droevich zijn, nochtans sal u droefheyt in blijdschap verandert worden. Want wanneer een vrouwe baart, so heeft sy droefheyt, om dat haar ure ghecomen is, maar als sy dat kint gebaart heeft, so en gedenct sy niet meer op den ancxt, om der blijdschappen wille, datter een mensche ter werelt geboren is.

Aldus mijn alderliefste, neemt hier aan de woorden Christi een exempel, als dattet met ons soo wesen moet, tot dat wy Christum gebaart hebben.

Aldus mijn alderliefste, merckt de schrift wel aan, hoe dat sy altijd spreekt van druck ende lijden in desen tegenwoordigen tijt, ende daar staat altijd troost by, gelijc als hy seyt: Salich zijt ghy die bedroeft zijt, want ghi sult vertroost worden. Ende wederom:

[p. 383]

In de werelt sult ghy druck hebben, maar en vreest niet, ick hebbe de werelt verwonnen. Wederom seyt hy: En vreest niet, ic en sal u geen weesen laten. Ende gelijc als hy oock door den Propheet Esaias seyt: Mach een moeder haar kint vergeten? Ja al waert dat zijt dede, so dat sy den soon haars buycx vergate, so en sal ick u niet vergheten.

Aldus mijn alderliefste, weest doch ghetroost met dese woorden, ende met alle die heerlijcke goeden, die ghy deelachtich zijt geworden door tgelooove, ende voor dat ghy nu weent in desen tijt, het welcke u niet en behoort te verwonderen, want ghy ymmers wel weet, dat ons hier in desen tijt anders niet toegeseyt en is dan druck, lijden, vervolginge ende weeninge, maar daar staat: Salich zijt ghy die hier weent, want ghy sult noch lacchen, Wee u ghy die hier lacht, want ghy sult weenen. Aldus ist beter hier te weenen, dan hier naa, want den tijt die toecomende is, die sal eewich dueren, ende dat nu voorhanden is, dat moet haast vergaan. Aldus mijn alderliefste, werpt uwe sorge opten Heere, want hy sorcht voor u, ende weest gesterct met alder cracht, naa zijnder heerlijcker macht, in alder lijdtzaamheyt ende lancmoedicheyt met vruechden, ende segt altijd danc den Vader, die ons weerdich gemaect heeft totter erffnisse der heylighen int licht, den welcken ons verlost heeft van der macht der duysternissen, door zijnen beminden sone Jesum Christum onsen Heere, den welcken sy lof, prijs ende eere, van nu tot inder eewicheyt, Amen.

Hier mede wil ick u mijn Alderliefste huysvrouwe van my uwen getrouwen man den Heere bevolen hebben, ende den woorden zijnder genaden, Amen.

Die Heere stercke ende becrachtighe u door zijnen Gheest, op dat ghy behouden meucht, dat ghi hebt tot den eynde toe, ende soo die Croone des Levens ontfanghen, ende verwacht met lijdtzaamheyt den tijt uwer verlossinghe. De vrede des Heeren sy met u, ende met alle den ghenen die den Heere vreesen ende liefhebben, ende zijne gheboden houden. AMEN.

[p. 384]

§ Noch eenen Brief van Gielis Bernaarts, aan zijn Huysvrouwe.

De ghenade ende vrede van God den Vader, ende die verdienste ons Heeren Jesu Christi, ende die ghemeynschap des heyligen Geests, door welcken Gheest wy tsamen tot een lichaam gedoopt zijn, van het welcke Christus het hoofd is, ende wy de leden onder malcanderen, vleesch van zijnen vleysche, ende been van zijnen beene, ende hij is zijns lichaams Salichmaker, ende geen poorten der hellen en mogent verweldigen nochte tegen staan, soo wy vast inder liefden onder malcanderen geknocht blijven, ende ons niet en laten verleyden, maar

vast houden het geloove in Christo Jesu, ende der genaden niet versuymelijck wesen, die ons van God geschiet is door Christum Jesum zijnen eenigen gebooren sone onsen Heere, den welcken sij lof, prijs, eere ende dancksegginge van nu tot in der ewicheyt, Amen.

§ Na alle hertelijcke groetenisse geschreven aan u mijn beminde huysvrouw ende Suster in den Heere, den welcken ick nu ontroof ben door die banden, daar ic in sittende ben, om het getuychenisse ons Heeren Jesu Christi, ende het geloove in God, het welcke ick hoepe met mijnen bloede ende doot te besegele, ende also inde ruste te gaan by allen Heyligen Gods onder den Altaar, welcke Altaar is Christus, ende also alle mijne mede broederen ende susteren verbeyden, waar wy dan tsamen vergaderen sullen, ende blijven van ewicheyt tot ewicheyt, ende alsoo in vrucheden zijn ewelijc, waar van geen scheidt meer en sal gehoort wesen, maar wy sullen in der ewicheyt met God ende den Lamme ende alle heyligen regneren; daar en sal geen suchten noch weenen meer gehoort zijn, maar alle tranen sullen dan van onsen oogen gewasschen worden, onsen druc sal in vruchede ende blijschap verandert worden, ons weenen in lacchen, ons scheidt in een ewich vergaderen, daar niet dan vrucht ende blijschap zijn en sal: Want noyt oogen en hebbent gesien ende noyt ooren en hebbent gehoort, noch het en is noyt in smenschen herte gecomen, dat God bereyt heeft voor zijn uitvercooren, maar God hevet ons geopenbaart door zijnen geest. Daarom laat ons goeden moet hebben, ende verduhdich inden druc wesen, want wetende dat wy door veel drucx ende veel lijdens moeten ingaan int rijcke der hemelen, ende laat ons altijd gestadich wesen inden gebede, ende vast aan houden met bidden ende smeeken in den geest, dat hi ons altijd troosten, stercken, ende becrachtigen wil, op dat wy altijd volherdich moghen wesen, in alle den druc ende lijden, dat ons soude mogen ontmoeten, in welcke lijden hy ons niet ongetroost en sal laten, want gelijk het lijden Christi veel over ons coemt, also coemt ons veel troost door Christum.

[p. 385]

Nu mijn alderlieftste, wy moegen wel getroost wesen, ende goeden moet hebben, ende vrolijk inder hope wesen, dat wy sulcke heerlijcke beloften vercregen hebben, ende sulc een ongehoopte salicheyt verwachten: Want wy die voortijts verre waren, zijn nu na by gecomen, ia wy die voortijts gasten ende vreemdelingen waren, zijn nu borgers geworden metten huysgenooten Gods, getimmert op den gront der Apostolen ende Propheten, daar Jesus den hoecsteen af is, ende zijn also tsamen op getimmert tot eenen heyligen Tempel, gelijk als Petrus seyt: Ghy als de levende steenen, timmert u op tot een gheestelijck huys, om te offeren geestelijcke offerhanden door Jesum Christum, die Gode aanghenaam zijn, want hy ons bemint heeft, ende heeft ons gewasschen van onsen sonden in zijnen bloede, ende heeft ons tot Coningen ende Priesteren ghemaackt Gode ende zijnen Vader, gelijk als Petrus ooc schrijft in zijnen eersten Brief int tweede Capittel: Maar ghy zijt dat Uitvercoren geslachte, dat Conincklijcke Priesterschap, dat heylich volc, dat volck des eygendorps, op dat ghy sout vercondighen de duechden van den genen, die u gheroeven heeft uit der duysternisse tot zijnen onverghanckelijcken lichte, ghy die in voorleden tijden gheen Volck en waert, maar nu Gods volck zijt, ende zijt geweest, over die welcke dat God hem niet en ontfermde, maar nu heeft hy uwer ontfermt, want dit moeten wy weten, dat wy sonder Godt inde werelt gheweest hebben, doen wy dienden de wellusten ons vleys, ende wandelden naa den loop deser werelt, ende waren haar vrient, ia dat meer is, van haar ghepresen, maar (ocharme) van Godt veracht, want ghelijck als Jacobus seyt: Wie sWerelts vrient wil wesen, die sal Gods viant zijn, ende doen waren wy van de ghene die God niet en ontfermde, want ghelijck als Christus seyt: Ghy en moecht gheen twee Heeren te passe dienen, den eenen moet ghy haten, ende den anderen beminnen. Ende als wy ons afscheyt maacken metter werelt, ende ons eyghen leven versaken, niet meer na den wille ons vleysch te leven, maar naa den wille Gods leven, soo wil hy onser dan ontfermen, ende ons keeren vander lueghen totter waarheyt, vander duysternisse totten lichte, van den Afgoden dienst tot den Levendighen Gods dienst, ende dan, wy die geen volck en waren, werden Gods volck, ende moeghen dan vercondighen alle die duechden ende Heerlijcke weldaden, die de Heere ons bewesen heeft, ende tot zijne kinderen aanghenomen heeft, want tot sulcken volck ist, dat die Apostel Petrus geschreuen heeft, die daar alsoo omme gekeert waren, ende verandert in een nieu wesen des levens: Ghy zijt dat uitvercooren geslachte, &c.

[p. 386]

Ende merct mijn beminde, hoe dat hy int beghintsel zijnen Brief beghint, als tot een volck, die alomme verstroyt waren om het gheloove in Christo Jesu, soo en macht ons nu oock niet verwonderen, al ist dat wy oock verjaacht, verstroyt, ghevanghen ende ghedoot worden, want soo ghy hoort ende lesen moecht, het heeft soo van den beginne gheweest, ende sal totten eynde soo blijven, want die duysternisse en vermach het licht niet.

Nu mijn Alderliefste, laat ons niet vreesen, Godt is onsen Leytsman, ende is God met ons, wie is teghen ons? Die oock zijnen eenighen Sone niet ghespaart en heeft, maar heeft hem voor ons allen ghegheven, hoe en soude hi ons niet alle dinck met hem ghegheven hebben? Godt ist die rechtveerdich maect, wie wil verdoemen, want Christus ist die gestorven is, ia veel meer die op verweckt is, ende ter rechterhandt Godts is, ende voor ons bidt. Na dien wy sulcx weten, jaa dat meer is, dat hy ons bewaart als den appel zijnder ooghen, ende heeft geseyt: Ick en sal u niet verlaten noch versuymen, sodat wy derven segghen: Die Heere is mijn Hulper, ick en sal niet vreesen wat my die mensche doen sal, ende ghelijck hy ons oock vermaant heeft, dat wy haar niet vresen en souden, diet lichaam moeghen dooden, want sy daar naa gheen macht meer en hebben, maar laat ons hem vreesen, die macht heeft siele ende lijf in die helle te werpen. Ghelijck als hy oock door den Propheet seyt: Wie zijt ghy dat ghy u voor de menschen vervaart, ofte voor der menschen kinderen, die doch als hoy vergaen moeten.

Aldus mijn alderliefste, en wilt niet vresen voor tghene dat u noch soude moeghen ontmoeten, noch en wilt niet onghetroost blijven, maar weest ghetroost buyten banden, ende weest verduldich in den druck, ghelijck ick door des Heeren hulpe in mijnen banden ben, ende laat ons vast int gheloove ende inder liefden blijven, ende metten heylighen Paulo segghen: Wie mach ons scheyden van die liefde Godts? Druck, noch ancxt, noch honger, noch perijckel, oft Sweert, want gelijk als geschreven staet: Om uwen wille worden wy alle den dach gedoodt, want wy zijn gereckent als schapen die totter doot geschicht zijn, maar in alle dese verwinnen wy veer om zijnen wille, die ons lief gehadt heeft. Aldus mijn alderliefste, hebt goeden moet, ende weest getroost ende lijdtzaam in alle uwen druck, ende staet vast int gheloove, volherdich totten eynde, op dat, gelijc wy nu door veel drucx ende lijdens van den anderen ghescheyden zijn, inden dach der verrijsenisse malcander mogen ontmoeten, ende also eewelijck metten anderen in vruechde zijn, ende metten Heere ende alle Heylighen ende alle Engelen Godts regneren van eewicheyt tot eewicheyt, Amen.

Hier toe stercke u ende my, met alle die den Heere lief hebben ende zijn gheboden houden, die almachtige Godt ende Vader ons Heeren Jesu Christi, door die cracht zijns Heylighen Gheestes, Amen. Hier mede blijft den Heere bevolen, ende het Woort zijnder ghenaden, Amen. De vrede des Heeren sy met u.

[p. 387]

§ **Hier volgt noch eenen brief, de welcke Gielis Bernaarts geschreven heeft aan de broeders ende susters, na dat hy verwesen was.**

Genade ende vrede van God onsen hemelschen Vader, ende zijnen Sone Jesu Christo onsen Heere, die hem selven overghegheven heeft voor onse sonden, op dat hy ons verlossen soude van dese tegenwoordige erge werelt naa den wille Gods zijns Vaders, hem sy lof, prijs, eere ende dancsegginge van nu tot inder eewicheyt, Amen.

§ Nu mijn alderliefste huysvrouw ende suster inden Heere, ende alle lieve broeders ende susters der G. tot Gh. Soo heeft mijn herte noch genegen geweest (na mijn sententie, dat ick verordeelt was totter doot) een weynich aan u lieden, ende mijn beminde huysvrouwe (de welcke ick u lieden nu bevele, ende den worde Gods) te schrijven, uit rechten genegen gemoede, ende rechte ongeveynsde broederlijcke liefde, die ick totter doot toe tot u lieden alle hebbe. So is mijn broederlijcke vermaninge ende scrijven tot u lieden alle, als dat ghy lieden niet vresen en sout voor die het lichaam mogen dooden, want si daar na geen macht meer en hebben; Ende als Petrus seyt: En vreest niet voor haar dreyghen, noch en verschriect u niet, op dat ghy niet verstoordt en wort, maar heylicht Godt den Heere in uwer herten. Ende ghelijck als hy noch

seyt (lieve broeders ende susters in den Heere):

[p. 388]

En verwondert u niet, als ghy door het vyer ondersocht wort, recht oft u wat nieus geschiede, maar verblijt u daar in, dat ghy deelachtich zijt gheworden des lijdens Christi, op dat ghy inden dach zijnder openbaringhe ende heerlijkheyt groote vruecht ende blijschap hebben meucht, te recht heeft den Apostel ons daar in vermaant, dat wy ons verblijden soudent, want ick macht nu metter waarheydt scrijven, want het is my nu al ontmoet, sonder de doot, maar het oordeel is over my gegaan:

Ten eersten hadde ic groote vruecht na den Gheest, als ick in banden over ghelevert was, hoe wel dat het vleesch veel gedachten ende gepeynsen over quam, so was ic na den geest verblijt, dat ick daar toe van Godt uitvercooren was, om voor zijnen naam te lijden.

Ende ten tweeden als ick het gheloove voor de Overicheyt beleden hadde, ende doen seere gepijnicht was, ende gevoelde dat God met my was, want hy gaf sulcken cracht, so wat lijden ende tormenten dat sy my deden, soo en creghen sy niet uit mijnen mont, dan dat tot des Heeren prijs diende, ende tot mijnder salicheyt, waar om dat sy toornich waren, ende vraachden, oft ick noch niet seggen en wilde, want (seyden sy) wy hebben macht u alle daaghe aldus te pijnighen. Ick seyde: *Het lichaam is te voren, doeter mede dat u lieden belieft.* Ende als dit al geschiet was, doen was mijn vruecht noch veel meerder, doen en conste ic des Heeren lof niet uitsprecken, nochte hem niet te vollen ghedancken van zijnder genaden die hy my ghaf, dat ick weerdich was om voor zijnen name te lijden, ende het woort met den bloede te bezeghelen, want de litteycken die ick doen ontfinck, ende de pijn bleef in mijn leden totten laatsten dach toe, de Heere sy ewigen lof, want ickt wel verdient hadde, ghecastijt te zijn om mijn der sonden ende misdaden wille.

Ende daar naa was ick twee reysen voor eenen Monick gheleyt, Die eerste reyse wilde hy mijn gheloove weten. Ick seyde: Vraghet de Overheyt, voor de welke ict beleden hebbe. Ende hy begonste veel te verhalen *vande menschwerdinghe ende vanden doop.* Ende doen hy al geseyt hadde, vraachde ick hem, of hy daar mede zijnen gront beweeren wilde, oft op sulcker wijze dat ick hem vraachde, ende

[p. 389]

meynde hem ter contrarie te bewijsen, mer hy en wilde mijn verantwoordinge niet hooren, ende begonste veel lasterlijcke woorden te sprecken van Menno ende zijn boecken die hy vele ghelesen hadde, soo hy seyde, ende vant daar veel lueghens in.

Ick seyde: Haaltse hier al, ende laat ons daar een weecke lanck mede handelen. Hy seyde: Ghy en zijt den Man niet, men sal met u soo veel moeyten niet hebben. Ende noch veel woorden die wy hadden van zijn leere ende gemeynte, dat te lanck waar te schrijven, ende alsoo scheidt ick van hem.

Ende daar na was ic noch eens voor hem ghehaalt, doen was hy zijn tweester. Ende hy wilde veel van het Sacrament, Doopsel, ende Menschwerdinghe handelen.

Ende ick seyde: Ghy en woudet my niet laten verantwoorden, doen ick laatst by u was, alsoo en begheere ick nu met u niet te sprecken. Doen en was hy niet wel te vreden, ende hy seyde, hy soude my wel doen spreken met des Marckgraven Instrumenten. Ende vraachde, oft ic mi mijns geloofs schaamde. Ick seyde: Ick en hebt my niet geschaamt voor die Overicheyt te belijden, maar met u lieden en begeere ic niet te doen te hebben. Ende wy besloten onder den anderen alle also te doen; ende ick sout een yegelijcken raden also te doen, want het en vordert niet, watmen met haar handelt. Want het zijn vleeschelijcke menschen.

Ende daar na wert ick ter doot veroordeelt. Ende doen wert mijn vruecht volcomen, als dat ick sulcken vruecht hadde, dat ick die niet uit sprecken en conste, dat mijn verlossinge so na was, ende nam des Apostels woort waar, dat hy seyt: Verblijt u daar in, dat ghy deelachtich zijt geworden des lijdens Christi, op dat ick in den dach zijnder Openbaringhe groote vruecht ende blijschap hebben mochte; ende dat hy voortseyt: Salich zijt ghy, ist dat ghy lijdt om den name Christi, want de heerlijkheyt ende de geest Gods rust op u, maar by haar wort hy versproken.

Ende als ick hier op dochte, ende op meer ander redenen der schrift, ende als ick sach, dat druc ende lijden so haast voorbij ginck, ende dat my sulcke schoone beloften ghedaan waren, ende dat ick soude ghaan in de ruste by mijn lieve broederen ende susteren die voor zijn gegaan,

ende ligghen onder den Altaar, ende verbeyden al onse mede broeders ende susters, die ons oock noch volghen moeten, doen moeste alle druc van my wijcken, als ic dit metten gheest aansach.

Aldus mijn lieve B. dit en schrijve ick u lieden niet uit roem, maar tot troost ende versterckinge van u lieder ghemoeden, op dat ghy lieden niet vresen en sout voor die het lichame moeghen dooden, want sy daar na gheen macht meer en hebben, maar op dat ghy lieden lieve broederen ende susteren altijd manlijck gemoet sout zijn, ende altijd gedencken uwe voorgangers *I)*, die u dat woort Gods geseyt hebben, gelijk als Paulus seyt: Gedenct uwe voorgangers, die u dat woort Gods geseyt hebben, haren uitganc aansiet, volcht haar geloove na.

Aldus mijn alderliefste, weest altijd neerstich onder den anderen, met vermanen, met lesen, met bidden, ende en laat uwe vergaderinghe niet, maar vermaant malcanderen totter liefden ende goede wercken, ende weest vast in der liefde geknocht, ende weest gastvry onder malcanderen, hebt een herte ende een siele altijs onder malcanderen, op dat als ghy in banden coemt, ist dattet des Heeren wille is, dattet gemoet dan vry staan mach.

§ Hier mede wil ick u lieden den Heere bevelen ende den woorde zijnder ghenaden, Amen.
Nu Adieu, Adieu alle te samen mijn lieve broeders ende susteren inden Heere.

§ Geschreven van my, Gielis Bernaarts, aan u lieden mijn lieve broederen ende susteren in den Heere, uit den gront mijns herten, ende uit rechter liefden, Amen.